

№ 2(41) 2010

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородін, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеської Національної юридичної академії

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторах, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ТЕОРІЯ	
Фелікс Рудич. Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу	3
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Володимир Шедяков. Діагностика постсучасного міфу	17
Маргарита Чабанна. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень	29
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Юрій Мацієвський. Еліти в Україні до і після „помаранчевої революції”	38
Олександр Швириков. Нова роль інтелектуалів в умовах сьогодення	56
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Ірина Кресіна, Лариса Лойко, Віра Явір. Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект)	65
Тетяна Андрійчук. Прозорість як принцип державної комунікативної політики	73
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Олена Кривицька. Дезінтегративна складова етнічної маркеризації України	80
ФУТУРОЛОГІЯ	
Володимир Горбатенко. Вікна в майбутнє: перспективи становлення галузевої футурології	98
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Дмитро Дубов. Кіберкомунізм як спроба адаптації марксистських ідеологій до викликів інформаційного суспільства	109
ГЕОПОЛІТИКА	
Олена Кіндратець. Проблеми війни і миру в третьому тисячолітті	119
АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Сергій Сірий. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах	128
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	
Марина Шульга. Критерії європейської ідентичності	139
МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА	
Олена Селезньова. Міжнародна енергетична безпека: політичний концепт	148
ВОЄННА БЕЗПЕКА	
Євген Горбунов, Степан Возняк, Олексій Соловей. Геополітичні закономірності розвитку глобального світу	156
ПРАВознавство	
Алла Сіленко. Інститути судової влади України: дослідження вітчизняних науковців	166
СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Віталій Ханстантинов. Розвиток ідей терпимості/толерантності в добу Середньовіччя	180
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Олексій Кресін. Стан і перспективи розвитку порівняльного правознавства	189
КНИЖКОВА ПОЛИЦІЯ	191
ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ	
Політичний режим і народовладдя в Україні: проблема взаємовідносин	193

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 1 від 04.03. 2010 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 31.03.2010 р. Формат 70 x 100/16.
Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 15,6. Облік-вид. арк. 12,21. Зам. № 126. Наклад 300 примірників
Надруковано з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка”
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

УДК 321.01

Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу

Фелікс Рудич,

доктор філософських наук,
завідуючий відділом теоретичних
і прикладних проблем політології

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

У травні 2010 року Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України та Український центр політичного менеджменту проведуть круглий стіл на тему „Політичний режим і народовладдя в Україні: проблема взаємовідносин”. Передбачається розглянути широкий комплекс актуальних теоретичних і практичних питань. Деякі з них висвітлюються у статті, що публікується нижче.

Ключові слова: політичний режим, тоталітаризм, авторитаризм, демократія.

In may 2010 the I. F. Kuras Institute of political and ethnic studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian centre of political management will hold round table on the topic „Political regime and the rule of people in Ukraine: the problem of interrelations”. It is expected to review wide complex of actual theoretical and practical questions. Some of them are examined in the article.

Keywords: political regime, totalitarianism, authoritarianism, democracy.

В політичній науці для визначення соціального характеру і порядку взаємовідносин управителів і тих, ким управляють, методів ефективності володарювання використовується категорія політичного режиму. Це поняття стало об'єктом тривалих дискусій науковців. Отож звернемося

до деяких визначень цієї категорії: політичний режим — це сукупність засобів і методів, за допомогою яких правлячий клас (або група класів) здійснює економічне й політичне владарювання, владу в суспільстві. І ще: політичний режим — це середовище й умови політичного життя суспільства, інакше кажучи, відповідний політичний клімат, що існує в суспільстві на певному етапі історичного розвитку [1, с. 8]. Основними політичними режимами прийнято вважати тоталітарний, посттоталітарний демократичний, авторитарний і султаністський (крайня форма патримоніального спадково-родового володарювання) [2, с. 134].

Тоталітарний режим — це політична система, що утверджує необмежену етатизацію (одержавлення) суспільного життя [3, с. 663]. Це поняття ввели в обіг у 1920-х роках Дж. Амендолоні і П. Табеті, характеризуючи режим Б. Муссоліні [2, с. 136].

Перші дослідження проблем тоталітаризму виконали Ф. Хайєк („Шлях до рабства”) і Х. Арендт („Джерела тоталітаризму”), а також К. Фрідріх і З. Бжезинський („Тоталітарна диктатура і демократія”). До цих джерел слід долучити й книгу К. Поппера „Відкрите суспільство і його вороги”, у якій піддається безкомпромісній критиці як тоталітаризм загалом, так і (особливо) його духовні засади.

Існують два узагальнені визначення тоталітаризму як суспільного устрою. Згідно з першим, тоталітаризм — це політичний спосіб організації влади над суспільством і особою з всеосяжним контролем над ними, підпорядкуванням усієї політичної системи колективній меті та офіційній ідеології. За другим визначенням „тоталітарний режим — це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особистість (особиста диктатура) з повним (тоталітарним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм — найвитонченіша форма авторитаризму” [1, с. 12]. Зразки тоталітарних режимів: влада Б. Муссоліні в Італії, А. Гітлера в Німеччині, Й. Сталіна в СРСР, Мао Цзедуна в Китаї, Ф. Кастро на Кубі, Пол Пота в Кампучії [2, с. 141].

Одним з різновидів тоталітарного режиму є **фашизм** — ідейно-політична течія, що сформувалася 1919 року на основі категоріального поєднання концепту нації як вищої та вічної реальності і догматичного принципу соціальної справедливості [3, с. 687]. Цей екстремістський політичний рух ґрунтувався на корпоративній єдності нації на засадах спільності крові, раси, гарантом якої має бути держава. Режим Б. Муссоліні прагнув відродити велич Римської імперії, сформувати ментальні підвалини нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка організувала б усе суспільство для здійснення історичної мети — національного відродження. Опорою фашизму є державна партія, яка наділяє уряд необмеженою владою.

Іншим різновидом тоталітарного режиму є **націонал-соціалізм, нацизм**, що виник у Німеччині. Центральне місце в його концепції відводиться нації, національній і расовій зверхності. Ці ідеї викладені в

книзі „Mein Kampf” А. Гітлера. Прийшовши до влади 1933 року, фашисти застосували жорстокі форми насильства до політичних противників. Вони розв’язали Другу світову війну, в ході якої широко практикували геноцид щодо євреїв, слов’ян та інших „неарійських народів”.

Ще один різновид тоталітарного режиму — **військово-бюрократичний комуністичний режим**, для якого характерні: єдина партія на чолі з харизматичним вождем; офіційна ідеологія; монополія держави на засоби масової інформації; мілітаризація суспільства; особлива система насильства й терору; жорстко централізована система управління економікою. Це, зокрема, радянський режим за часів Й. Сталіна, режим Мао Цзедуну в Китаї, Пол Пота в Кампучії.

Свого часу розгорнулася дискусія, яку не завершено й нині, про тотожність тоталітарних режимів Італії, Німеччини та СРСР. Серед низки монографічних досліджень з цієї тематики привертає увагу книга А. Буллока „Гітлер і Сталін: Життя і влада. Порівняльний життєпис” [4]. У ній паралельно розглядається життя А. Гітлера і Й. Сталіна на тлі світових подій. Висновок: обидві тоталітарні системи мали багато спільного, хоча їм і судилося зійтися у смертельному двобої.

Ф. Фюре у праці „Минуле однієї ілюзії” стверджує, що більшовизм і фашизм боролися одне проти одного, хоча й народилися в однакових умовах — були породженням „однієї історії”. Автор зауважує, що більшовизм і фашизм як суто політичні пристрасті набули свого втілення в неординарних особах. Якщо виключити з історії особу В. Леніна, то не було б і Жовтня 1917 року. Якби не було Б. Муссоліні, то повоенна Італія пішла б іншим курсом. Те ж можна сказати й про Й. Сталіна, без якого не було б „соціалізму в одній окремо взятій країні”, а отже й сталінізму [5]. У. Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії відрізняються тільки в нюансах [6, с. 185].

У липні 2009 року комітет Парламентської асамблеї ОБСЄ з питань демократії схвалив резолюцію, в якій урівноважуються нацизм і сталінізм [7].

Та всеж правда полягає в тому, що завдання, які поставали перед державами, методи їх реалізації були різними, неоднаковими відтак були й ідеології. У О. Зінов'єва читаємо: „Хоч би як прагнули антикомуністи ототожнити комунізм з націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже брутальною тут є фальсифікація реальної історії” [8, с. 12].

Фашистські режими Італії і Німеччини виходили з необхідності реформувати й, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка їх підтримувала. Нацизм прийшов до влади завдяки підтримці монополістичного капіталу, головною ж його соціальною базою була дрібна буржуазія. Фашистська ідеологія ґрунтувалася на спотвореній інтерпретації філософії життя, зокрема на ніцшеанській ідеї надлюдини, поставленій на службу расизму й геноциду, культові привілейованої

нації. Цими засадничими принципами визначалась як внутрішня політика (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (знищення й обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації). А. Гітлер вважав: „...боротьба за світове панування відбувається між двома націями – між німцями і євреями. Все інше – омана зору” [9].

В СРСР ставилося завдання утвердити суспільний лад на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Ними визначалась і внутрішня політика (побудова безкласового суспільства, ліквідація різниці між містом і селом, розумовою та фізичною працею), і політика зовнішня (перемога світової революції). В країні було реалізовано план індустріалізації, високого рівня досягли наука, освіта, культура, задовольнялись елементарні життєві потреби більшості людей. СРСР зробив вирішальний вклад у перемогу над фашизмом. При цьому ніхто не заперечує, що протягом тривалого часу в країні застосовувалися репресії брутального характеру.

Необхідно диференційовано підходити до характеристики тоталітарного суспільного ладу в СРСР протягом усього його існування. Звичайно, час воєнного комунізму, увесь сталінський період можна вважати тоталітарним. Період, коли при владі був М. Хрущов, радше можна визначити як посттоталітарний, який пізніше сформувався як авторитарний режим. Як стверджував Р. Андерсон, „напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліційної держави в державі, який розпочався 1953 року...” Він також зауважував, що „погляд на радянське суспільство як на тоталітарне викликає надмірну готовність принести в жертву чимало його досягнень” [10, с. 110]. А. Буллок писав: „Ані у Гітлера, ані у Сталіна не було наступника. Але кожен залишив по собі спадщину: один — спадщину поразки, інший — спадщину перемоги, що, разом узяті, важким тягарем лягло на плечі Європи в наступному десятилітті” [4, с. 660].

Авторитарний режим — „державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особиста диктатура” [1, с. 15]. Як правило, він виникає тоді, коли на порядок денний висувуються проблеми модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права і свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань та опозиції обмежуються. Законодавча влада фактично підлягає виконавчій, зосередженій в руках глави держави. Поєднуються централізовано-планові та ринкові засади в розвитку економіки. За авторитаризму владна еліта зазвичай неоднорідна й спирається на політичні сили, зацікавлені в збереженні чинної влади.

Авторитарний режим має ознаки, властиві лише йому: носієм влади є одна особа чи група осіб; режим спирається на силу і при необхідності може її продемонструвати; монополізує владу й політику, опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори, при цьому переважають особисті симпатії й відданість вождеві. Авторитаризм є перехідним режимом від тоталітаризму до демократії й дечим відрізняється від нього. По-перше, більш визначеною є мета перебудови суспільного ладу. По-друге, залишається прагнення хоча б формально зберегти демократичні атрибути влади — парламент, партії, опозицію. По-третє, всіма повноваженнями наділяється держава як надкласовий верховний арбітр. Нарешті, практикується тактика вибіркового терору, скерованого на залякування опозиції.

„Зрештою, авторитарні і особливо тоталітарні режими приречені на те, щоб переходити зі стану застою до гострих криз, від останніх до виправлення політичної і економічної стратегії, потім знову до застою. Цей цикл з трьох ланок переривається тільки розпадом тоталітарного або авторитарного режиму і налагодженням більш ефективної організації влади, тобто демократії” [2, с. 222]. Як приклад, можна навести деякі ключові епізоди з історії СРСР після Другої світової війни, коли для того, щоб вижити, владні структури мали коригувати політичну й економічну практику – відмова від репресій стосовно еліти та від тотального пограбування населення, особливо сільського, стала можливою тільки після смерті Й. Сталіна. Для припинення некомпетентних експериментів М. Хрущова потрібно було усунути його з вищої посади в державі шляхом змови. Спроби подолати застій почалися тільки після смерті Л. Брежнєва.

На сучасному етапі утвердження авторитарних режимів спостерігаємо в деяких країнах на пострадянському просторі, зокрема в Росії, Білорусі, центральноазійських державах.

Визначальними ознаками **демократичного режиму** є визнання за всіма громадянами права на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їх діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права та здійснення його у процесі виборів, референдумів тощо.

На противагу тоталітаризму й авторитаризму, демократичний режим — це державно-політичний устрій, управлінські функції в якому виходять з визнання народу джерелом влади [1, с. 9]. Функціонує багатопартійна система, а також офіційна опозиція, яка конкурує з політичними суперниками, а відтак сприяє вирішенню нагальних соціально-економічних проблем. Адже найцінніше в демократії — це можливість вільної конкуренції, зіставлення різних поглядів і програм.

Специфічного обґрунтування концепція представницької демократії набула в теорії елітарної демократії, за висловом Й. Шумпетера —

„теорії лідерів, що змагаються” [2, с. 203]. Згідно з нею, політична влада належить не всьому народові, а його меншості — політичній еліті, яка править формально від імені народу, не здатного, на думку прихильників цієї теорії, до управління. Будь-яке управління передбачає поділ на тих, хто керує, і тих, ким керують, тобто владарювання небагатьох над багатьма. Водночас маси повинні мати право періодичного, переважно електорального, контролю за складом політичної влади.

Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої і судової влади. Парламенту належить виняткове право видавати загальнодержавні закони; виконавчій владі — законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи; суду — право визначати відповідність законів конституції. Вибори лідерів на всіх рівнях здійснюються лише на альтернативних засадах. І що найважливіше: ефективно діє механізм контролю електорату над владними структурами.

У реальному житті демократичні режими не бувають однотипними. Так, відомі ліберально-демократичні режими, роль держави в яких зводиться до захисту прав, свобод, власності громадян; консервативні, які спираються не стільки на конституцію, скільки на політичні традиції; охлократичні, в основі яких — влада натовпу, мітингової демократії.

Демократичний режим — необхідна передумова формування правової держави як системи органів та інститутів, що забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

Політична історія свідчить: домінантною течією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя. Цей процес відбувається суперечливо, але все ж у напрямі від тоталітаризму через авторитаризм до демократії, до становлення правової держави й громадянського суспільства.

С. Гантінгтон в книзі „Третя хвиля. Демократизація наприкінці XX сторіччя” визначає таку періодизацію: перше піднесення „хвилі” — 1828 – 1926 роки, перший спад — 1922 – 1942 роки, друге піднесення — 1943 – 1962 роки, другий спад — 1958 – 1975 роки, початок третього піднесення 1974 – 1980 роки [2, с. 223]. До цієї періодизації логічно визначити: третій спад 1980 – 1990 роки, початок четвертого піднесення — 1990 роки.

Зазначимо, що демократія — це не тільки вільні вибори й верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, яких дотримуються не лише завдяки декретам і постановам, а й через силові структури вищих органів, які обираються й підтримуються народом. На цих принципах будуються усі демократичні держави. Сучасні демократії, засновані на цінностях лібералізму, доповнюють ці принципи принципом пріоритету прав людини над правами держави, поваги до права меншості мати свою думку та захищати її, верховенства закону, поділу функцій гілок влади тощо.

Щоб розібратися в різних демократичних теоріях, слід визначити критерії, за якими їх можна класифікувати. Одним із них є визнання народу джерелом і верховним контролером влади.

А. Лінкольн стверджував, що демократія — це влада народу, влада, яку здійснює народ, влада в інтересах народу [11, с. 80]. Іншу грань демократії відзначав В. Черчилль: „Демократія – це найгірша форма правління, якщо не брати до уваги всі інші” [2, с. 209].

Історія переконує, що демократія є благом лише тоді, коли відповідає політичній культурі і менталітету народу. Найпершою умовою демократичності суспільства є відповідна налаштованість громадян, відповідний рівень освіти, громадянської культури. Демократія — це духовний стан людей, характер їх уявлень про себе, про свої права, можливості й обов'язки.

Як зазначають політичні антропологи, людина не завжди готова до демократії, бо вона — істота суперечлива, ризикована й небезпечна, легко піддається зовнішньому впливу, маніпулюванню й лише частково розумна. У цьому контексті народам, яким властиві демократичні орієнтації, демократичний менталітет, які готові до індивідуальної свободи й відповідальності, демократія справді створює найкращі можливості для індивідуального й суспільного розвитку, реалізації гуманістичних цінностей. Демократія неприйнятна в екстремальних обставинах — у періоди війн, гострих кризових ситуацій. Перехід до демократії потребує тривалого часу.

Чи може бути народовладдя реальністю?

Демократія як народовладдя насправді є утопією. Проте вона зберігає важливе нормативне значення як орієнтир, визначає мету суспільно-політичного розвитку суспільства. Реальна демократія в кращому випадку є владою більшості над меншістю, в гіршому — володарювання добре організованої меншості, що спирається на економічну та інформаційну владу й соціальні привілеї, над більшістю за формальної згоди останньої.

Одна з найпопулярніших дефініцій у світовій політології сучасної демократії – поліархія [2, с. 210]. Це правління багатьох, але не всіх. Це не система влади, яка втілює в собі демократичні ідеали у всій їх повноті, але правління, що достатньою мірою наближається до них. Виокремлюють такі інституціональні принципи поліархічного режиму: правління більшості і повага прав меншості; політична і правова рівність громадян; легітимізація влади; представницький її характер і виборність.

Нині в Україні, як і в грудні 1991 року, коли було підтримано Акт проголошення незалежності, тривога людей, суспільства загалом щодо шляхів демократичного розвитку не зменшилася. Спроби виправдати допущені помилки і кризову ситуацію тяжкою спадщиною і труднощами перехідного періоду громадяни вже не сприймають.

Демократія має утверджуватися через гідні дії і вчинки. О. Крюков: „Для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності, всього політичного управління, криза національної ідентичності (моноетнічна модель політичного управління, на нашу думку, помилкова), і – як наслідок перших двох криз – очевидна нездатність української політико-управлінської еліти створити ефективну модель політичного управління” [12].

Аналіз сучасного стану громадянського суспільства в Україні свідчить про ймовірність кількох сценаріїв його розвитку.

1. Згортання громадянського суспільства й реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму.

2. Консервація на тривалий час наявного стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління.

3. Еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій найбільш вірогідний.

Утвердження громадянського суспільства в країнах, що стали на шлях демократичного розвитку, справа не проста й тривала. Дж. Кін зазначав, що „народження й відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам і демократам в однаковій мірі... Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому, завдяки правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювання на курей” [13, с. 51].

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання наявних передумов, свого роду ресурсів, які сприяють його утвердженню. Йдеться передусім про Конституцію, яка законодавчо закріпила права і свободи кожного громадянина України. Відповідна Стаття Розділу I Конституції проголошує: „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”. І далі: „Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави” [14, с. 5]. „Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” — таку назву має Розділ II Конституції. У Статті 47 цього Розділу визначено найважливіші конституційні права і свободи громадян [14, с. 13 – 34]. Серед них право на вільний розвиток особистості, право на життя, на свободу та особисту недоторканність, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Важливе значення мають також конституційні норми стосовно власності, трудової і підприємницької діяльності, соціального забезпечення, охорони здоров'я, виховання, освіти, релігійної сфери та сім'ї. Та все ж треба мати на увазі суттєвий розрив між офіційно задекларованими правами та реальним

порядком їх здійснення. Художник І. Марчук: „Мені смішно, коли наші політики хваляться так званою демократією. Вони ж не знають, що таке справжня демократія. Президент, міністри, депутати – ніхто не знає! А демократія – це, насамперед, порядок – закони працюють, і кожна людина знає, що вона захищена. Я жив дванадцять років у демократичних країнах. Пив пиво якимось з товаришем у нью-йоркському парку, знаючи, що порушую закон. І кажу: „Володю, ти дивись направо, а я буду наліво, щоб раптом поліцейський не йшов. Так дивилися ми по сторонах, а поліцейський виріс прямо перед нами. Ось це демократія” [15].

Наступним ресурсом, що сприяє еволюційному становленню громадянського суспільства в Україні, є набутий населенням за роки незалежності досвід громадянської самодіяльності, активного вираження й захисту своїх інтересів.

Нині в Україні відбувається активний процес формування основних структур громадянського суспільства.

Головна функція політичних партій, що безпосередньо стосується громадянського суспільства, полягає в артикуляції інтересів різних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів. До них належать об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. У міру створення інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки й асоціації. До цього слід додати „третій сектор” — неформальні, неурядові, некомерційні організації.

Новим соціальним інститутом для України є місцеві органи самоврядування. Згідно з правовими актами, важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Відповідно до Закону України про місцеве самоврядування, це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи жителів кількох сіл, селища і міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Значення місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти й виконує функцію впливового інституту громадянського суспільства [16]. Оцінюючи діяльність органів місцевого самоврядування, можна говорити, що у них є достатній потенціал, який дозволяє громадянам брати участь у процесі ухвалення політичних рішень стосовно життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією. Проте й досі їх вплив на політичній арені незначний. „Нерідко тут утвердились або безвладдя, або самоуправство місцевих князьків” [17].

Подальший розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні залежить від розв'язання низки непростих проблем.

Одна з них — удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити

ситуацію, за якої більшість її громадян почувалися б активними суб'єктами політики, а не її пасивними об'єктами. Громадянське суспільство поки що не заявило про себе як центр ваги, з яким мусили б рахуватися владні структури.

Влада — одна з фундаментальних засад суспільства. Вона існує скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, у виробничих колективах, різних організаціях і закладах, у державі. Влада — це здатність системи забезпечити виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. „Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей” [3, с. 87].

Політична влада — це здатність і можливість однієї особи, групи людей здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян та об'єднань за допомогою різних засобів — волі, авторитету, права, насильства. Суть її визначають її функції: формування політичної системи суспільства, управління справами суспільства й держави, створення відповідного типу правління, режиму і, зрештою, державно-політичного ладу.

Політична влада ширша за змістом, ніж влада державна, оскільки відносно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, політичними партіями, громадянами, зокрема під час виборів, інших масових акцій. Важливим компонентом політичної влади є культура влади — форма соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу й переході до застосування в управлінні авторитету і традицій. Культура влади базується на законі та авторитеті громадян, на правовій ідеї.

XXI століття знаменувало перехід усіх європейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ влади — провідний механізм функціонування всіх видів політичної і неполітичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади може забезпечити функціонування і стабільний розвиток держави. Принцип розподілу функцій влади невіддільний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

Термін „опозиція” політична наука, як відомо, визначає як протидію, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. У політичній практиці й науці визначаються різні види і форми політичної опозиції: стосовно системи влади — лояльні і нелояльні; за місцем дії — парламентські й непарламентські; за способом дії — системні та ситуаційно орієнтовані.

Цивілізована опозиція — це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи. В

класичному розумінні цивілізована опозиція — це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й партія переможена також, хоча саме їй це визнання дається нелегко. Зауважимо: переможена партія виходить з того, що в ході суперництва зіткнулися не сили Добра і Зла, а лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї сторони не досягається за рахунок кривдження іншої. Зрештою, політичні перемоги й поразки не є остаточними: слід потерпіти до наступних виборів.

Коли ж політична боротьба сприймається як зіткнення Добра і Зла, коли партія-переможниця прагне ропочати національну історію з „чистого аркуша”, „переграти” її, а переможені чекають свого часу, аби повернути рух історії у зворотному напрямі, то така протидія, така опозиція не може вважатися конструктивною. „Громадяни режимів, що демократизуються, мають думати інакше про природу політичної гри і влади, переходити від жорсткої політики „хто кого” до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення в політику” [18, с. 172].

Отже конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії й тактиці панівної владної еліти.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання країни, а власне збагачення. За кордон вивозяться сировина й матеріали, там же розміщується набутий на обкраданні народу капітал. „Багато хто навіть з освічених людей погано розуміє, що бути багатою людиною в бідній країні соромно й аморально, що особисте благо невід’ємне від блага Вітчизни” [12].

Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади і діє за принципом: влада — як горілка. Її або немає, або ж коли вона є, то її невистачає. Люди працьовиті, енергійні, високої культури й інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки й належної винагороди за сумлінну працю. Це катастрофічно знижує довіру громадян до влади.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне й духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе надійним економічним базисом, доти будь-які сподівання на здійснення сильної, авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Ще одна проблема — формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості й формування потужного середнього класу.

Соціальна структура українського суспільства характеризується нині наявністю п’яти соціальних прошарків: верхній, представлений олігархами (реальний владний прошарок, який виступає, або мав би виступати, в

ролі основного суб'єкта економічних перетворень); середній (середні підприємці, менеджери середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних структур, найбільш кваліфіковані інженерно-технічні працівники – цей прошарок є або може бути соціальним підґрунтям політичних і економічних перетворень); базовий (охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал і відносно обмежені трудові можливості); нижній (переважно люди літнього віку, а також ті, що не мають професії і виконують роботу, яка не потребує певної кваліфікації). І, нарешті, „соціальне дно” (напівкримінальні елементи тощо).

Зародковий стан, у якому перебуває середній прошарок, боротьба за виживання найчисленнішого базового прошарку, який найближчим часом не може розширити межі середнього класу, залишає відкритою проблему формування масової соціальної бази демократії і громадянського суспільства в країні. В умовах зростання зубожіння, наявного й прихованого безробіття, незадовільної оплати праці, низьких пенсій, кризи системи охорони здоров'я, корупції практично в усіх сферах соціальний захист населення, обстоювання його соціальних прав є центральною проблемою становлення громадянського суспільства.

На сучасному етапі нагальною потребою є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави, політичної еліти. Остаточний вихід з глибокої економічної кризи, у якій і досі перебуває країна, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного використання матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен всієї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації своєї владної волі. Розвинена партійна система, сучасні форми безпосередньої і представницької демократії та опозиції — вирішальні передумови незворотності демократичного процесу.

Нині гостро постає питання, чи буде Україна у найближчі роки розвиватися шляхом якісних модернізаційних змін, суспільної відмови від механічного нагромадження багатства, від суто кількісного зростання на користь інтенсивного розвитку за рахунок зміни якості, впровадження інноваційних технологій. Лише в цьому випадку країна розвиватиметься як цілісність, у ній можна буде нормально жити не тільки групі „обраних”, але й „пересічним” громадянам [19].

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства актуальним є формування дієвого політичного класу, покликаного виконувати дві функції: перша з них — управління суспільством і державою; друга — відтворення системи цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу.

Зрештою, виходимо з того, що політичний клас є вищим соціальним прошарком, який володіє атрибутами впливу, зосередивши у своїх руках

реальну владу, або прагне до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична й військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні журналісти, політтехнологи.

Перед політичним класом України постає завдання дати відповідь на сучасні виклики. По-перше, якою має бути консолідуюча ідеологія; по-друге, якими мають бути заходи для становлення ефективно діючих владних структур; по-третє, яким чином в умовах світової фінансової та економічної кризи вийти на інноваційну модель розвитку економіки; і, нарешті, як визначити оптимальну зовнішню політичну стратегію держави.

Справжній політичний клас в Україні ще тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох потужних політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, якої нині не маємо, з'явиться справжня правляча еліта, політичний клас, який відзначається високим професійним і моральним рівнем, має стратегічні цілі й волю для їх здійснення. І від того, якими темпами йтиме цей процес, яким цінностям його учасники віддадуть перевагу, залежатиме майбутнє країни. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, має опанувати демократичну політичну культуру й водночас нести правову і моральну відповідальність за стан справ у державі.

Особлива роль у діяльності політичного класу належить політичному лідеру. Ним має бути глава держави. Сутність лідерства — стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу.

Як свідчать соціологічні дослідження, громадяни України бажають бачити на посаді Президента країни визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, професійного політика, який, очоливши державу, впевнено завершить економічні реформи, рішуче поведе боротьбу з бідністю, безробіттям, викоринить злочинність, корупцію, клановість, забезпечить зростання добробуту громадян. Зусилля владної еліти мають спрямовуватися на формування в країні єдиної політичної нації, високорозвиненого громадянського суспільства й набуття європейських цінностей, входження нашої держави у європейські та євроатлантичні структури.

Література:

1. Див.: **Громыко А. Л.** Политические режимы. – М.: Об-во „Знание” Российской Федерации, 1994.
2. Див.: Политология: учеб. / А. Ю. Мельвиль (и др.). – М.: Московский государственный институт международных отношений, МИД России. Изд-во Проспект, 2008.
3. Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004.
4. **Буллок А.** Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание. В 2-х т. Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 1998. – Т. 1. – С. 9.
5. Цит. за: Комунізм і фашизм: як народжуються диктатури // Україна, Європа, Світ. – 1995. – 15 – 22 березня.
6. Див.: Не близнецы, но братья: Слова немецких историков о нацизме и коммунизме // Новый мир. – 1994. – №2. – С. 185.
7. Див.: **Лозуныко С.** Европейский склероз: без Победы и без совести // 2000. – 2009. – 10 июля.
8. **Зінов'єв О.** Поскомуністична доба // Політична думка. – 1994. – №2.
9. Цит. за: **Богомолов Ю. Я** спросил у Гитлера... Два социализма – национальный и интернациональный // Известия. – 1996. – 26 марта.
10. **Андерсон Р. Д.** Тоталитаризм: концепт или идеология // Полис. – 1993. – №3.
11. Див.: **Лінкольн А.** Геттісбургська промова // Невичерпність демократії. – К., 1994.
12. **Крюков А.** Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность? // Зеркало недели. – 2009. – 30 апреля.
13. **Кін Дж.** Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000.
14. Конституція України. – К.: Парламентське вид-во, 2006.
15. Иван Марчук. От первого лица // Новая газета. – 2009. – 18 июня.
16. Див.: Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” // Голос України. – 1997. – 12 червня.
17. **Петров П.** Демократия как система коллективной безопасности // 2000. – 2009. – 29 мая.
18. Цит. за: **Клямкин И.** Политико-государственная трансформация России // Политическое и экономическое преобразование в России и Украине. – М., 2003.
19. Див.: **Грабовский Ю.** Украина today: время успешно завершить буржуазную революцию // День. – 2000. – 8 июля.

УДК 32.019.51

Діагностика постсучасного міфу

Володимир Шедяков,

доктор соціологічних наук,

провідний науковий співробітник

Інституту європейських досліджень

НАН України

Статтю присвячено дослідженню використання міфу у практиці постсучасних трансформацій, зокрема – під кутом зору пошуку варіантів продуктивного використання часу світової кризи. Міф розглядається як ефективна модель, з одного боку, засвоєння людиною природного і соціального середовища, а з іншого – як потужного управлінського впливу на неї. Таким чином, спрямоване соціальне міфотворення розглядається як ефективний засіб забезпечення успіху країни у світовій конкурентній боротьбі, в тому числі й шляхом використання стратегії непрямих дій.

Ключові слова: постсучасність, міфотворення, стратегія непрямих дій.

The article is devoted to the research of using a myth in the practice of postmodern transformations, in particular – seeking variants of efficient using the time of world crisis. A myth is reviewed as the effective model of learning natural and social environment by human and strong administrative influence upon her. So directed social myth creating is considered to be an effective instrumental for achieving success by the country in a world competition, including strategy of non-direct actions.

Keywords: postmodernity, myth creating, strategy of non-direct actions

Вступ

Динамічність і масштабність змін в технологічному, економічному, соціальному і політичному житті як постсучасного суспільства загалом, так й окремого індивіда суттєво ускладнюють прогнозування ситуації на

більш-менш тривалий час, а відтак і планування дій та наслідків їх реалізації. Ефективнішою в цих умовах стає стратегія, що передбачає формування загального напрямку руху. Вона базується, зокрема, на комбінації вкорінених ще на міфічному рівні фундаментальних підстав, а також нових можливостей, породжуваних сучасністю. Отже доцільно гнучко поєднувати дії, що ґрунтуються на світоглядних та інструментальних цінностях, і на родових та індивідуальних символах [1].

При зростанні тенденцій глобалізації та постмодернізації виникають умови для підвищення ефективності стратегії непрямих дій для вирішення складних багатоаспектних завдань. При цьому актуалізується роль інформаційної сфери як простору їх реалізації. І саме соціальне міфотворення демонструє значні можливості дієвого управління процесами, відносинами, особами як у нинішньому, так і в майбутньому мультикультурному середовищі [3 - 5].

Певні підходи та значний арсенал стратегічних принципів і прийомів непрямой дії і методів стимулювання необхідних трансформацій було нагромаджено ще в Давньому Китаї та у Візантії. Але набагато потужніші та розмаїтіші нові можливості виникають у цій сфері нині, у третьому тисячолітті. При цьому своєчасність і повнота інформації стають неодмінною умовою розвитку системи: якщо людина добре інформована, то вона має можливості приймати раціональні рішення, адекватно інтерпретувати події та реагувати на них.

Постановка дослідницької мети

Внутрішні процеси в кожній країні, здатність держави відповідати на виклики часу й використовувати нові можливості міфу в умовах постсучасності, без сумніву, вкрай специфічні. Тим часом в умовах глобального домінування законів інформаційного світу окремим країнам доводиться враховувати загальні процеси трансформації незалежно від суб'єктивного бажання та власного бачення ситуації. Таким чином, нашою метою є дослідження особливостей постсучасного міфу в контексті регулятивної системи суспільства.

Огляд останніх досліджень і публікацій

На цей час склалася вже традиція номенклатурно-термінологічного філософського осмислення таких суттєвих для розкриття природи міфу питань, як співвідношення свободи і несвободи людини, процесів відчуження, діалектики раціонального та ірраціонального у світосприйнятті, місце міфу в соціалізації особи тощо.

Суттєві проблеми особливостей сприйняття міфу у сфері соціальних і політичних систем висвітлювалися у працях представників шкіл Т. Баттомора, М. Вебера, Р. Міхельса, Л. Мізеса, Г. Моски, В. Парето, Т. Парсонса, А. Етціоні та інших видатних дослідників. Важливими у цьому сенсі стали й розробки послідовників А. Грамші в питаннях взаємовідносин

еліт, різних частин інтелігенції та народу, а також дослідження Х. Арендт, К. Фрідріха, З. Бжезинського щодо суті тоталітарних режимів та посттоталітарних трансформацій, Б. Л. Гарта, П. Лазарсфельда, Р. Мертона про техніки маніпуляцій. Узагальнені також успішні спроби прикладного використання досліджень соціальних, психічних та економічних автоматів.

Помітне світоглядне значення мають праці К. Поппера, Ф. А. фон Хайека та М. Фрідмена, у яких гранично чітко сформульовано проблему меж соціального управління, висловлено застереження стосовно небезпеки раціоналізму, утилітаризму та сцієнтизму в інтерпретації громадського життя.

Плідною виявилась і наукова традиція, пов'язана з розвитком ідей Г. Маркузе, Д. Лукача і Е. Фромма.

Структуралістська методологія аналізу міфу спирається на підходи, розроблені представниками французької соціологічної школи К. Леві-Стросса, а також Ж. Даві, Е. Дюркгеймом, Л. Леві-Брюлем, М. Моссом. Плідними виявились ідеї Р. Барта, Ж. Лакана, М. Фуко, завдяки яким метод структурного аналізу спрацював і в галузях історії, психології, права, соціології, філософії.

Важливою є і наукова спадщина російського релігійно-філософського ренесансу (О. Блок, С. Булгаков, І. Ільїн, К. Леонтьєв, В. Соловйов, М. Федоров, Г. Федотов, П. Флоренський, С. Франк), у якій міфічне споглядання реалізується скоріше як тип світосприйняття, де особа безпосередньо отримує зв'язок з трансцендентальною реальністю, що набуває символічного тілесно-чуттєвого обриса.

В основі підходу З. Фрейда міститься безпосередньо незалежний від культури механізм, що базується на біологічному баченні людини. На підставі власної структури колективне несвідоме, за К.-Г. Юнгом, створює архетипи як певну повторюваність міфологічних сюжетів.

Завдяки зусиллям Дж. Фрезера, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Стросса, Дж. Кемпбелла, М. Еліаде міфологічні тексти поступово упорядковуються й систематизуються.

В. Вундт дослідив міфи, мову та звичаї як базові проблеми психології. Для Р. Барта визначальним для міфу як особливої комунікативної системи є відображення ним історичного виміру буття та здатності (на рівні знака) перетворювати історію на ідеологію. В інтерпретації Ж. Сореля міф не є суб'єктивно надуманим творінням: він як емоційно-психологічний імператив віддзеркалює умови, способи самоствердження і прагнення соціальної спільноти.

Французький соціолог С. Московічі (послідовник теорії колективних уявлень Е. Дюркгейма) звертає увагу на значення соціальних уявлень та гіпнотичне навіювання пропагандою образів масам.

За тлумаченням О. Лосєва, міф є смислове, образне явище особи.

Для характеристики постсучасної культури формування міфу особливе значення мають ідеї М. Бердяєва стосовно рис „нового середньовіччя” та М. Бахтіна щодо специфіки карнавального світосприйняття.

Суттєву роль в аналізі пострадянської політики відвів міфу Ю. Шайгородський у фундаментальній монографії „Політика: взаємодія реальності і міфу”.

Забезпечення якісного стратегічного управління соціетального рівня належить до безумовних державних пріоритетів. Саме таке забезпечення (як похідна від самоорганізації суспільства) є запорукою конкурентоспроможності всього проекту національного розвитку. Тим часом, створення будь-якого соціально-політичного проекту передбачає врахування міфічного рівня сприйняття дійсності, творчого оновлення системи громадських символів і ритуалів, адже „ідеологія і міф самі є сукупністю певних символів, а точніше – формами символізації політичного простору” [2, с. 51]. Раціональна робота з міфами передбачає не орієнтацію владної еліти, держапарату на гонитву за міражами й ілюзіями, а використання їх для консолідації населення і локалізації зовнішніх та внутрішніх загроз задля прагматичного забезпечення конкретних форм реалізації національних інтересів. Тільки при орієнтації на контроль за цілеспрямованим міфотворенням підвищується ймовірність творчого використання сакрального рівня соціального управління в громадянському суспільстві на базі формування привабливих образів і смислів, надання нових зразків поведінки на основі об’єднання за інтересами.

Криза, як відомо, є не лише складним випробуванням для суспільства: це ще й шанс для оновлення, стимул для переосмислення дійсності, реформування соціально-економічної моделі суспільства. В умовах кризи важливим є не стільки точний вибір переліку засобів оздоровлення економічних суб’єктів, скільки раціональне визначення загального спрямування змін, формування сумарного національного вектора різноякісних інтересів учасників суспільних процесів, посилення центру прийняття національно значущих рішень. Рельний екологічний контроль за виробництвом продукції, її якістю, підвищення соціальної складової вартості товарів, інноваційне спрямування інвестицій, модернізація продуктивних сил, запровадження енергозберігаючих технологій, стимулювання внутрішнього ринку, селективна підтримка підприємств, розвиток регіонів – саме завдяки цьому можна забезпечити гідне місце нації у світовій спільноті як творця, а не як прислуги розвинених країн. Для цього, незважаючи на будь-які труднощі кризового періоду, необхідно всім, і державі, і бізнесу, дбати про збереження людського капіталу [6, с. 3, 5].

Як відомо, жодне економічне чудо не здійснювалося без активної ролі держави. При цьому, важливим чинником розвитку стає саме міфологічний рівень світосприйняття: „міфологічні мотиви як структурні елементи

психіки – важлива складова не тільки міфодизайну, але й психодизайну” [7, с. 23; див. також 8 – 10].

Криза створює об’єктивні передумови для оновлення не лише технологічного та структурно-економічного типу суспільства, але й для переформатування політичної реальності. Водночас відчуваються спроби маніпулювання методами прихованого управління, психологічний тиск ймовірності ситуації політичного хаосу, політичної депресії в суспільстві, зростання політичних провокацій, розширення діапазону втрачених можливостей. З відходом єдиного політико-економічного центру від автократії до складної, в багатьох аспектах невизначеної ситуації необхідно всіляко підтримувати національний вектор розвитку, поєднувати народовладдя з відродженням елементів автократії професіоналів, підтримувати осіб, здатних ефективно впливати на події на користь цілої країни [8].

Наукові дискусії щодо регулятивних механізмів міфотворення повертають нас до питання про роль сакрального міфу в самоідентифікації народу, в збереженні, засвоєнні та використанні його базових цінностей. Та спроби самоізоляції нині, безперечно, є контрпродуктивними. Однак ефективність будь-якої стратегії модернізації обумовлюється, зокрема, й бережливим ставленням до традицій. Більше того, гнучкі технології м’якої влади передбачають опору на систему привабливих образів і смислів, що закріплювалися століттями і продовжують жити в пластах людської підсвідомості [11; 12].

Таким чином, діапазон можливостей сакрального міфу в соціальному управлінні (зокрема й у маніпулюванні методами прихованого управління) на основі постсучасних практик розширюється, репрезентуючи й ціннісні рівні інобуття політичних доктрин. Іншими словами, зростання можливостей сакрального міфу у використанні переваг постмодерну та локалізації його загроз демонструє місце ціннісних орієнтирів у діяльності держави. Як відомо, відносини глобальної конкуренції і співробітництва охоплюють взаємодії навіть різних цінносних ієрархій. Тобто час формує об’єктивне замовлення на підвищення уваги до найважливіших артефактів цивілізації. Отже уміла робота з міфом підвищує ймовірність використання світових і регіональних тенденцій у власних інтересах, в тому числі й для забезпечення конкретних форм реалізації національних інтересів. Наприклад, сприйняття світу як події відкриває можливість результативної роботи з формами розриву уявної і справжньої соціальної реальності, хибної соціальної вартості, ірраціональних і перетворених механізмів.

В умовах постсучасності суттєвого значення для підвищення ефективності творчих зусиль фахівців набуває зростання „наукоємності” усіх сторін громадського життя інформаційного суспільства і розвиток нових технологій, форм організації праці та ергономічних режимів трудової діяльності, ефективного використання в економіці новітніх досягнень

науки, підвищення уваги до аналізу стану корпорацій, визначення причин втрат і вироблення на цій основі як оперативно-тактичних відповідей, так і стратегічних завдань соціального, економічного і політичного розвитку [13; 14]. Діагональна диверсифікація і створення складних економіко-політичних конгломератів (таких собі „соціальних концернів” з спільними інтересами у політичній та економічній сфері) відтворюють на місці колишніх кланів нові економічні й політичні угруповання. Народжуються нові форми відповідальності, які цементують ієрархії цінностей у всіх сферах діяльності. До процесів трансформації долучаються світоглядні та інструментальні цінності, набуваючи специфічних форм згідно з національними традиціями і практикою модернізації. При цьому, з одного боку, є ризик не знайти переконливої відповіді на історичний виклик: проблема полягає в слабкій суспільній затребуваності Особистості (людей з сильною волею і менеджерським талантом). З іншого боку, спирання на міфологічне сприйняття дає досить потужну зброю для дисбалансу дихотомії „автократія – народовладдя” на користь концентрації влади в досить вузькому колі.

Усе помітнішими стають особливості саме міфу постсучасного часу (постсучасного міфу). Посилюються і часто визначально впливають на ситуацію прикметні риси традиційної культури (з її міфами) [див.: 15 - 18]. Цей рівень культурної традиції не було подолано — його витіснив на другий план модерн. Захоплюючись результатами НТР, ми при звичайності до тези, що „сон розуму породжує чудовиська”. Тим часом історія переконує: ще небезпечніші химери можуть створюватися самим розумом, аморальним інтелектом. Як констатував Ф. А. Хайєк, „науковий аналіз свідчить, що, дотримуючись етичних традицій, які спонтанно складаються, ми нагромаджуємо більше знань і багатства, ніж можна здобути й використати в економіці, апологети яких претендують на строгу відповідність своїх дій „розуму” [19, с. 17]. На відміну від влади, знання і досвід принципово не централізуються; вони реалізуються не стільки у фактах, скільки у звичках і навичках, інтуїції і комунікаціях [20, с. 104, 72]. Важливо також мати на увазі, що коли в процесі осучаснення суспільства деякі ідеологи соціальних трансформацій підтримували гасло боротьби з традиційними укладами і віруваннями, то постсучасність перетворює соціальну міфологію на чинник розвитку та конкурентної боротьби держав. На основі поширених стереотипів і штампів простіше прищеплювати потрібні схильності, викликати необхідні трансформації на рівні процесів і відносин, навіювати бажані ідеї як абсолютно неминучі, природні й прогресивні, використовувати певні підходи до вирішення пекучих проблем, а відтак і переконувати людей, робити їх своїми прихильниками [21; 22]. Отже, з одного боку, постсучасність потребує її вивчення, виходячи з дискурсу міфотворення. З іншого ж боку, іманентною постсучасності характеристикою процесів є орієнтація на народну спадщину, традиції, міфічну складову світосприйняття.

Втім, специфіка теперішнього стану України на тлі тенденцій глобалізації дуже ускладнює формування провідних соціальних динамік та націлює, скоріше, на використання на свою користь хвиль, збуджених іншими. Отже свідомість і підсвідомість мають бути готовими до нових горизонтів буття, коли уміння творчо й продуктивно преднуватися до логіки історії, навантажувати її власними завданнями, використовуючи усю ресурсну базу соціального управління, в тому числі й міфотворчість, постає як жорстка вимога до національної еліти в умовах постсучасності. Адже, незважаючи на формування наукових практик пізнання і їх впливу на світ, міф не є ілюзією. Однак трактування та інтерпретація минулого має не заважати, а навпаки — допомагати вирішувати складні проблеми сьогодення [23 - 25].

У постсучасній модернізації (постмодернізації) часто вбачають настільки серйозний чинник розвитку, що ставляться до нього як до критично важливого. Недарма ж екс-партійні бонзи та члени господарського активу радянських часів заповзялися демонстративно виконувати церковні обряди, будучи насправді переконаними атеїстами.

З мірила життєвої стратегії міф перетворився на інструмент тактики ефективної комунікації, зокрема на засіб деструктивного інформаційного впливу, в тому числі й за допомогою техніки вірусного PR. Використання поширених стереотипів і штампів спрощує вирішення завдань переконування, створення потрібних схильностей, прищеплення певних підходів до вирішення проблем, навіювання бажаних ідей як абсолютно природних і прогресивних.

Якщо при домінуванні традиційних суспільств будь-яка культура була, як правило, культурою певного прошарку суспільства, ієрархічного й структурованого, то тепер ситуація кардинально змінилася. Постсучасний ешелон модернізації [про інші див. 26, с. 98 – 119] прагне спиратися на смислові ряди як „відроджені”, так і „новостворені”, на ті, що вирости у своїй цивілізаційній культурній традиції, і на занесені вітрами глобалізації. Це поєднання особливо яскраво проявляється в поширених соціальних і політичних міфах. А це призводить до конвейєрного їх створення. У тому ж напрямі діє і чинник підвищення специфіки самої постсучасності. Йдеться про нові типи організаційного устрою, зняття жорстких меж, мозаїчність і розмитість управлінських процесів, химерне поєднання різних елементів влади. Зростає цінність малого, відкидається очевидне зовнішнє примушення.

Як відомо, у політичному класицизмі і бароко залишалося мало місця для політичної творчості „іншомислення”. А постмодерн народжує нові ресурси самодіяльності, відкриває простір для саморозгортання нових тенденцій, ліквідує попередні форми постановки і вирішення проблеми співвідношення соціальних норм та аномалій. „Свято опору системі” поєднує риси порядку і хаосу. В цих умовах культура (для кожного особлива, вибіркова) стає відкритою для всіх. Тепер ніхто нікому нічим

не зобов'язаний, кожен обирає своє, близьке йому — і відповідає за свій вибір. У повсякденному житті „пересічної людини” зміщуються цінності Заходу і Сходу, Відродження і Просвітництва. І природне середовище, і соціальна структура перестають бути надійною опорою. Вони стають швидкоплинними і рухомими „обставинами”.

Зрозуміло, свобода – зовсім не повсюдно наявний емпіричний факт, але її вимога – це і виклик кожному, і зміна потенціалу управлінських дій і ресурсів, які створюють владу елементів суспільства. А коли немає самої віри, то залишається лише бажання використовувати її вплив (й іноді — бажання вірити). Безумовно, і раніше ті ж жерці не були однаково щирими у ставленні до віри, народної міфології. Багато священослужителів і правителів дозволяли собі застосувати різні маніпулятивні інформаційні впливи ще в давні часи. Проте саме сучасні умови спонукають до широкого жонглювання громадською думкою і створення популярних політичних міфів. Виникає дивне поєднання релігії й атеїзму, віри і безвір'я. Вживлення міфів політичних у міфи сакральні і навпаки підвищує ефективність (як правило, на короткий період) маніпулятивних практик. Тим самим провокується їх широке використання [27, с. 8].

Тим більше це спостерігається при розвитку тенденцій до постмодернізації, що призводить до формування умов, які дехто з вчених визначає як недопостмодерн або квазіпостмодерн. У цій ситуації для неупереджених аналітиків вже очевидно: в Україні немає звичних для Заходу господарсько-політичних інститутів. І вони навіть не створюються. У повній відповідності з карнавальністю постмодерну їхню машкару вдягають зовсім інші (до болю впізнавані) явища. Отже, закріплення і наростання цих тенденцій створює реальну небезпеку появи в пострадянських країнах рис суспільства химерного типу з переважанням соціально-економічних аномалій [28, с. 3; див. також 29].

Сучасний український державний устрій у його зв'язках з суспільно-політичними процесами в країні – досить складний об'єкт для наукового дослідження (особливо – в раціональних поняттях і при використанні категоріального апарату західної науки). На думку деяких аналітиків, проблему ускладнює й те, що переважна більшість провідних вітчизняних політологів таємно чи явно ангажуються партіями і політичними блоками, а отже далеко не завжди можуть дозволити собі об'єктивно оцінювати все, що відбувається. Така ж ситуація складається і в експертному журналістському середовищі. Наслідок—жонглювання поняттями. Що на загал характерно для постмодерного типу свідомості. Але в нинішніх українських реаліях це вкрай негативно позначається на розумінні того, що відбувається. Все це наштовхує на висновок про існування у нас імітаційної демократії: при декларуванні демократичних принципів реальний вплив громадянського суспільства на державну владу обмежений. Іноді й самі громадяни не бачать користі від демократичних свобод.

За цих умов саме цілеспрямоване міфотворення, зокрема й шляхом

реалізації стратегії непрямих дій, може бути елементом ефективного соціального управління в соціумі, де перетинаються уклади традиційні, модерністські і постмодерністські. Водночас ідеологічне протистояння набуває складніших форм. Часто технології та прийоми протистояння (наприклад, у формі боротьби таборів „реального соціалізму” і „капіталізму”) базуються на визнанні неповноти знань учасників процесів і сукупного впливу результатів взаємодії гравців при суттєвій трансформації внутрішнього світу людини [30; 31]. Нова епоха створює умови для розширення діапазону використання технологій, орієнтованих не на участь у виснажливому інформаційному протиборстві та „контрпропаганді”, а на взаємодію у потоці подій, де ніхто не має повноти інформації та залежить від дій інших акторів.

Можливості використання соціальних мифів у громадській практиці постсучасності величезні. І саме світова криза повертає нас до корінного питання про роль сакрального міфу у самоідентифікації народу, збереженні його базових цінностей. Ефективність успішної стратегії модернізації полягає в обережному ставленні до вже набутого. Створення ж надійної соціальної перспективи передбачає підтримку „інституціонального балансу” розвитку й стабільності. Більше того, гнучкі технології м'якої влади потребують стимулювання бажаних дій, підвищення ймовірності здійснення „необхідних” подій з використанням системи привабливих образів і смислів (часто-густо закріплених сторіччями, а відтак таких, що живуть у шарах підсвідомості).

Глобалізація неминує породжує та посилює регіоналізацію, яка закріплює специфічну систему соціальних символів і мифів, певних „культурних координат” кожної людини як людини соціальної. При неорганічному стані суспільства (наприклад, внаслідок культуртрегерських спроб еліти) використання звичних для інших суспільств процедур приховує зовсім інший зміст. Тоді різко збільшуються можливості регуляторного використання перетворених та ірраціональних форм для інтеграції якісно різних секторів соціального життя.

У постсучасному суспільстві політичні рухи намагаються використовувати практично невичерпний потенціал міфічних конструкцій, зокрема й тих, що можуть поєднувати корпоративні інтереси із загальними, а відтак бути ефективним засобом реалізації намірів певних верств. Близькість ідеології та міфології пояснюється змістом першої як системи ідей, що відповідає ціннісним орієнтаціям відповідної людської спільноти. Активний ренесанс міфу в соціальній культурі постмодерну – варіант реакції на надмірну раціоналізацію життя, пов'язану з тривалим пануванням соціального проекту „високого модерну”. Відповідно, зміна суспільних ідеалів на користь ціннісного виміру буття, культивування плюральності світогляду, відкритості свідомості спрацювали як певна інтелектуальна передумова нового входження в суспільне життя ірраціональних чинників, в тому числі й міфологічного походження.

Соціальний постмодерн забезпечив конкретні форми опозиції між міфом і логосом на основі особливостей міфу як самоцінного начала творчості, суттєвого елемента ідентичності соціальних та етнічних спільнот, включивши рівень взаємовідносин різних ціннісних ієрархій до змагання суспільств у глобальній конкуренції. І це необхідно враховувати, інакше посилюється загроза того, що процес руху від абстрактного до конкретного не буде повним. Відповідно, з поля зору можуть зникнути такі засоби різних за характером етапів соціального управління, як, наприклад, створення методології, фактології і хронології, ідеології, мистецтва, наддержавних і державних рішень, систем освіти й виховання, ЗМІ, економічна влада, системи розваг, системи примусу (аж до геноциду та зброї масового знищення). Причому інформаційна зброя, створена, наприклад, з використанням технологій вірусного PR на основі поширених міфів, часто ефективніша за матеріальну, оскільки повністю програмує свідомість і підсвідомість людини, тобто створює механізми управління поведінкою: вводити в оману корисніше, ніж вбивати – людські ресурси не ліквідуються, а спрямовуються належним чином.

Неявне програмування людини у стратегії непрямих дій здійснюється, насамперед, завдяки механізмам використання ярликів, переключення уваги, вмілої емоційної інтерпретації. Тоді людина втрачає навички самостійно думати, шукати нестандартні відповіді, використовувати як загальні закономірності, так і специфічні відмінності. Світ юрби, взагалі вельми керований, стає незахищеним від впливу, що базується на біологічній та соціальній інформації людини. Отже в основі програмування психічного стану та поведінки натовпу – створення систем цінностей, стереотипів і шаблонів мислення на основі звичного світосприйняття, котре в критичних умовах дозволяє вводити людину в ситуацію, де її реакції фактично запрограмовані. Й за рахунок цього (в тому числі) розширюється діапазон ефективного використання інформаційної зброї для вирішення питань як стратегії, так і тактики [32]. Якщо міф засновується на порочному колі, то він виводиться не з реальності, а з ідеологічного постулату і може використовуватися для забезпечення запускання та реалізації процесу самопереконавання і самонавіювання як похідної, вторинної маніпуляції [33, с. 33, 35].

Висновки

Формування соціального середовища міфотворення в Україні в багатьох рисах визначається специфікою радянських і пострадянських трансформацій. Носить воно й ознаки традиційної, модерної і постмодерної культури. За цих умов творче врахування ресурсів міфотворення може забезпечити ефективність соціального управління процесами, відносинами, особами у соціумі, де перемижуються різноякісні уклади. Нова епоха створює умови для розширення діапазону використання технологій, орієнтованих не на участь у виснажливому інформаційному

протиборстві й „контрпропаганді”, а на взаєморезонанс у потоці подій, де жоден з учасників не володіє повнотою інформації та залежить від дій інших акторів.

Ліквідація „залізної заслони” підвищила вимоги до здатності до самозбереження власної культури країни та до якості дій держави, спрямованих на забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері.

Постмодерна модель соціально-політичного розвитку орієнтує не на жорстку опозицію „еліта — контреліта”, а на поєднання креативних джерел усіх соціально-політичних сил з оволодінням усього спектра залучення ресурсів „м'якого впливу”, в тому числі й трансформації соціальних міфів у формі спрямованого міфотворення або, навпаки, деміфологізації.

Література:

1. Современные технологии влияния и убеждения. Эпоха пропаганды / Аронсон Э., Пратканис Э. - СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. - 543 с.
2. **Шайгородський Ю. Ж.** Ідеологія і міфологія у символічному світі політики // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. - К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. - Спецвипуск: Політичні технології. - С. 46 – 55.
3. **Гарт Б. Л.** Стратегия непрямых действий. - М.: Эксмо. СПб.: Мидгард, 2008. - 464 с.
4. **Бурлачук В. Ф.** Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. - 266 с.
5. **Гаджиев К. С.** Имидж как инструмент культурной гегемонии // Мировая экономика и международные отношения. - 2007. - № 12. - С. 3 - 14.
6. **Тульчинский Г.** Кризис как потенциал и ресурс PR // PR-менеджер. - 2009. - № 1. - С. 3 - 6.
7. **Гусаковский А.** PR как социальный психодизайн // PR менеджер. - 2008. - № 8. - С. 20 - 25.
8. **Шайгородський Ю. Ж.** Політика: взаємодія реальності і міфу. - К.: Знання України, 2009. - 400 с.
9. **Голан А.** Миф и символ. - М.: РУССЛИТ, 1994. - 375 с.
10. **Кайуа Р.** Миф и человек. Человек и сакральное. - М.: ОГИ, 2003. - 296 с.
11. **Nye J. S.** Soft Power. The means to success in world politics. - NY.: Public Affairs, 2004. - 174 p.
12. **Лукин Ю. Н.** В мире символов. - Харбин.: ГОА, 1936. - 217 с.
13. Герои нашего времени. Ролевые игры современных топ-менеджеров // Пиар в России. - 2008.- № 8 (96). - С. 2 - 4.

14. **Bahry D.** Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika // *Slavic Rev.* - 1993. - Vol. 52. - № 3.
15. **Кэмпбелл Дж.** Мифический образ. - М.: Аст, 2002. - 683 с.
16. **Лосев А. Ф.** Знак. Символ. Миф. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. - 479 с.
17. **Фрэзер Дж. Дж.** Золотая ветвь: Исследование магии и религии. - 2-е изд. - М.: Политиздат, 1983. - 703 с.
18. **D'Andrade R. G.** Cultural Meaning System // By ed. R. A. Shweder, R. A. Le Vine. *Cultural Essays on Mind, Self, and Emotion.* - Cambridge, L, NY, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1984. - P. 114 - 115.
19. **Хайек Ф. А.** Пагубная самонадеянность. - М.: Новости, 1992. - 304 с.
20. **Поппер К.** Нищета историцизма. - М.: Прогресс, 1993. - 187 с.
21. **Кассирер Э.** Техника политических мифов // Октябрь. - 1993. - № 7. - С. 153 - 165.
22. **Кольев А.** Политическая мифология: Реализация социального опыта. - М.: Логос, 2003. - 384 с.
23. **Богданов К. А.** Повседневность и мифология: исследование по семиотике фольклорной действительности. - СПб.: „Искусство-СПБ”, 2001. - 437 с.
24. **Вашкевич Н. Н.** Между богом и дьяволом. Универсальный семантический код. - (Серия „Системные языки мозга”). - М.: Белые альвы, 2008. - 509 с.
25. **Грушко Е. А., Медведев Ю. М.** Словарь всемирной мифологии. - Н. Новгород: Братья славяне. Три богатыря, 1997. - 496 с.
26. **Шедяков В. Е.** Менеджмент персонала в условиях переходного периода // Соболев В. М., Шедяков В. Е. Менеджмент в области инвестиций и персонала: особенности в переходной экономике. - Х.: Бизнес Информ, 1996. - 176 с. - Рец.: Бизнес Информ. - 1996. - № 14. - С. 82 - 171.
27. **Шедяков В. Е.** Искусство власти и власть искусства // Журналист. - 1998. - № 12. - С. 8.
28. **Шедяков В. Е.** Люди и символы // Журналист. - 1998. - № 25. - С. 3.
29. **Шедяков В. Е.** Символы веры // Бизнес Информ. - 1993. - № 19. - С. 20 - 21.
30. **Homey K.** Neuroses and Human Growth. The Struggle Toward Self Realization. - NY: W. W. Norton and Co, 1950. - 682 p.
31. **Хорни К.** Невротическая личность нашего времени; самоанализ. - М.: Прогресс-Универс, 1993. - 480 с.
32. **Белоус В. С.** Оружие XXI века // Международная жизнь. - 2009. - № 1. - С. 104 - 129.
33. **Кара-Мурза С.** Размывание и подмена понятий // PR-менеджер. - 2009. - № 1. - С. 32 - 36.

УДК 328.34

Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень

Маргарита Чабанна,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська Академія”

У статті розглядаються основні ідеї неоінституційного підходу, особливості їх застосування до вивчення процесу прийняття політичних рішень. У цьому контексті особлива увага приділяється порівнянню неоінституціоналізму з неокласичною теорією та інституційним підходом.

Ключові слова: політичні рішення, неоінституціоналізм, неокласична теорія, інституціоналізм.

The article reviews the basic ideas of neo-institutional approach, the peculiarities of their using up to studying the process of taking political decisions. In this context special attention is paid to comparing neo-institutionalism to neo-classic theory and institutional approach.

Keywords: political decisions, neo-institutionalism, neo-classic theory, institutionalism.

Ухвалення політичних рішень — це складний та багатоаспектний процес, аналіз якого потребує комплексного підходу з врахуванням всіх його етапів: від аналізу ситуації і прогнозування до оцінки й коригування прийнятого рішення. Дослідження цього процесу потребує підходу, у якому має враховуватися максимальна кількість чинників, і не лише технологічних, пов'язаних з механізмом прийняття рішення, але й суб'єктивних, пов'язаних з психологією, поведінкою, інтересами осіб, які ухвалюють рішення. Таким підходом можна вважати неоінституційний,

який сформувався у 1970-і роки¹ і поєднав деякі риси неокласичної теорії² та інституціоналізму³, трансформуючи й доповнюючи їх.

Особливістю неоінституціоналізму є використання методів, понять і концепцій економічної теорії для аналізу політичних явищ і процесів. Це важливо, оскільки, якщо визначати економіку в термінах обмежених ресурсів і цілей конкуренції⁴, то її застосування може бути корисним для аналізу процесу прийняття рішень й у політичній сфері.

При ухваленні рішення його суб'єкт, згідно з неокласичною теорією, керується принципом максимізації корисності, згідно з інституціоналізмом – соціальними нормами, звичками, правилами поведінки, а згідно неоінституціоналізмом – опортуністичною поведінкою, прагненням мінімізувати трансакційні видатки. На загал саме неоінституційний підхід приділяє належну увагу таким чинникам, як обмеження та певна невизначеність, пов'язаних з об'єктивними умовами середовища (матеріальними, технологічними, інтелектуальними тощо) і психологією, поведінкою, інтересами суб'єктів прийняття рішень. А тому, на нашу думку, їх вивчення у межах теорій обмеженої раціональності, опортуністичної поведінки, трансакційних видатків (застосування яких властиве для неоінституційного підходу) сприятиме ефективності використання саме цього підходу у вивченні процесу прийняття політичних рішень.

Визнання важливої ролі соціальних інститутів

Предметом неоінституціоналізму, на відміну від інших підходів до прийняття рішень (наприклад, біхевіоралізму чи теорії раціонального вибору), є як механізми, так і соціальна взаємодія та поведінка суб'єктів їх прийняття. Ці аспекти враховуються у визначенні інститутів. Такі інститути, згідно з цим підходом, – це правила діяльності, механізми, які забезпечують їх дотримання, і норми поведінки, що структурують постійну взаємодію між людьми.

Якщо в інституційному підході інститути виступають як культурні та

¹ Представниками неоінституціоналізму є Р. Коуз (який ще 1937 року у праці „Природа фірми” започаткував цей напрям досліджень), К. Дж. Ерроу („Суспільний вибір та індивідуальні цінності”, 1951), Д. Марч та М. Олсон („Знову відкриваючи інститути”, 1989), О. Уільямсон („Корпоративний контроль та ділова поведінка: дослідження впливу форми організації на підприємницьку поведінку”, 1970 та „Економічні інститути капіталізму”, 1996), Д. Норт („Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки”, 1990), Дж. Б'юкенен і Г. Таллок („Розрахунок згоди”, 1962), Л. Гурвіц, А. Алчіан, Г. Демсец, У. Мітчелл, Й. Барцель, С. Чен, У. Меклінг, М. Дженсен, Ю. Фама та інші.

² Представниками неокласичної теорії є А. Маршалл, Дж. Кларк, Г. Седжвік, А. Пігу.

³ Представниками інституціоналізму є, зокрема, Т. Веблен, У. К. Мітчелл, Дж. Кларк, Дж. Р. Коммонс, Дж. Гелбрейт, Е. Богарт, А. Берлі, Д. Бернхем, Ж. Фурастьє, Ж. Елльоль, У. Ростоу, Г. Кольт, А. Лоув, Р. Арон.

⁴ Як пропонує Г. Беккер [1, с. 25].

психологічні явища - норми, звичаї, звички тощо¹, то в неoinституціоналізмі вони досліджують набір правових норм і неформальних правил, які склалися внаслідок взаємодії індивідів у процесі обміну. Відповідно, інститутами є виборче право, конституційне право тощо. При ухваленні політичних рішень вони відіграють різні ролі, впливаючи на вибір моделі рішення або на мотивації суб'єктів цього процесу.

Виникнення інститутів і важливість їх діяльності спричинене, передусім, невизначеністю, пов'язаною з взаємодією індивідів. Така невизначеність стосується інформаційних обмежень, а саме наявності неповної або ж недостовірної інформації при прийнятті та виконанні рішень.

Принцип методологічного індивідуалізму

Використання цього принципу властиве неокласичній теорії. Неoinституціоналізм запозичив і розвинув його. Сутність принципу полягає в тому, що учасниками соціальних процесів є індивіди, а не спільноти чи організації, діяльність яких варто розглядати не окремо, а лише зважаючи на цілеспрямовану поведінку. У неoinституціоналізмі увага звертається на відносини в організаціях, що є дуже важливим і суттєво відрізняє цей підхід від інституціоналізму, який досліджує саме спільноти й організації, їх дії стосовно індивідів². Важливо акцентувати увагу й на тому, що принцип методологічного індивідуалізму в неoinституціоналізмі застосовується до всіх суспільних дій. Таким чином, реалізація цього принципу в процесі прийняття політичних рішень свідчить про важливу роль, яку відіграють індивідуальні суб'єкти. Отже саме їх діяльність, прагнення, інтереси формують дії колективних суб'єктів і впливають на функціонування політичних структур. Цей принцип можна враховувати при дослідженні очікувань від реалізації рішення, при формулюванні мети прийняття рішення, виборі оптимальної альтернативи, оцінюванні результатів рішення.

Принцип обмеженої раціональності

Концепція обмеженої раціональності передбачає, що у процесі прийняття рішень його суб'єкти через обмеженість інформаційних та інтелектуальних ресурсів обирають прийнятні, а не оптимальні рішення. Раціональність полягає у прагненні заощадити як матеріальні, так й інтелектуальні витрати. Цей принцип сформульовано на противагу

¹ У. Гамільтон, який на початку XX століття запропонував термін „інституціоналізм”, називав інститутами способи мислення, які описують звичаї певної спільноти, встановлюють межі взаємодії індивідів та визначають форми людської діяльності [8].

² Відмінності між інститутами та організаціями, на думку Д. Норта, полягають у тому, що інститути, поряд з іншими обмеженнями, вказаними в економічній теорії, формують можливості членів суспільства, а організації є цілеспрямовано створеними для використання цих можливостей, які в процесі розвитку змінюють інститути [4, с. 23].

принципу необмеженої (всеохоплюючої) раціональності, властивому для неокласичної теорії, яка інтерпретує раціональність як максимізацію корисності (йдеться про раціональність як дій, так і очікувань).

Суттєвою вадою неокласичного підходу є неврахування норм, цінностей, інших соціальних чинників формування поведінки людини. Зокрема, неврахування таких елементів функції корисності, як влада, статус, суспільне схвалення тощо, соціальних регуляторів поведінки індивіда [10, с. 56], яким приділяється увага в неоінституційному підході. Неоінституційний підхід, відмовляючись від спрощених припущень про повноту інформації, наявність необхідних ресурсів, враховує наявність ризиків та невизначеності, що суттєво звужує можливості вибору при виробленні як економічних, так і політичних рішень.

Тобто неоінституційний підхід використовує модель раціонального вибору з врахуванням, окрім ресурсних і технологічних обмежень, інституційних обмежень, які звужують варіанти вибору при прийнятті рішень.

Автором ідеї обмеженої раціональності, яку слід використовувати в дослідженнях процесу прийняття рішень, є Г. Саймон¹. Підкреслюючи роль раціональності в процесі прийняття рішень та необхідність його оптимізації, він вказував на обмеження мисленнєвих можливостей людини при розв'язанні складних питань та на інші чинники, що стають на заваді виробленню оптимальних рішень. Г. Саймон вважав, що всі рішення є результатом компромісу. Альтернатива, вибір якої становить політичне рішення, не гарантує повного досягнення цілей, але є найкращим з можливих рішень за певних умов. Відповідно, ситуація і середовище обмежують кількість доступних альтернатив і встановлюють максимально можливий рівень реалізації мети [6, с. 5].

Принцип максимізації корисності

Принцип максимізації корисності, що застосовується в неоінституційному підході, теж був запропонований неокласичною теорією. У ній раціональний індивід приймає найкраще з точки зору корисності рішення. „Економічна людина” керується у своїх рішеннях суто економічними мотивами, пов'язаними з її особистим добробутом, тобто вона є егоїстичною: суб'єкт прийняття рішень є винахідливою, оцінюючою, максимізуючою людиною [2, с. 53]. Тобто економічний підхід означає зосередження уваги на максимізуючій поведінці. (Йдеться про максимізацію функції корисності

¹ При дослідженні процесу прийняття рішень Г. Саймон приділяв увагу теорії пошуку і теорії команд, які спираються на ідею обмеженої раціональності [7, с. 30]. К. Ерроу писав, що неповнота даних стосовно набору альтернатив і наслідків їх вибору є невід'ємною рисою процесу прийняття рішень у всіх сферах [10, с. 59]. Д. Норт розглядав так звану складність довколишнього світу, коли невизначеності при прийнятті рішень виникають внаслідок обмеженої інформації про поведінку інших індивідів у процесі взаємодії з ними [4, с. 43 - 44].

фірмою, профспілками, урядовими структурами) [1, с. 26]. Згідно з неокласичною теорією, економічна поведінка втілюється в усіх прийнятих рішеннях, у тому числі й у політичних. Всі дії здійснюються відповідно до економічних принципів — розрахунку й оптимального вибору. Навіч є необхідна для прийняття рішення інформація; поведінка суб'єкта прийняття рішення є егоїстичною; ігноруються зовнішні обмеження, які могли б вплинути на максимізацію корисності. Тобто результати вибору визначаються на підставі певних преференцій. Преференції інших суб'єктів, які можуть впливати на рішення, не враховуються. Ці аспекти обмежують можливості застосування неокласичного підходу до вивчення процесу прийняття політичних рішень, натомість неоінституційний підхід долає лакуни неокласичної теорії, у якій існує так звана усереднена функція корисності, де не враховується множинність способів максимізації корисності, різні прагнення використання наявних ресурсів. Вадю інституційного підходу, яка враховується у неоінституціоналізмі, є прагнення надавати надмірну увагу проблемі максимізації корисності в процесі прийняття політичних рішень.

Згідно з неоінституціоналізмом, індивіди теж прагнуть максимізувати свою користь. Втім у неоінституціоналізмі необхідно враховувати, що оптимізація досягається за наявності неповної інформації, а тому прийняття рішення пов'язується з видатками [11, с. 60 - 85]. Окрім того, слід враховувати, що велику роль у процесі прийняття рішень відіграє мотивація індивіда.

Тут потрібно звернути увагу на поняття індивідуальної функції корисності суб'єкта прийняття рішень, яка є, наприклад, відмовою від якогось доходу на користь інших цінностей¹. Такими цінностями можуть бути репутація, чесність, альтруїзм, прихильність до певної ідеології, що відіграє певну роль при прийнятті політичних рішень. При цьому внутрішні самообмеження у поведінці складніше представити в теоретичній моделі, ніж неформальні обмеження, які максимізують особисту користь, оскільки затребуваною є модель, котра прогнозує рішення в ситуації вибору між цінністю багатства та іншими цінностям².

Опортуністична поведінка

Опортуністична поведінка є прагненням отримати особистий зиск. Це коли індивіди, приймаючи рішення, намагаються реалізувати лише власні інтереси, нехтуючи принципами моралі. Ця ідея є важливою для дослідження процесу прийняття рішень. Її, на нашу думку, слід враховувати

¹ Це поняття запропоновано Д. Нортон [4, с. 61].

² При дослідженні корисності враховувати альтруїзм, питання репутації, чесності, прихильності до ідеології (яка відіграє важливу роль при прийнятті рішень в ситуації високої складності питання, яке потребує розв'язання при недостатній інформації) запропонував Д. Норт [4, с. 63]. М. Олсон у цьому контексті вказував на чинник визнання, репутації, на яку можуть позитивно впливати дії суб'єкта, спрямовані на поліпшення добробуту інших [5].

при застосуванні принципу методологічного індивідуалізму.

О. Уільямсон, засновник теорії опортуністичної поведінки, писав про опортунізм як про відхилення від норм у корисливих цілях. Видами цієї поведінки є ухиляння і здирництво. Ухиляння виникає, коли кількість витрачених зусиль відома лише їх суб'єкту та коли особистий внесок складно визначити (наприклад, у командній роботі). Здирництво існує, коли суб'єкт має ресурс, цінний лише для роботи у певній команді. Це спричиняє виникнення претензій інших членів команди на доходи від його використання. Таким чином, опортуністична поведінка є наданням неповної або спотвореної інформації. Для нашої теми ця типологія цікава, коли йдеться про колективний суб'єкт прийняття рішення.

У праці „Логіка колективної дії” М. Олсон писав, що без примусу у недостатньо малих групах раціональні корисливі індивіди не докладатимуть зусиль для досягнення загальногрупових цілей [12, с. 44]. Ця теза продуктивна при дослідженні етапу виконання рішення, коли реалізація цілей залежить не лише від суб'єкта його прийняття.

Таким чином, у процесі прийняття та виконання рішення проявами опортуністичної поведінки може бути приховування або викривлення інформації, порушення зобов'язань, зміна цілей, розбіжності між задекларованими намірами й діяльністю суб'єкта.

Теорія трансакційних видатків

Трансакційні видатки — це видатки взаємодії між людьми, витрати ресурсів (фінансових, трудових тощо) для планування, реалізації і контролю за виконанням зобов'язань стосовно процесу відчуження і привласнення прав і свобод у суспільстві. В процесі прийняття політичних рішень, як і в економічній сфері, трансакційні видатки пов'язуються із взаємодією суб'єктів, особливостями ресурсів, умовами, у яких виконуються рішення. Притаманна неоінституціоналізму теорія трансакційних видатків для пояснення поведінки суб'єкта прийняття рішення використовує поняття обмеженої раціональності та опортунізму, про які йшлося вище. Тобто, згідно з теорією трансакційних видатків, суб'єктам прийняття рішень властива обмежена раціональність: вони намагаються діяти раціонально, але мало здатні до цього, та ще їм притаманна й опортуністична поведінка (коли дії можуть не відповідати задекларованим намірам). В цілому трансакційні видатки та опортуністична поведінка стають причиною прийняття не завжди оптимальних рішень, що узгоджується з принципом обмеженої раціональності.

Ідеї про наявність трансакційних видатків були помітні в поглядах інституціоналістів. Неоокласична теорія, наприклад, враховує лише трансформаційні видатки (які стосуються взаємодії людей з довкіллям). Тому її застосування до вивчення процесу прийняття рішень (незважаючи на корисність інших принципів) може бути обмеженим. Натомість неоінституціоналізм досліджує трансакційні видатки, серед яких є

видатки пошуку інформації, ведення перемовин, видатки опортуністичної поведінки тощо.

Теорія трансакційних видатків, на нашу думку, є одним з найважливіших аспектів неоінституціоналізму, що дозволяє вважати неоінституційний підхід оптимальним для дослідження процесу прийняття політичних рішень¹. В цілому враховувати трансакційні видатки необхідно, оскільки при прийнятті рішень слід проводити переговори, здійснювати контроль, встановлювати взаємозв'язки, усувати розбіжності у поглядах тощо.

Ключовим при цьому є твердження, що для вигідності трансакції рівень трансакційних видатків має бути низьким. У контексті розгляду процесу прийняття політичних рішень особливу цінність становить ідея про те, що саме інститути є дієвим засобом мінімізації трансакційних видатків. Д. Норт підкреслював, що для мінімізації трансакційних видатків індивіди створюють інститути, які інтерпретуються як певні правила гри в суспільстві або створені людиною обмеження, що організують взаємовідносини людей. Таким чином, інститути впливають на структуру спонукальних мотивів у людській взаємодії в політиці, економіці, соціальній сфері [4, с. 17].

Про мінімізацію трансакційних видатків та необхідність уваги до організаційних, а не лише технологічних видатків писав також О. Уільямсон. Він надавав великого значення поведінковим передумовам у теорії трансакційних видатків, використовуючи поняття обмеженої раціональності й опортунізму. При аналізі поведінки суб'єктів прийняття рішень слід використовувати такі передумови, як пізнавальні здатності суб'єкта або його інтелектуальні ресурси та орієнтацію його на здобуття особистої користі [9, с. 71].

Вадою неоінституційного підходу є складність визначення трансакційних видатків, інформаційних та інтелектуальних ресурсів, часу для виконання рішення. Це ускладнює оцінку ефективності прийнятого рішення та його реалізації. Втім тлумачення ролі соціальних інститутів як засобів для розв'язання питання трансакційних видатків дозволяє використовувати синтез економічної науки з іншими суспільними науками [3], який розширює можливості неоінституційного підходу.

В цілому розгляд процесу прийняття політичних рішень має бути комплексним, відтак перевагою неоінституційного підходу є наявність взаємопов'язаних теорій, які максимально розкривають сутність чинників процесу, що розглядається. Зокрема, оскільки для пояснення поведінки суб'єктів прийняття рішень важливо приділяти увагу їх мотивації, то

¹ Теорію трансакційних видатків розроблено у працях багатьох дослідників (Р. Коуз, Д. Норт, О. Уільямсон, С. Чунг, Й. Барцель, К. Леффлер та інші), внаслідок чого існує різниця між підходами до дослідження. Тому для розгляду цього виду видатків у процесі прийняття політичних рішень вважаємо за доцільне використовувати ідеї Р. Коуза, Д. Норта та О. Уільямсона.

важливо застосовувати неоінституційний підхід, враховувати принцип максимізації корисності й опортуністичної поведінки, поєднання яких дозволяє комплексно аналізувати наміри та дії індивідів. При вивченні аналітичної роботи, яка передусє формуванню альтернатив рішення, прогнозуванню, формуванню очікувань від реалізації рішення, вибору альтернативи, навіть оцінки прийнятого рішення, ключовим є врахування принципу методологічного індивідуалізму й теорії опортуністичної поведінки, а також невизначеностей, які розглядаються в теорії трансакційних видатків. Відповідний аспект пояснюють суб'єктивні чинники, що впливають на поведінку осіб, які приймають рішення. Йдеться про мотивацію, психологічні й поведінкові особливості, неформальні інституційні обмеження. Принцип обмеженої раціональності пояснює вибір оптимальної альтернативи рішення, він корисний для дослідження ресурсів, необхідних для процесу ухвалення та реалізації рішення. Ідея максимізації корисності характерна для багатьох підходів. Вона, у поєднанні з принципом обмеженої раціональності й теорією опортуністичної поведінки, дозволяє широко розглянути процеси аналітичної роботи, формування та вибору альтернативи рішення. Тобто ті чи інші ідеї або теорії, на які спирається неоінституціоналізм, дозволяють вивчати різні етапи процесу прийняття політичних рішень. Для цього потрібно використовувати, як правило, кілька теорій, які акцентують увагу на різних аспектах певної дії.

Втім, на думку автора, врахування особистісного чинника, що впливає на прийняття рішення, спостерігається у більшості теорій та є одним з найважливіших аспектів неоінституційного підходу до розгляду процесу прийняття політичних рішень. Вплив цього чинника пояснюють принцип максимізації корисності, теорія опортуністичної поведінки і теорія обмеженої раціональності; відображено його й у теорії трансакційних видатків, зокрема в контексті невизначеності.

Іншим важливим аспектом цього процесу, глибокий аналіз якого дозволяє здійснити саме неоінституціоналізм, є формування та вибір альтернатив. Підвищенню ефективності дослідження цих процесів сприяє застосування принципу методологічного індивідуалізму, опортуністичної поведінки, обмеженої раціональності, трансакційних видатків, тобто переважної кількості ідей неоінституційного підходу. В цілому більша міра відображення неоінституційним підходом процесу прийняття рішень, порівняно з неокласичним, полягає у використанні теорії обмеженої раціональності, врахуванні трансакційних видатків та опортуністичної поведінки, а порівняно з інституційним — у використанні принципу методологічного індивідуалізму.

Тобто соціальні, політичні, економічні інститути, згідно з неоінституційною теорією, створено для раціонального спрямування дій суб'єктів прийняття рішень, зменшення трансакційних видатків, невизначеності, пов'язаної з соціальною взаємодією, негативних наслідків

обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки. Головним суб'єктом цього процесу є самостійний індивід (згідно з принципом методологічного індивідуалізму), який приймає рішення, порівнюючи вигоди й видатки (згідно з теорією обмеженої раціональності) та прагнучи максимізувати свій добробут (згідно з принципом максимізації корисності та опортуністичної поведінки).

Література:

1. **Беккер Г. С.** Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. - 1993. - Вып. 1. - С. 24 - 40.
2. **Бруннер К.** Представление о человеке и концепция социума: два похода к пониманию общества // THESIS. - 1993. - Вып. 3. - С. 51 - 72.
3. **Капелюшников Р.** Новая институциональная теория, 1998 (сайт Научно-исследовательского центра Мизеса).
4. **Норт Д.** Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. - М.: Фонд экономической книги „Начала”, 1997. - 190 с.
5. **Рейнгольд Г.** Умная толпа: новая социальная революция / Говард Рейнгольд. — Пер. с англ. А. Гарькавого. — М.: ФАИР ПРЕСС, 2006. — 416 с. Режим доступа http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Rein/02.php
6. **Саймон Г.** Адміністративна поведінка. Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції. - К.: Видавництво „АртЕк”, 2001. - 392 с.
7. **Саймон Г. А.** Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS. - 1993. - Вып. 3. - С. 16 - 38.
8. **Титова Н. Е.** История экономических учений. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. - 288 с. Режим доступа http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/Titova/20.php
9. **Уильямсон О. И.** Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, „отношенческая” контрактация: Пер. с англ. / О. И. Уильямсон; Науч. ред. и вступ. ст. В. С. Катькало. - СПб.: Лениздат, 1996. - 702 с.
10. **Эрроу К. Дж.** Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов // THESIS. - 1993. - Вып. 2. - С. 53 - 68.
11. **Brunner K. and Meckling W. H.** The Perception of Man and the Conception of Government // Journal of Money, Credit, and Banking. - 1977. - February - P. 60 - 85.
12. **Olson M. Jr.** The Logic of Collective Action // Rational Man and Irrational Society ed. Brian Barry and Russell Hardin. - Beverly Hills, Calif: Sage, 1982.

УДК 316.344.42 (477)

Еліти в Україні до і після „помаранчевої революції”

Юрій Мацієвський,

кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Автор здійснює спробу пояснити, чому українські еліти виявилися неефективними у реформуванні суспільства. Пояснення відштовхується від аналізу їх структури, успадкованої від СРСР. Домінування комуністичної номенклатури у законодавчій і виконавчій владі за часів президентства Л. Кравчука і Л. Кучми, а також поява і зміцнення рентоорієнтованих політико-економічних груп (ПЕГ) у цей же період стали головною перешкодою на шляху суспільних трансформацій. Фрагментована структура еліт залишилася такою й після „помаранчевої революції”. Проте якщо в період президентства Л. Кучми „вимушений плюралізм” заважав авторитарній консолідації, то з приходом до влади В. Ющенко він не перетворився на природний плюралізм і тому став гальмом на шляху демократизації.

Ключові слова: помаранчева революція, політична еліта.

The author makes an attempt to explain why Ukrainian elites were not effective in reforming a society. The explanation is based on the analysis of elites' structure inherited from the USSR. Communist nomenclature dominating in legislative and executive power while presidency of L. Kravchuk and L. Kuchma and also rent-seeking political and economic groups (PEG) appearing and strengthening at this period became the main obstruction for social transformations. Fragmented elites' structure remained the same after „orange revolution”. However while presidency of L. Kuchma „compelled pluralism” prevented authoritarian consolidation, but after Yushchenko came to power it transformed into natural pluralism and became the hindrance to democratization.

Keywords: orange revolution, political elite.

Драматичні події кінця 2004 року („помаранчева революція”) стали глибоким струсом для політичної системи і суспільства в Україні та для геополітичної рівноваги у Євразії. Очікування були дуже великими. В Україні більшість населення, втомленого десятилітнім періодом „стабільності” президентства Л. Кучми, чекала змін. Захід з подивом і надією на „демократичний прорив” спостерігав за Майданом у Києві. У Москві перемогу В. Ющенка і багатотисячні мітинги у більшості міст України сприйняли як небезпеку поширення „помаранчевої чуми”. Та ейфорія від перемоги опозиції, з одного боку, та страх, з іншого боку, тривали недовго. Суперечності в команді „помаранчевих” вийшли на поверхню вже через півроку, коли Президент В. Ющенко відправив у відставку уряд Ю. Тимошенко.

Нині соціологи констатують найбільше з часів незалежності України зниження довіри до усіх політиків і владних інститутів. Електоральна підтримка В. Ющенка за п’ять років зменшилась у 10 разів (з понад 50 % наприкінці 2004 року до 5,45 % за результатами голосування на президентських виборах 2010 року). Підтримка Ю. Тимошенко за цей же час зменшилась у 5 разів (з майже 50 % на початку 2005 року до 10 – 13 % на вересень 2009 року), однак завдяки мобілізації виборців під час президентської кампанії вона зросла до 25 % у першому турі і до майже 45,5 % у другому. Лідер опозиції В. Янукович втратив найменше. Ще в липні 2009 року на президентських виборах його готові були підтримати 26,8 % виборців. Та у день голосування його підтримали 35,32 % виборців у першому турі і 48,95 % у другому. Майже кожен п’ятий українець проголосував проти всіх, що у 10 разів більше, ніж 2004 року, а кожен другий не підтримує діяльності головних державних інститутів – парламенту, Кабінету Міністрів, міліції, судів [1].

Що не так з українською елітою? Чому за перше півріччя 2009 року ВВП впав на 20 %, [2], а в цілому не досягає 70 % від 1990 року? Чому за рівнем корупції 2009 року Україна опинилась на останньому місці серед „нових незалежних держав” [3], а розрив у доходах 5 % найбагатших та 5 % найбідніших українців найбільший у Європі [4]?

Ці непрості питання змушують вкотре поглянути на політичну еліту в Україні. Проте у цьому дослідженні я не хотів би продовжувати дискусію про те, чи є в Україні еліта і якою вона має бути [5]. Натомість зверну увагу на питання, які рідше з’являються у працях українських дослідників, а саме: яку структуру еліт успадкувала Україна після виходу з СРСР? Чи змінилась вона після „помаранчевої революції”? Як з точки зору елітної динаміки оцінювати результати президентських виборів 2010 року і формування уряду М. Азарова?

Шукаючи відповіді на ці питання, доцільно поглянути на політичну культуру еліт, щоб з’ясувати, чому еліти в Україні не хочуть „грати за правилами”. Відповіді на ці теоретичні питання допоможуть нам скласти уявлення про те, якою є політична еліта в Україні після „помаранчевої

революції”. Однак на початку ми повинні відповісти на кілька емпіричних питань: Якою була структура еліт у період з 1991 до 2004 року? В чому полягала суть подій „помаранчевої революції” з точки зору елітної динаміки? Чи змінились еліти після „помаранчевої революції”? Який механізм оновлення еліт – репродукція чи циркуляція — переважає в Україні?

Детальний огляд літератури допоміг би зацікавленому читачеві краще зрозуміти напрями і головні теми дискусій про стан еліти в Україні. Проте, керуючись бажанням запропонувати більше пояснювальний, ніж описовий текст, спробую підсумувати основні тези дискусії про стан еліти в Україні, відзначаючи таке.

Більшість українських авторів погоджується з тим, що, з точки зору ціннісного критерію, тобто суспільного визнання, авторитету, провідні групи в Україні не відповідають поняттю „еліта”. Для характеристики цих груп часто використовуються такі поняття, як „псевдоеліта” чи „квазіеліта” [6].

З огляду на постколоніальний і посткомуністичний спадок, в Україні за роки незалежності не сформувалася національна політична еліта. Натомість в Україні є еліти – представники політико-економічних груп (ПЕГ), які мають регіональне походження і вперто захищають власні інтереси; вони байдужі до інтересів національних. Представники цих груп позбавлені національної ідентичності і перебувають під впливом зовнішніх політичних гравців (Заходу і Росії) [7].

Політичні еліти виявились неефективними у реформуванні суспільства, у визначенні пріоритетних завдань та їх виконанні. Попри це вони зуміли нагромадити значні корпоративні й особисті статки. Причина їх суспільної неефективності не в тому, що їм бракує знань і умінь, а в тому, що вони не мають потреби брати до уваги інтереси суспільства і не відчувають потреби відповідати за свої дії. Такі потреби можуть диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Двох останніх чинників в Україні поки що немає [8].

В Україні, як і в багатьох посткомуністичних країнах, відбулося зрощення влади і бізнесу, що проявилось у діяльності ПЕГ. Таке поєднання виявилось особливо сприятливим для розвитку корупції, розміри якої становлять загрозу національній безпеці. Відмежування бізнесу від влади було одним із гасел опозиції на президентських виборах 2004 року, проте за п’ять років президентства В. Ющенка воно так і не було реалізоване.

Політична культура елітних груп є відображенням регіональних, демографічних, генераційних та інших чинників, що вплинули на формування зовнішньополітичних орієнтацій, цінностей, стилю поведінки тощо. Проте спільними рисами політичного класу є сакралізація і персоніфікація влади, збереження і відтворення неопатримоніальних зв’язків, непрозорість прийняття рішень, брак політичної відповідальності

та спільних цінностей (національної ідеї), домінування конфліктної риторики і поведінки, негативне ставлення до критики з боку політичних опонентів та ЗМІ.

Визначення еліти

Поняття „еліта” досить широке. В літературі зустрічаються й інші поняття: „еліта влади”, „панівна меншість”, „керівництво”, „провідна верства”, „контролююча група” тощо. А. Цукерман, зокрема, зазначає: „Тим самим поняттям даються різні назви, а різним поняттям дається та сама назва” [9]. Очевидно, що така „понятійна омонімія” не сприяє чіткому визначенню предмета дослідження [10].

Виходячи з окреслених вище завдань, „елітою” у цьому дослідженні будемо називати, за Дж. Хіглі, „сукупність осіб, які завдяки своїй стратегічній позиції у великих чи ключових організаціях і рухах здатні регулярно і суттєво впливати на політичні наслідки (рішення)” [11]. Таке визначення дозволяє зарахувати до складу еліти й контреліту, тобто осіб, що не перебувають при владі, але здатні впливати на політичні рішення. Запропоноване визначення безпосередньо вказує на тих, хто має реальну владу і впливає на прийняття рішень. Таке вузьке визначення виходить за межі дискусій про якісний чи кількісний критерії визначення еліти (якісний критерій вказує на те, що еліта - це вибрані, кращі, а кількісний - на те, що це обрані), які стали основою для розмежування ціннісного і функціонального підходів.

Виявлення еліти в демократичному суспільстві спрощене процедурою виборів. Особи, що отримують суспільне визнання в процесі вільної, чесної і відкритої конкуренції, отримують право на здійснення влади (прийняття рішень) від імені всього населення. У недемократичних суспільствах еліта формується у закритих від конкуренції групах (кланах, гільдіях), з яких, за принципом відданості чи якимсь іншим, відбувається добір на публічні посади. Закритий, „гільдійний” характер рекрутування еліти добре описаний в літературі [12]. Інтерес становить виявлення еліти у перехідних суспільствах, зокрема, в Україні, яка задекларувала відданість демократичним цінностям. Проте український транзит виявився надто тривалим, обтяженим зупинками і відхиленнями від траєкторії демократичного розвитку [13]. Навіть після „помаранчевої революції” політичний режим фактично не змінився [14].

Структура еліт: ієрархія і взаємодія

У літературі склалися два підходи до визначення структури еліт; умовно їх можна назвати „стратифікаційним” і „динамічним”.

За стратифікаційним підходом, структура еліт визначається внутрішньою будовою та ієрархічними залежностями між різними її сегментами. Цей підхід був започаткований ще в працях класиків теорії еліт, які розглядали суспільство як стратархію, поділену на два

нерівні класи: політичний (правлячий) клас, або еліту, і маси. Традиція використання поняття „політичний клас” започаткована ще у працях Г. Моска [15]. Сучасні російські й українські дослідники повернулись до використання цього поняття і намагаються надати йому чіткішого соціологічного значення. Так, О. Криштановська пише: „Політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутування тощо... Інакше кажучи, політичний клас складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються, і легіслакратії – депутатів” [16]. Використання поняття „політичний клас”, поряд з поняттям „еліта”, крім ціннісних має ще й дисциплінарні відмінності. Соціологи, які, починаючи від класичних теоретиків еліт, зорієнтовані на вивчення структури, кількісних і якісних характеристик, критеріїв і механізмів рекрутування, схильні використовувати поняття „політичний клас”. Політологи, що більше уваги звертають на взаємодію різних груп еліт або на особливості „політичної гри” у консолідованих чи перехідних суспільствах, зазвичай послуговуються широко зрозумілим поняттям „політична еліта”. Разом з тим, перше поняття не має ціннісного забарвлення, яке несе у собі поняття „еліта”. Якщо, мовляв, особи, що здійснюють владу, позбавлені суспільного визнання і часто є не кращими, а гіршими представниками суспільства, то називати їх „політичним” чи „правлячим” класом зручніше, ніж елітою.

Відштовхуючись від класичних (В. Парето, Г. Моска) і сучасних соціологічних теорій еліт (Р. Арон, Е. Гідденс, Р. Даль), у політичному класі можна виокремити дві верстви. Першу становить широко зрозуміла політична еліта, зосереджена в таких інститутах, як уряд, парламент, політичні партії, профспілки тощо. Друга верства – це адміністративна еліта, або бюрократія (Civil servants), яку інколи назвають establishment, котра реалізує і контролює виконання прийнятих рішень. До неї можемо зарахувати державних службовців, зайнятих у центральних органах законодавчої, виконавчої, судової влади та регіональних органах виконавчої влади – обласних, районних державних адміністраціях і органах місцевого самоврядування (обласних, районних та міських радах народних депутатів). У цьому сенсі політичний клас є ширшим поняттям, ніж політична еліта, а обидві ці верстви є публічною частиною політичного класу.

Суттєвою складовою політичної та адміністративної еліт є представники номенклатури (від. лат. nomenclatura - перелік, список імен). Хоча довідник „Партійне будівництво в СРСР” визначає термін „номенклатура” як „перелік посад, для затвердження на яких необхідна згода вищого партійного органу” [17], термін втратив первинне значення і почав використовуватися в різному розумінні. З одного боку, для означення верхівки КПРС, з іншого – для характеристики професійних партійних працівників апарату партійних комітетів, а ще з іншого – для управлінців

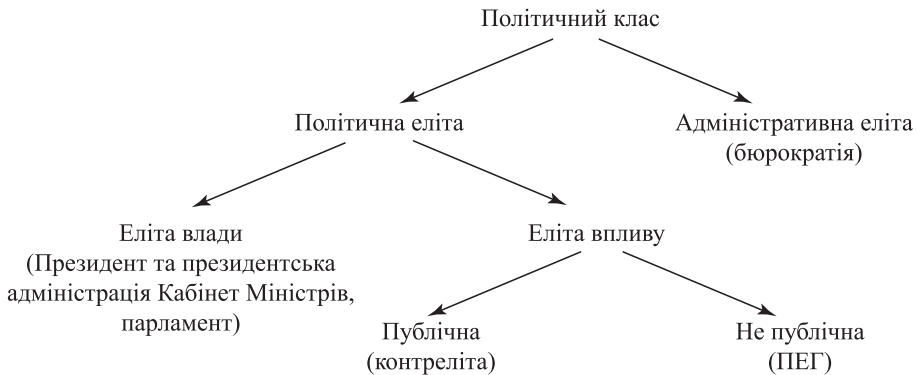
виробничих галузей – „технократів”, або „червоного директорату”, представники якого були залучені до державного управління на різних рівнях. На 1987 рік, вже після суттєвого скорочення номенклатури ЦК Компартії України, у ній все ж залишилося 5200 осіб [18].

Який вигляд має структура еліт України крізь призму стратифікаційного підходу? Іншими словами, хто здійснює владу і хто має реальний вплив на прийняття рішень?

Пошук відповіді на це питання підштовхує до потреби врахування поряд з публічною, формальною частиною еліт ще й не публічної, неформальної, але не менш впливової частини, яка в літературі називається по-різному: „олігархія”, [19] клани, політико-економічні групи [20], холдинги, клієнти, фінансово-промислові групи [21] тощо. Отже вимальовується ланцюг понять, який може бути використаний для опису структури еліт у посткомуністичному суспільстві (див. **схему**). Політичний клас, що містить у собі значну частину номенклатури у політичній та адміністративній елітах; політична еліта, яка поділяється на тих, хто безпосередньо приймає рішення (еліта влади – законодавча, виконавча, судова), і тих, хто впливає на прийняття рішень (еліта впливу). Останніх можна поділити на формальну, публічну (контреліту, опозицію) і неформальну, непублічну частини (політико-економічні групи). Зрозуміло, що межа між однією й іншою частинами еліти впливу досить умовна.

Схема

Структура еліт за стратифікаційним підходом

Другий підхід з’явився у працях сучасних теоретиків, і його умовно можна назвати „динамічним”. Його представники (J. Higley, M. Burton, В. Гельман) звертають увагу на констеляцію (структуру) різних груп акторів і взаємин між ними, що відображає взаємодію між сегментами еліт [22]. Ця структура визначається інтеграцією (здатністю до узгоджених дій) і диференціацією (автономією стосовно одна одної і держави) еліт. Вона ж

впливає і на розподіл ресурсів, що контролюються і/або мобілізуються акторами. Від обсягу і відносної ціни ресурсів залежать стратегії еліт – суперництво (конфронтація) чи співпраця (кооперація). Вибір стратегії залежить від розподілу ресурсів (при безумовній перевазі ресурсів конфронтація вигідніша, ніж кооперація, і навпаки), інституційного дизайну і рівня невизначеності [23]. Використовуючи два критерії – стратегії і ресурси, В. Гельман запропонував матрицю можливих сценаріїв розвитку конфлікту між елітами (таблиця 1).

Таблиця 1

Можливі сценарії конфліктів між елітами

	Конфронтація вигідніша від кооперації	Кооперація вигідніша від конфронтації
Рівний розподіл ресурсів	„Війна всіх проти всіх”	„Боротьба за правилами” (інституційний компроміс)
Перевага одного з акторів	„Переможець отримує все”	„Картельна змова” (кооптація залежних акторів домінуючим)

Джерело: авторська модифікація на основі: В. Гельман. Из огня да в полымя? — С. 82 – 84.

Поеднуючи стратифікаційний і динамічний підходи, поглянемо, яку еліту успадкувала Україна від СРСР і в чиїх руках опинилась влада після проголошення державної незалежності? Як різні сегменти еліт взаємодіяли між собою? Іншими словами, якою була структура еліт у період з 1991 до 2004 року?

Публічними гравцями на політичній арені України були три групи еліт: націонал-демократи (рухівці), комуністи, розколені на ортодоксальних, що виступали за відновлення СРСР, і поміркованих (або націонал-комуністів, що вийшли з Демократичної платформи КПУ). Третьою групою були „відсутні українські ліберали” – конгломерат ідеологічно й організаційно аморфних центристських об’єднань, який згодом поглинули клани [24].

Оскільки на перших конкурентних виборах до парламенту 1990 року опозиція, об’єднана в „демократичний блок”, здобула лише 122 із 450 місць, перевага залишалась на боці комуністичної номенклатури. Ця перевага збереглася і після проголошення незалежності, незважаючи на те, що комуністи масово почали виходити з партії. Після заборони діяльності КПУ у серпні 1991 року в парламенті залишалась група „За радянську суверенну Україну” у складі 239 колишніх комуністів, що становила парламентську більшість. Попри твердження про „значне оновлення персонального складу депутатського корпусу” [25], збереження домінування комуністичної номенклатури в парламенті, на відміну від республік Східної Європи чи Балтії, стало вирішальним фактором, який вплинув на подальший характер трансформації в Україні.

У цих умовах націонал-демократам, які не мали досвіду парламентської діяльності, не залишалося нічого, крім об'єднання для переходу в опозицію. Колишні комуністи забезпечили свою більшість, керівництво у парламенті і власну безпеку, а націонал-демократи отримали можливість впливати на культурну і соціальну політику. Таким чином, перший у довгій серії компромісів був досягнутий між націонал-демократами і представниками поміркованого крила колишньої партійної номенклатури.

Після відновлення діяльності КПУ у 1993 році до виборів 2002 року комуністи залишалися найпотужнішою фракцією у Верховній Раді. Вони контролювали 135 місць у парламенті II скликання (1994 - 1998 роки) і 122 місця у парламенті III скликання (1998 - 2000 роки). Лише на виборах 2002 року кількість комуністів скоротилася удвічі (до 66 депутатів). Ця ж тенденція зберігалася і на виборах 2006 (21 місце) і 2007 року (27 місць). Ці цифри свідчать, що саме представники комуністичної номенклатури впродовж десяти років домінували у Верховній Раді. Проте зменшення кількості комуністів у парламенті, що настало після виборів 2002 року, пов'язане не стільки з демократизацією країни, як зі збільшенням впливу представників бізнесових структур, котрі здобули перемогу на електоральному полі комуністів.

Ситуація у виконавчій гілці влади має такий вигляд. Від 1991 до 1997 року середній показник оновлення уряду становив 46 %. Якщо в першому уряді (В. Масола, 1990 рік) чиновників, які не належали до номенклатури, було 20 %, то у восьмому (В. Пустовойтенка, 1997 – 1998 роки) їх було уже майже 54 %. Середня тривалість виживання урядів у період президентства Л. Кравчука і Л. Кучми становила 12,5 місяця. За президентства В. Ющенка та змін до Конституції, що вступили в дію з 1 січня 2006 року, змінилося чотири уряди¹. Попри те, що уряди змінюються досить швидко, коло осіб, які потрапляють до його складу, не таке вже й широке. Середній показник перебування особи в складі уряду за президентства Л. Кучми становив 1,95 терміна. Переважно сільським було походження членів Кабінету Міністрів перших восьми урядів, частка яких становила від 38,5 до 67,6 %. Освіта членів перших восьми урядів була переважно технічна. Юридичну або економічну освіту мала лише третина членів Кабміну. За регіональним представництвом переважали вихідці з Київської і Дніпропетровської областей та з Росії [26].

За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, на 2003 рік „серед осіб, які протягом 1991 – 2003 років призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар РНБО, глава адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської

¹ За редакцією Конституції від 8 грудня 2004 року, що вступила в дію з 1 січня року, кандидатуру Прем'єр-міністра на затвердження парламенту подає фракція або коаліція, яка сформувала більшість, а не Президент, як було раніше. Те ж стосується і звільнення Прем'єра.

номенклатури радянських часів становлять 73 %; серед осіб, які з 1995 року обіймали (або обіймають) посади голів обласних державних адміністрацій — майже 80 %” [27]. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 % та 46 % керівного складу місцевих і центральних органів влади, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів. Ті ж дані НІСД свідчать: дві третини української еліти (в тому числі й політичної) становили особи, старші 50 років. Майже 87 % походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. Таке походження властиве фактично переважній більшості сучасного українського суспільства, що пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і швидку урбанізацію останніх десятиліть [28].

Якщо порівнювати абсолютні показники належності до Компартії парламентарів України (52 % – 1998, 44 % – 2002; за 2006 і 2007 роки, на жаль, даних немає, комуністи і соціалісти на виборах 2006 року разом отримали 10 % місць у парламенті) та, наприклад, Естонії (17 % – 1999, 7 % – 2003), то зрозуміло, що в Україні колишні комуністи значно міцніше утримують свої позиції у владних структурах, ніж в Естонії [29]. Ці дані суперечать оцінкам деяких експертів, які стверджують, що якісний і кількісний склад українських еліт за час незалежності суттєво змінився.

Неформальними, але від того не менш егоїстичними, були політико-економічні групи (ПЕГ, варіанти — клани, фінансово-промислові групи), які виникли в центрі й регіонах на основі регіональної і секторальної організації інститутів управління. За радянських часів сільське господарство перебувало під контролем республіканських органів влади, а важка індустрія входила до складу вертикальних союзних міністерств. Це призвело до появи як „місництва” (регіоналізму), так і „відомчості” (галузевих елітних мереж). Після розпаду СРСР контроль над вугільною, металургійною та іншими індустріальними галузями перейшов до рук представників галузевих елітних мереж, а „регіональні клани” — прообраз ПЕГ — почали діяти, використовуючи традиції внутрішньореспубліканського регіоналізму і враховуючи наявність нового центру [30]. Згодом з цих груп сформувалися ПЕГ, або „клани”.

Спостерігачі відзначають появу неформальних, рентоорієнтованих (rent-seeking) груп в Україні вже за президентства Л. Кравчука [31]. Різниця між прибутковоорієнтованою (profit-seeking) діяльністю – бізнесом та рентоорієнтованою полягає у тому, що бізнес очікує прибутку від інвестицій, а рентоорієнтована діяльність – від використання підконтрольних об’єктів. Пояснення причин появи рентоорієнтованих груп шукають у слабкості державних інститутів, що лише почали створюватись у молодій країні. Спільною метою і регіоналів, і галузевиків було вимагання бюджетних дотацій у відповідний сегмент економіки. Запровадження ринкових „правил гри” в економіці та демократичних у політиці суперечило їх інтересам [32]. Впливовість цих груп проявилась

у призначенні їх висуванця Л. Кучми, директора одного з найбільших підприємств військово-промислового комплексу „Південмаш”, Прем’єр-міністром України восени 1992 року. Л. Кучма – представник „червоного директорату” – задовольняв інтереси галузових і регіональних елітних мереж. Під час його президентства відбулося становлення основних українських ФПГ і набуття ними сьогоднішніх домінуючих позицій [33].

Збільшення впливу ПЕГ за часів Л. Кучми експерти пояснюють створенням квазіконкурентної економічної системи, у якій роль арбітра виконує не судова система, а правоохоронні органи й система „виконавчої вертикалі”, очолювана Президентом [34]. Правління із застосуванням закону (rule by law), а не в межах закону (rule of law) стало характерною метафорою в дискурсі західних дослідників для характеристики стилю президентства Л. Кучми [35].

Такий тип правління став можливим в умовах „непартійної системи”, за якої партії не мали реальної влади, а виконували роль політичної надбудови ПЕГ. Це позбавило партії політичної відповідальності і унеможливило конкуренцію партійних команд. Така система сформувалась у 1991 – 1996 роках. Це спостереження не стосується лівої і правої частин політичного спектра, які зберегли ідеологічний характер, проте суттєвого впливу на політичний процес не справляли.

Конституція 1996 року, попри формальну демократичність, на практиці закріпила „незалежність” державного апарату від політичних партій та інших форм легітимного представництва колективних інтересів. Тоді ж було остаточно оформлено інститут президентства як верховну інстанцію, що формально не очолювала виконавчу владу, але виконувала роль арбітра і найвищого адміністративного „патрона-розпорядника”.

Починаючи з виборів 1998 року, із запровадженням змішаної виборчої системи, інституційна значущість партій мала б зрости. Проте розвиток партій та їх вплив на політичне життя залишився другорядним порівняно зі зростаючим впливом ПЕГ. Справа в тому, що партії, як і раніше, не були причетні до формування уряду. Саме тоді виникають перші партійні „надбудови” над ПЕГ: „Громада”, СДПУ(о), „Трудова Україна”, Аграрна партія, Партія регіонів та інші.

Дослідники відзначають зростання впливу ПЕГ (ФПГ) в Україні після парламентських виборів 2002 року [36]. Так, якщо серед депутатів III скликання представників бізнес-структур було 37,9 %, то серед депутатів IV скликання – 46,0 %. Це свідчить, що бізнес почав „зростатися” з політичною елітою [37].

Поштовх до „партизації” ПЕГ дали зміни до Конституції, прийняті в розпал політичної кризи 2004 року. Серед іншого, зміни передбачали перехід до повністю пропорційної системи парламентських виборів і запровадження парламентсько-президентської форми правління.

На 2004 рік більшість великих ПЕГ були безпосередньо причетні до появи і діяльності низки партійно-політичних організацій, серед

яких пропрезидентські СДПУ(о), „Трудова Україна”, Партія регіонів, а також партія „Солідарність”, що увійшла до опозиційного (на той час) середовища В. Ющенка. Експерти відзначають, що партійні структури ПЕГ мало нагадують партії у тому сенсі, в якому це поняття вживається в демократичному світі. Такі партії не мають соціальної та ідеологічної основи. Партійний актив формується згори вниз – шляхом рекрутування керівників центрального і регіонального рівня, які розраховують на кар’єрне зростання у випадку підсилення ваги їх партії і тим самим ПЕГ. Брак масової партійної роботи компенсується масовими акціями у вигляді концертів зірок естради, фестивалів, інших розважальних заходів з метою рекламування партії [38].

Парламентські вибори 2006 року і позачергові вибори 2007 року лише підтвердили цю тенденцію. Кількість бізнесменів-мільйонерів у Верховній Раді V скликання, обраних за партійними списками, за словами лідера „Трудової партії” М. Сироти, становила „майже конституційну більшість”, тобто близько 300 осіб [39]. Ця ж цифра часто фігурує і у ЗМІ. Це свідчить, що після „помаранчевої революції” вплив ПЕГ зріс. Більше того, з’явилися нові ПЕГ, як, наприклад, група Д. Фірташа.

Отже в ситуації існування формальних і неформальних елітних груп визначальний вплив на процеси прийняття рішень перейшов від формальних до неформальних гравців. У перші роки незалежності більш впливовими були ліві і праві ідеологічні партії, які є формально організованими групами. Проте, починаючи з другої половини 1990-х років, вплив ПЕГ помітно зростає. Саме тоді центристські партії або перейшли під вплив ПЕГ, або ж ПЕГ створили „віртуальні” партії для легалізації своєї присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал.

Таким чином, поява і зміцнення ПЕГ в Україні, які, проте, не є винятково українським феноменом, дають підстави стверджувати таке. По-перше, збільшення впливу ПЕГ призвело до зменшення ваги політичних партій як у реальному політичному процесі, так і в масовій свідомості громадян. ПЕГ шляхом конвертації економічних ресурсів у політичний капітал стали головними гравцями на українському політичному полі. По-друге, вплив, який ПЕГ здійснювали на прийняття рішень як до, так і після „помаранчевої революції”, свідчить, що державу „захопили” саме ПЕГ. Дії Ю. Тимошенко на посаді Прем’єр-міністра свідчили, що вона намагалася стати ключовим гравцем (як, наприклад, у Росії В. Путін). Як і для всіх політиків посткомуністичного світу, її метою у президентській кампанії 2010 року було отримання абсолютної влади і максимального впливу на політичні процеси в країні. Однак тимчасові союзи з лідерами одних ПЕГ проти інших свідчать, що її ресурси виявилися недостатніми для реалізації цієї мети. Цим пояснюються спроби Ю. Тимошенко нейтралізувати В. Януковича і частину бізнес-середовища Партії регіонів (тривалі переговори про створення коаліції між БЮТ і ПР влітку 2009 року, а після їх провалу

- жорстка конфронтація і прагнення перемогти на виборах 2010 року). По-третє, керуючись потребою отримання постійного прибутку, лідери ПЕГ не відмовляться від участі у владі, підтримуючи наявні „правила гри”, якщо ситуація кардинально не зміниться. Тому бізнес і влада в Україні й надалі залишатимуться тісно пов’язаними.

Жорстке протистояння між конкуруючими публічними (партіями) та непублічними (ПЕГ) гравцями, з одного боку, вказує на те, що еліти в Україні належать до фрагментованого типу (ідеальні типи структури еліт поданано в **таблиці 2**), а з іншого, що як публічні, так і непублічні гравці у непевних умовах і далі намагатимуться перемогти у конфлікті з гаслом „переможець отримує все”.

Таблиця 2

Ідеальні типи структури еліт

	Низька диференціація	Висока диференціація
Висока інтеграція	Монолітна еліта (комуністичні режими)	Консенсусна еліта (стабільні демократії)
Низька інтеграція	Роз’єднана еліта	Фрагментована еліта

Джерело: В. Гельман. Из огня да в полымя? — С. 89.

Те, що Т. Карозерс [40] назвав „безформним плюралізмом” (feckless pluralism), а Л. Вей [41] „плюралізмом за згодою” (pluralism by default), краще назвати „вимушеним плюралізмом”, у якому конкуренція між ПЕГ та їх політичними надбудовами існує не як визнана всіма гра, а як стратегія виживання у непевному середовищі. До того ж існування кількох центрів влади, що змагаються між собою за повноваження і вплив, створює постійну напругу. Логіка постпомаранчевого процесу в Україні полягає у постійних спробах об’єднання двох проти одного, що рідко вдається. Тому висновок деяких авторів про перехід в Україні від „картельних змов” до „гри за правилами” видається передчасним [42]. Очевидно, що еліти в Україні й далі продовжують „гратися з правилами”, свідченням чого є спосіб формування нової парламентської коаліції після президентських виборів 2010 року [43].

Отже в Україні, на відміну від країн Східної Європи і Балтії, зміна „критичної маси” політичної еліти відбулася не шляхом очищення від номенклатури, а шляхом заміщення номенклатури представниками ПЕГ. У нас так і не було створено двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах. Перший – люстрація, що є еволюційним механізмом оновлення. Вона дозволила змінити якісний склад еліт у Східноєвропейських і Балтійських країнах. Другий механізм – революція, який передбачає радикальну зміну еліт, що тягне за собою зміну політичного режиму, соціальної структури, політичних інститутів, цінностей тощо. Події 2004 року не були революцією. Це була кризова

ротація еліт, проте глибинної їх зміни не відбулося [44]. Суттєвим наслідком „помаранчевої революції” стало закріплення політичної конкуренції і збільшення кількості акторів, що змагаються за владу. Здатність до досягнення компромісів і дотримання угод так і не стало ознакою українських еліт після зміни влади.

Репродукція чи циркуляція еліт?

У науковій літературі існують два пояснення механізму руху еліт у суспільстві: репродукція і циркуляція. Відтворення еліти в межах певної соціальної групи називають репродукцією, а поповнення і заміну еліти вихідцями з інших груп – циркуляцією [45]. У демократичних суспільствах циркуляція еліт відбувається постійно завдяки механізму виборів. Проте у перехідних суспільствах вибори не завжди свідчать про зміну влади. Так, якщо, в Угорщині, Польщі чи в країнах Балтії в 1990-х роках циркуляція переважала над репродукцією, то в Росії і Україні — навпаки.

Чи прийшла до влади нова еліта (контреліта) після „помаранчевої революції”? Для цього треба з’ясувати, чи існувала контреліта в Україні взагалі. Формально — так. Адже розкол у команді Л. Кучми ще у 2000 - 2001 роках проявився в ході президентської виборчої кампанії 2004 року та масовою мобілізацією значної кількості населення на підтримку опозиційного кандидата. Після перемоги В. Ющенка до влади прийшли представники команди „помаранчевих”. Так, адміністрація Президента була реорганізована і перетворена на секретаріат, склад якого оновився на 40 – 45 % [46].

Кабінет Міністрів був сформований з представників трьох „помаранчевих” сил, що об’єдналися проти провладного кандидата, а на посади голів обласних державних адміністрацій були призначені нові люди. Зміни зачепили й інші установи, зокрема, РНБО та СБУ. Загалом за 2005 рік з державної служби вибуло 48.622 особи, що лише на 11 тисяч більше, ніж 2004 року. Це 18,91 % від загальної кількості службовців. Проте 70 % з них становили керівники і спеціалісти двох найнижчих категорій [47]. У державних органах, що становлять верхівку виконавчої влади (в апаратах Президента України, Кабінету Міністрів та міністерств), 2005 року ротація зачепила 18,22 та 20 % службовців відповідно [48].

Проте з приходом до влади нова команда зберегла старий стиль управління і заручилась підтримкою лідерів ПЕГ. Корупція, патронажно-клієнтельська система кадрової політики, брак (політичної) „горизонтальної” відповідальності за свої дії, неповага до закону, несприйняття правлячою елітою опозиції, збереження „хижацького індивідуалізму” й егоїстичної системи цінностей свідчать про збереження, а подекуди й розвиток „допомаранчевих” прийомів і практик здійснення влади.

Влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Політичною суттю подій 2004 року є ненасильницька ротація еліт, але не їх зміна. Альтернативна до владної частина еліт (контреліта)

вдало замаскувалась в опозицію, проте такою не була. З точки зору Л. Кучми, В. Ющенко і Ю. Тимошенко стали „зрадниками”, яких підтримала значна частина олігархів. Ці олігархи стали „випадковими демократами” (contingent democrats), які підтримують режим, який краще задовольняє їхні інтереси [49]. Попри появу в законодавчій та виконавчій гілках влади не більше однієї третини професійних політиків, дві третини – це представники ПЕГ і залишки номенклатури. Тому можна стверджувати, що в Україні повірили, що така опозиція зможе здійснити реформи, а західні спостерігачі — що „нова влада” гратиме за правилами. Розчарування, яке проявилось у суспільстві глибокою недовірою до всіх інститутів влади, а на Заході – „втомою від України”, таки має принаймні один позитив. Політики будуть змушені більше уваги звертати на наслідки своїх дій, аби „зберегти обличчя” перед країною і світом.

Попри те, що в складі Верховної Ради після виборів 2006 року і позачергових виборів 2007 року, сталися певні якісні зміни, фактичної зміни еліт не відбулося. Так, за даними офіційного сайту ЦВК, після виборів 2006 року Верховна Рада оновилася на 61 % (хоча інформаційний довідник ВР подає 53 %), а після виборів 2007 року – на 34 %. Отже 66 % (298) депутатів теперішнього парламенту – це представники його попереднього складу [50]. Поява нових прізвищ у списках депутатів, їх відносно „омолодження” чи навіть наближення до 10 % представництва жінок можна вважати лише необхідною, але недостатньою умовою зміни еліт у законодавчому органі пострадянських країн. Достатньою умовою, напевно, слід вважати принаймні 50 % оновлення депутатів, не пов’язаних з групами, які раніше мали вирішальний вплив на прийняття рішень. У випадку України такими групами є ПЕГ і представники колишньої номенклатури. У Росії, наприклад, за президентства В. Путіна вирішальний вплив на прийняття рішень чинили представники ФСБ та інших силових структур [51]. Оскільки „очищення від номенклатури” відбувається природним шляхом і може завершитися протягом наступних 3 — 5 скликань парламенту, то „очищення від бізнесу” (ПЕГ) навряд чи можливе у короткостроковій чи й навіть середньостроковій перспективі (5 – 15 років). Свідченням присутності бізнесу у владі є склад уряду М. Азарова. Вже встановлено „бюрократичний” рекорд за кількістю віце-прем’єрів. Троє з семи віце- (А. Ключев, Б. Колесников, С. Тігіпко) непрямо задіяні в бізнесі, а призначення Ю. Бойка і В. Хорошковського створюють реальний конфлікт інтересів, пов’язаний з виконанням службових обов’язків та управління бізнесом. Очевидно, що відмежування „бізнесу” від „влади” неможливе в умовах „дефективної демократії”, де ПЕГ є неформальними, але головними гравцями.

Виклики для еліти

Що еліти мають зробити? Одна з найбільших інституційних проблем України – невизначеність щодо самої форми правління. Починаючи з 2005

року, найвищі посадовці й парламентарі дискутують про те, яка форма правління повинна бути в Україні – парламентська чи президентська. Компроміс, досягнутий 8 грудня 2004 року між головними політичними гравцями (Президентом Л. Кучмою і кандидатами на посаду Президента В. Ющенком і В. Януковичем), дав можливість вийти з глибокої політичної кризи без насилля. Проте політика половинчастих реформ і тут виявила свою згубність. Нечіткий розподіл повноважень між Президентом, парламентом і Прем'єр-міністром призвів до кількох затяжних криз: урядової 2005 року, парламентської 2006 та 2007 років, що поглибились до рівня системної політичної кризи в 2008 – 2009 роках. Незавершеність конституційної реформи є фундаментальною інституційною перешкодою на шляху політичної стабілізації [52]. Нездатність приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації призводить до розпаду (колапсу) режиму, політичної системи, і, як наслідок, до фізичної дезінтеграції держави [53]. Постійна політична нестабільність, поглиблена глобальною економічною кризою, призвела до того, що держава почала втрачати контроль над фундаментальними елементами суверенітету – національною валютою, населенням, територією.

Згортання присутності держави у соціальній сфері (охорона здоров'я, культура, освіта), а також провали у забезпеченні інформаційної, енергетичної, екологічної безпеки призвели до зростання недовіри населення до політичних інститутів та до влади в цілому. Деякі політичні коментатори і журналісти почали говорити про небезпеку перетворення України на державу-невдаху (Failed State)¹.

Відповідальність за внутрішні і зовнішні втрати України лежить на політичних елітах, які продовжують діяти егоїстично і розраховують на виграти у грі з нульовою сумою. Спокуса отримати якщо не все, то більше, ніж інший, штовхає еліти до постійної конфронтації і зриву домовленостей. Цей стан триватиме доти, доки еліти не обернуть стратегію „гри за правилами” як найменш небезпечну для власного політичного виживання у невизначеній ситуації [54]. Пояснення, чому еліти в Україні не можуть чи не хочуть „грати за правилами”, а також виявлення обставин, які б змусили їх до цього, є важливими завданнями для наступних досліджень.

Література:

1. Див. Результати виборів 2010. Другий тур <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/02/7/4730368/>; Салей Е. Низвержение идолов, „Кореспондент” 2009, № 30. – С. 18 – 19.
2. Olearchyk R. Ukraine GDP down by 20 %, // Financial times, July 2,

¹ Хоча за оцінками Фонду для Миру (Fund for Peace), міжнародної організації, яка розробила методикку оцінювання потенціалу внутрішнього конфлікту і розпаду держави, Україна станом на 2009 рік перебуває в групі відносно стабільних країн.

2009 <http://www.ft.com/cms/s/0/713ed4c0-666a-11de-a034-00144feabdc0.html>

3. Див. матеріали дослідження Global Corruption Barometer на сайті http://www.transparency.org/news_room/in_focus/2009/gcb2009#dnld

4. Див. матеріали з сайту компанії BBC http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/story/2009/04/090403_business_press_oh.shtml

5. Див. матеріали спеціального числа культурологічного часопису „І”, №45, 2006 р., та матеріали дискусії на сайті „Діалог” http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=4&op_id=119

6. **Шульга М., Потехін О.** Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми // Розбудова держави. - 1998. - № 7 - 8. - С. 14;
Валігурський П., Валігурський Ю. Політологічні виміри української еліти // Віче. - 1998. - № 6. - С. 35.

7. **Возняк Т.** Природа провідних груп // І. - 2006. - № 45. - С. 9., хоча початкові аргументи були протилежними. Див. **Михальченко М.** Еліта в Україні: Їжте, куме, що зварили // Віче. - 2003.- №1, с. 9.

8. **Жданов І., Якименко Ю.** Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти. // Національна безпека і оборона. - 2003. - № 9. - С. 2 - 11.

9. **Zuckerman A.** The Concept of Political Elite: Lessons from Moska and Pareto // Journal of Politics. - 1997. - № 39.

10. **Ильин М.** Понятийная омонимия: конституции и режимы // Полис. - 2007. - № 5.

11. **Higley J.** Elite theory and political sociology <http://montreal2008.info/site/images/PAPERS/section1/RC%202%20-%20Higley-%201.3.pdf>

12. **Восленский М.** Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. - М., 1991.

13. **Kuzio T.** The National factor in Ukraine's quadruple transitions // Contemporary politics. - 2000. - Vol. 6. - № 2. Більш широко на цю тему див. **P. D'Anieri.** Understanding Ukrainian politics: Power, Politics, and Institutional Design. Armonk, New York, London, England. - 2007.

14. **Мацневский Ю.** Политический режим в Украине после „Оранжевой революции” // Политэкс. - 2008. - № 4.

15. **Моска Г.** Правлячий клас // І. - 2006. - № 45. - С. 9 - 21.

16. **Крыштановская О.** Анатомия российской элиты. М., 2005. - С. 64. Цит. за **Рудич Ф.** Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення (Частина I) // Віче. - 2009. - № 9. - С. 25.

17. Цитата за: Жорстка вертикаль виконавчої влади: / Уклали: В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. - К. : Фонд Демократії, 1996. - С. 6 - 7.

18. Там само. - С. 7

19. **Puglisi R.** The rise of the Ukrainian oligarchs // Democratization. - 2003. - № 10 (3).

20. **Сушко О., Лісничук О.** Чи є політико-економічні групи перешкодою

для політичного розвитку України? — Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. — К., 2005.

21. **Волгов М.** Олігархія, клан, група інтересів: знайдіть 10 відмінностей. http://www.polittech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=547&Itemid=31

22. **Higley J., Bayulgen O., George J.** Political Elite Integration and Differentiation in Russia. In *Elites and Democratic Development in Russia*. A. Steen and V. Gel'man (ed.). London: Routledge 2003.

23. **Гельман В.** Из огня да в полымя? (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) // *Полис*, 2007, №2. — С. 89.

24. **Вільсон Е.** Українці: несподівана нація. — К., 2004.

25. Україна: політична історія. XX — поч. XXI ст. К., 2007. — С. 928.

26. **Шульга М., Бойко Н.** Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990 — 1997 рр.) // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 1998. — №3.

27. **Жданов І., Якименко Ю.** Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти // *Національна безпека і оборона*. — 2003. — № 9. — С. 4.

28. Там само. — С. 4.

29. **Голіяд І.** Трансформації еліт в політичних системах України та Естонії. http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=392

30. **Гельман В.** Из огня да в полымя? — С. 88.

31. **Виттковски А.** Пятилетка без плана. Украина: 1991 - 1996. Формирование национального государства. — К., 1998. — С. 217.

32. **Aslund A., Dmitriev M.** Economic Reform versus Rent Seeking www.ceip.org/people/aslrussiaaftercom.htm

33. **Сушко О., Лісничук О.** Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — С. 11.

34. Там само. — С. 16.

35. Див. **Darden K.** Blackmail as a tool of state domination // *East European Constitutional Review*. — 2001. Vol.10, no 2 - 3. http://www1.law.nyu.edu/eecr/vol10num2_3/focus/darden.html; **Protsyk O.** Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine // *Problems of Post-Communism*. — 2005. vol. 52, no. 5. www.policy.hu/protsyk/Publications/ConstPoliticsKuchma05.pdf; **Way L.** Kuchma's Failed Authoritarianism // *Journal of Democracy*. — 2005. Vol. 16, no 2, - pp. 131 - 145. Підсум. у **D'Anieri P.** Understanding Ukrainian politics. — P. 49 - 52.

35. **Телешун С.** Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України. — „Україна: Кам'янистий шлях до демократії”, збірник статей / Фонд ім. Ф. Еберта. Регіон. представництво в Україні, Білорусі та Молдові. - К., 2002. — С. 79 - 93.

36. **Ручка А.** Элиты транзитного общества // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/327>. — 2003

37. **Сушко О., Лісничук О.** Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — С. 17.

38. Цитата М. Сироти від 31.07.2008 р. на офіційному сайті Трудової Партії України // http://www.tpu.org.ua/ua/news/our_news/detail/542

39. **Carothers T.** The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13, №1.

40. **Way L.** Kuchma's Failed Authoritarianism // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16, № 2.

41. **Гельман В.** Из огня да в полымя? – С. 99.

42. Про негативні оцінки змін до регламенту ВР див. коментарі Ханни Северінсен, колишнього співдоповідача моніторингового комітету ПАРЕ на сайті <http://ut.net.ua/news/155/0/3758/>

43. **Мацневский Ю.** Политический режим в Украине после „Оранжевой революции” // Политэкс. – 2008. – № 4.

44. Див. **Shulha M., Potechin O., Boiko N., Parachonska O., Shulcha T.** Ruling Elite in Contemporary Ukraine. Ukrainian Center for Peace, Conversion and Conflict Resolution Studies; Freidrich Ebert Stiftung, - Kyiv. – 1998. – Р. 12 - 13.; **Ручка А.** Элиты транзитного общества // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/327>. – 2003

45. **Іванов А.** Бюрократія безсмертна // <http://weekly.com.ua/ukr/?art=1196097719>

46. Див. матеріали офіційного сайту головдержслужби України http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390

47. **Іванов А.** Там само.

48. **Kesarchuk O.** The Attitudes and Adaptation Strategies of Oligarchs to Ukraine's Democratization. Paper prepared for the Canadian Political Science Association Vancouver, BC, June 4 - 6, 2008.

49. Див. результати виборів на офіційному сайті ЦВК <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>

50. **Крыштановская О.** Анатомия российской элиты. – С.151.

51. **Nicole G.** The Impact of Political Elite Conduct on State Reform : The Case of Ukraine // CEU Political Science Journal. – 2008. no 2. www.cceol.com

52. **Мацієвський Ю.** Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях // Політичний менеджмент. – 2008. - №6. <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=94&c=2304>

53. **Гельман В.** Из огня да в полымя? – С. 103.

УДК 316.344.32

Нова роль інтелектуалів в умовах сьогодення

Олександр Швирков,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Сумського державного університету

У статті розглядається питання про необхідність для теоретиків скорегувати свої політичні, соціологічні та інші теорії з урахуванням особливостей світосприймання політичних діячів. Після такої корекції, на думку автора, цими теоріями стануть охочіше керуватися політики при проведенні політичних та економічних реформ, що особливо актуально в контексті сучасної економічної кризи. Пропонуються й способи такої корекції.

Ключові слова: політична система, політична криза, політичне прогнозування.

This article is considered on a question about necessity for theorists to correct their political, sociological and other theories taking into account the particularities of politicians' world-outlook. In author's opinion after such a correction these theories will become more often to follow in undertaking political and economic reforms that is actually in the context of the modern economic crisis. The ways of such correction are also offered.

Keywords: political system, political crisis, political prognostication.

Сьогодні стало майже модою констатувати сутнісну кризу економічної, політичної та інших систем. Причому говорять про кризу не тільки політологи і соціологи, що дотримуються, умовно кажучи, лівих позицій (наприклад, І. Валерстайн [1; 2]), але й цілком „ортодоксальні”, цілком ліберальні економісти (наприклад, Л. Туроу [3]). Усі вони сходяться й на неможливості передбачити сьогодні, до чого, власне, все йде. Так,

зрозуміло, що потрібно здійснювати структурну перебудову економіки, соціалізувати капітал тощо. Проте для цього має бути, перш за все, політична воля еліт. В них же такої волі, судячи з усього, немає. Багато в чому це обумовлюється тим, що в більшості розвинених (і не тільки) країн ситуація далека від критичної, тобто спад виробництва тощо не настільки великий, щоб це призвело до істотного в порівнянні з сучасним падіння рівня життя в найближчому, так би мовити, безпосередньому майбутньому. Існують також можливості тимчасової стабілізації ситуації за рахунок використання вигод глобалізації економіки. За наявності певних домовленостей на вищому політичному та економічному рівнях це, ймовірно, на найближчий час дозволить тримати ситуацію під контролем. Далеко не вичерпані природні ресурси Африки, Сибіру. Але що буде через п'ять — десять років, передбачити не береться ніхто. Точніше, нинішні тенденції цілком очевидні, цілком очевидні й заходи, яких необхідно вжити для того, щоб уникнути негативних наслідків розвитку цих тенденцій. Проте абсолютно не очевидно, за яким сценарієм розвиватимуться події насправді.

Більше того, на сьогодні немає загальноприйнятої ідеології трансформацій, що відбуваються, концептуальних рамок, у які їх — нехай і тимчасово — можна було б утиснути й подати громадськості. По суті маємо лише ідеологію повної невизначеності, ідеологію очікування-невідомого. Головне її гасло: „Те, що було раніше, відходить. Тепер слід чекати чого завгодно”.

Проте трансформація суспільства та економіки відбувається не за один рік, отож потрібна ідеологія **перехідного періоду**. Тобто сам цей перехідний період має бути якимось чином ідеологічно оформлений, включений у якісь межі, охарактеризований у **позитивних** термінах. Повторюся: сьогодні такої позитивної характеристики немає¹.

За великим рахунком, ситуація ця не нова. Просто зараз вона якось по-особливому очевидна, наочна, волаюча. Суть однієї з її важливих сторін можна охарактеризувати так: якщо для економістів, соціологів, філософів очевидні тенденції та їх негативні наслідки, якщо для них очевидні методи запобігання цим наслідкам, то чому відповідні сценарії не реалізуються, чому відповідні методи не використовуються?

На мою думку, для того, щоби правильно оцінити ситуацію, що склалася, і відповісти на поставлене запитання, необхідно врахувати такі моменти.

Усі люди розрізняються, крім іншого, тим, на яку „відстань” вони „бачать”, на яку глибину здатні аналізувати ту чи іншу проблему. Зрозуміло, що чим освіченіша людина, тим ця глибина більша. Реакція, взагалі ставлення до тих чи інших подій тієї чи іншої людини безпосередньо

¹ Під ідеологією розумію не набір гасел, ярликів і кліше. Ідеологія в цьому випадку — суть певне бачення проблеми, пов'язане з певними ціннісними і цільовими компонентами.

залежить від глибини аналізу, на який вона здатна. Той, хто бачить речі у глибшій перспективі, бачить далі й реагує на віддаленіші події. Проте, реагуючи сьогодні на події, які, по суті, ще не настали, людина ніби діє абсолютно в іншому часовому масштабі, ніби прискорює час, або, точніше, пропускає, відкидає той проміжок часу, через який вони повинні настати. Ці події для неї – суть **сьогодення**. Якщо інші люди не здатні бачити так далеко, поведінка цієї „далекозорої” людини, її реакції, її, я б сказав, **паніка** їм не зрозумілі (згадаймо стару історію з Касандрою). Тому вони просто не бачать причин діяти певним чином.

Саме цей механізм, або феномен, лежить в основі непорозумінь, що виникають між аналітиками й політиками, між ученими і практиками. По суті йдеться про те, що ті та інші живуть за різними годинниками. Те, що для одних уже сьогодні, для інших – дуже віддалене, можливо, навіть фантастичне майбутнє. Проте проблема полягає в тому, що світ так влаштований, що ресурсами, важелями, здатними впливати на суспільство, економіку тощо, володіють саме практики. Чому існує таке співвідношення, тут не місце обговорювати. Критична маса далеких теоретиків, достатня для того, щоб вплинути на короткозорих практиків, як правило, нагромаджується дуже рідко. І тому політики часто починають діяти тільки тоді, коли несприятливі події, які вже давно передбачали аналітики і яких, відтак, цілком можна було уникнути, вже настали.

„Далекозорі”, як правило, це люди з розвиненим системним мисленням. Системним у тому сенсі, що вони у всьому бачать або хочуть бачити систему, структуру, завершеність. Причому система ця, її функціонування мають бути по можливості підпорядковані якомусь абстрактному принципові. Наприклад, рівноваги, збалансованості, справедливості, блага і тому подібне. Саме тому в творах великих (і не дуже) мислителів, що стосуються державного устрою і функціонування економіки, таке важливе місце відводиться відповідним поняттям (утопісти, І. Кант, Г. Гегель, А. Сміт).

Та обставина, що цього принципу не існує, що немає підпорядкування абстрактному принципові в реальності, в діях тих чи інших людей, сил, викликає у „далекозорих” неспокій, незадоволеність, прагнення все виправити. Історія думки теж дає нам величезну кількість прикладів і цього.

У зв'язку з цим фундаментальна суперечність у писаннях „далекозорих”, що стосуються життя суспільства, політики тощо, полягає в тому, що вони прагнуть дати закінчений, систематизований опис дій тих, хто у своїх діях якраз і не керується прагненням до завершеності, досконалості, систематичності. Іншими словами, вони прагнуть нав'язати, приписати свій спосіб ставлення до реальності людям, для яких цей спосіб ставлення до реальності нехарактерний. Тобто людям дії, політикам. Проте саме політики міняють „політичний ландшафт”. Таким чином, приходимо до старої доброї суперечності між „як треба” і „як насправді”. Ці два моменти

конституують таку типову ситуацію, точніше, складають її сторони. Спробую описати її таким чином.

Будь-які процеси в суспільстві найчастіше ініціюються і скеровуються людьми, які володіють не найкращим зором і не найсистематизованішими уявленнями про устрій суспільства і держави. Уявлення ці так само далеко не завжди підпорядковуються якомусь абстрактному принципу. Дії цих людей викликають певні наслідки. Наслідки, на відміну від мотивів тих, хто їх здійснює, цілком об'єктивні; вони можуть формувати об'єктивні тенденції, які, у свою чергу, уловлюють „далекозорі” аналітики, вчені. Останні прагнуть виділити і зафіксувати ці тенденції, простежити, куди вони ведуть, і сформулювати ті чи інші рекомендації, дотримання яких дозволить в подальшому уникнути негативних наслідків, до яких ведуть дії політиків. Проте ці рекомендації, як і оцінка тенденцій та їх наслідків, ґрунтуються на уявленнях, багато в чому чужих і незрозумілих „короткозорим” діячам. Чужий їм, перш за все, спосіб **систематизації** цих уявлень, верховний принцип, якому вони підпорядковані. Внаслідок цих моментів діячі можуть, по-перше, по-іншому, тобто не так, як „далекозорі”, оцінювати ступінь негативності тих чи інших результатів розвитку подій, по-друге, не уловлювати ступінь тимчасової близькості або актуальності цих результатів і, по-третє, не бачити сенсу в приведенні існуючого стану речей у відповідність з системою, яку пропонують „далекозорі”.

Думаю, час, у який ми живемо, дає достатньо ілюстрацій наведеному вище опису.

Хочу підкреслити, що я абсолютно не вважаю, ніби „далекозорі”, тобто вчені, аналітики, взагалі мислителі, „правильніші” „короткозорих”, тобто політиків. Хоча мої симпатії і можуть бути переважно на боці перших (перш за все тому, що саме до них я відношу й себе). Так само повинен зауважити, що я не заперечую можливості існування індивідів, у яких здатність до дії та наукового (або якогось ще) передбачення однаково розвинені, збалансовані.

Ще один важливий момент, на який ми повинні звернути увагу, полягає ось у чому. Більшість книг, що стосуються економічних, політичних та інших прогнозів, пишуть „далекозорі”. Реальні політики пишуть мало і нечасто, а якщо й пишуть, то, як правило, **не своїми руками**. Проте саме по писаному, **через** написане більшість людей сприймає ситуацію, оцінює її. „Далекозорі”, таким чином, нав'язують читаючій та всій іншій публіці своє бачення реальності, бачення, що характеризується особливостями, про які говорилося вище. Політики ж, тобто люди, які безпосередньо ухвалюють управлінські рішення, мають, як уже теж говорилося, бачення реальності, яке істотно відрізняється від бачення реальності „далекозорими”, і діють вони відповідно до свого бачення, а не згідно з баченням „далекозорих”, тобто не так, як зазначено у працях останніх. Саме цим і обумовлюється та іноді разюча, волаюча невідповідність між рекомендаціями аналітиків – цілком начебто здоровими і розумними – і

діями політиків. Цим самим пояснюється і така ж кардинальна розбіжність між дійсністю, за створення більшої частини якої відповідальні політики, і тією картиною, яку ми бачимо в сукупності творів соціологів, політологів та іншої наукової братії.

Проте ситуація насправді ще заплутаніша. Справа в тому, що **політики повинні говорити**. Вони повинні говорити з іншими політиками, з аналітиками, з народом зрештою. Говорити ж вони можуть тільки за допомогою тих концептів, тих теорій, тією ж **мовою**, яку їм надають аналітики, бо саме ці останні **дають людям слова**, в цьому їх роль і призначення. Таким чином, політики занурюються багато в чому чуже їм мовне і, отже, смислове середовище.

Тому до „мовчазної більшості” ми повинні були б приєднати меншину, що **пише**, і меншину, що **говорить**. Причому остання хоча й говорить мовою тієї, що пише, – просто тому, що іншої в неї немає, – проте думає і діє часто абсолютно не так, як від неї чекають меншина, що пише, та більшість, що мовчить.

Частково ситуацію – особливо останнім часом – намагаються виправити тим, що дають поговорити меншині, що пише, тобто „далекозорим”. Маю на увазі „аналітиків”, які регулярно виступають на телебаченні і решті медіа-простору. Проте це мало міняє справу, оскільки рішення все одно приймають **інші** люди.

Думаю, що ця проблема, мною лише зачеплена, становить великий філософський інтерес. Тим більше, що, як здається, її досі не дуже й помічали¹. Йдеться про співвідношення картини світу, що задається, створюється „інтелектуалами” (назвемо їх так), і картиною світу, імпліцитно присутньою в головах більшості людей (у тому числі й інтелектуалів). Імпліцитно в тому сенсі, що, як правило, вона чітко не оформлена – перш за все **вербально** – не становить собою якоїсь цілісності. Проте **переважає** завжди цілісність. Іншими словами, за браком власної цілісної вербально оформленої картини світу і за наявності чужої цілісної вербально оформленої картини світу ця остання посідає „святе місце”. Картина ж, що створюється інтелектуалами, повна ілюзій – через особливості їх життя і психології, вона повна повітряних замків (вище я спробував по-іншому охарактеризувати її в термінах системності, структурованості, підпорядкованості абстрактним принципам).

Нарешті ризикну висловити одне припущення щодо ролі інтелектуалів в історії людства. Суть цього припущення полягає в тому, що, можливо, саме інтелектуали надали – нехай і несвідомо – політикам ту дуже щільну ширму, за якою останні зуміли приховати справжню природу політики, політичної боротьби. І справа навіть не в словесному оформленні тих чи інших політичних „акцій”, їх інформаційному прикритті – як зараз

¹ Один з її аспектів розглядався у моїй статті [5].

прийнято висловлюватися, – а в першу чергу тому, що інтелектуалістська картина світу зі всіма її згаданими вище особливостями настільки укорінилася в розумі обивателя, що він почав вірити в те, що справжній стан справ, який час від часу прориває цю картину, є лише тимчасовою аберрацією, відхиленням від правильного, реального. Істиною ж, реальністю служить саме ця картина, ширма. І з кожним роком вона стає все товстішою, все щільнішою, а теорії, на яких вона ґрунтується, весь час доповнюються, розвиваються. І людина потребує все більше і більше зусиль, аби прорватися крізь неї. Про щільність і непорушність **ширми**, крім іншого, свідчить і те, що, незважаючи на те, що саме в ХХ столітті відбулися найжорстокіші й найруйнівніші війни, ми все одно продовжуємо вірити в інститути демократії, ліберальні цінності, могутність розуму тощо.

Про те, що інтелектуали часто дають політикам зброю для їх боротьби одне з одним і з народом, годі й говорити.

Що ж можна зробити, щоб хоч б трохи скоротити розрив між політичною реальністю, що задається діями політиків, і мовою, якою вони говорять? Особливо оригінальний рецепт тут запропонувати важко. Жодним **фокусом**, жодними **кляцаннями пальцями** цей розрив не ліквідується. Мова може йти тільки про поступове, повільне його скорочення. Хотілося б, звичайно, щоб зустрічний рух почався з обох боків. Але навіть якщо рухатиметься тільки одна сторона – вже добре. Припустимо, що це будуть „далекозорі”. У чому полягатиме їх крок назустріч? Чи повинні вони спробувати приборкати свою схильність до систематизації, структуризації? Або, може, їм варто пожертвувати – хоч б частково – якимись своїми абстрактними принципами? Думаю, що друге прийнятніше. Треба розуміти, що мовиться тут зовсім не про те, щоб перетворитися на аморальних людей (саме політиків часто до них відносять). Більшою мірою йдеться про усвідомлення відносності й історичності **цих** принципів. На мою думку, нас гнітить вантаж етичних концепцій сто- і тисячолітньої давності. Можливо, це пов'язано з деяким відставанням етики від інших напрямів, ліній філософії. Можливо, з тим, що сучасна політологія і соціологія здебільш все ще вкорінені в політичних теоріях і теоріях ідеального суспільства і держави, створених у XVIII столітті (а то й раніше). Можливо, слід скористатися сучаснішими філософськими концепціями і на них будувати нову **політологію**. Правда, які це можуть бути концепції? Можливо, і політологія, і соціологія (як її попередниця і прародителька), будучи дітищем позитивізму, взагалі повинні піти в минуле?

Проте не тільки **принципами** належить „пожертвувати” (хоч б частково). Слід істотно послабити й ступінь структурованості теорій, взагалі побудов. Хочу, щоб мене правильно зрозуміли. Йдеться не про те, щоб штучно спримітизувати своє мислення, а про те, щоб не чекати і, головне, не вимагати від суспільства і політиків більшої системності в

мисленні, ніж та, на яку вони здатні. Хоча б для того, щоб так щиро не обурюватися і не дивуватися з того, що до їх пророцтв не прислухаються. Іншими словами, аналітикам слід вводити поправку на меншу схильність політиків до красивих, закінчених теоретичних побудов і конструкцій. На ділі це тільки підвищить результативність прогнозів.

Тут, до речі, ми зустрічаємося з однією цікавою, я б навіть сказав, парадоксальною особливістю політичного й економічного прогнозування та аналізу. А саме: якщо аналітик указує на можливість якоїсь події і до нього прислухаються, адекватно реагують і таким чином уникають негативних наслідків, то аналітик ніби виявляється таким, що не мав рації, оскільки подія, ним передбачена, не настала. Більше того, часто навіть не можна переконатися в тому, що передбачені ним події відбулися б, якби не було вжито відповідних заходів. З іншого боку, якщо до його слів не прислухаються і якась подія таки станеться, то вийде, що він мав рацію. Це, вочевидь, зрозуміють всі. Відповідно, слава його як провісника миттєво зашкалить. Чесно кажучи, навіть не знаю, якому варіантові аналітик має віддати перевагу. Можливо, що не особлива активність аналітиків в плані просування своїх прогнозів частково пов'язана з бажанням слави (нехай і касандрової). Так само не варто забувати й про їхню інтелектуальну гордість („не послушали – тепер маєте”).

Як же тоді оцінити результативність прогнозу? Тим, що він справдився, чи тим, що завдяки прогнозу негативних наслідків удалося уникнути? Враховуючи сказане раніше, пропоную ефективність роботи аналітика оцінювати **кількістю разів, коли до нього прислухалися і вчинили так, як він радив**. При цьому, природно, негативні наслідки реалізації запропонованих ним заходів мають бути істотно меншими, ніж ті, що передбачаються ним у випадку нереалізації цих заходів. Такий спосіб оцінки цілком корелює із закликм знизити вимоги (й очікування) політиків до абстрактних принципів („добра”, „справедливості”, „рівноваги” тощо), а так само ввести поправку на меншу схильність (і довіру) останніх до побудови завершених, **добре структурованих** теорій.

Справді, дотримання цього заклику зробить прогнози аналітиків **зрозумілишими і ближчими** політикам, що, у свою чергу, призведе до того, що до цих прогнозів почнуть частіше прислухатися. При цьому результат, справді бажаного аналітикові, звичайно, досягнуто, швидше за все, не буде (тобто реальність не буде достатньою мірою перебудована відповідно до його сокровених уявлень і мрій). Проте це все ж таки буде більше, ніж **те нічого**, яке він дуже часто має зараз. Знову ж таки, і суспільству в цілому буде користь.

Повинен зауважити, що зовсім не йдеться про те, щоб досягти свого, використовуючи знання психології опонента (яким у даному випадку стосовно аналітика виступає політик), тобто банальне маніпулювання. Йдеться про те, щоб скоригувати свої настанови згідно з реальністю (частиною якої, нехай і досить специфічною, є політика), **не замикатися**

у вежі із слонової кістки.

Коротше кажучи, бажаючи меншого, отримаєш хоч щось, бажаючи більшого – ризикуєш не отримати нічого.

Зараз, як мені здається, масив „високолобої” літератури значною мірою є чимось самодостатнім, чимось таким, що існує практично незалежно від реальності. Іноді, щоправда, його використовують як покривало, що її приховує, покривало, яке не стільки повторює „рельєф місцевості”, економічний чи політичний, скільки згладжує його гострі кути, приховує провалля та ущелини. Причому, хочу зауважити, це стосується не тільки „замовної” літератури, яка має за мету якраз приховати щось. Цей випадок мене взагалі не цікавить, оскільки там якраз все зрозуміло. Це стосується, перш за все, серйозних творів, написаних серйозними, незаангажованими дослідниками.

Звичайно, можна говорити, що така ситуація цілком нормальна, що між теорією і практикою завжди існує якийсь розрив, що теорія часто значною мірою незалежна від практики. Проте слід пам'ятати, що ми говоримо про економіку, політологію та соціологію, а не про теоретичну фізику чи математику. Перелічені гуманітарні дисципліни не тільки спрямовані на вивчення реальності, вони своєю найважливішою частиною орієнтовані на перетворення реальності.

Такі мої міркування. Вони носять попередній характер і, безумовно, потребують подальшого розвитку. Проте вже зараз можна сказати, що порушені проблеми мають всі ознаки фундаментальних і вирішення їх може по-новому визначити роль і місце суспільних наук.

Доповнення

Багато що зі сказаного (особливо „другий момент”) може викликати стійкі асоціації з поняттям **ідеального типу** М. Вебера, а тому вважаю за необхідне дати деякі пояснення щодо цього.

1. Ідеальний тип у М. Вебера – це, в першу чергу, **метод дослідження**. У мене акцент робиться на питанні про зміну реальності, її корекцію, а так само на корекціях, яким повинна підлягати теорія.

2. У М. Вебера не простежується діалектика відношень картини світу, що створюється інтелектуалами, і, власне, політичного дискурсу, за генерацією якого відповідають професійні політики.

3. У мене упор робиться, перш за все, на тексти, які головним своїм змістом мають прогнози, кращий майбутній суспільний устрій тощо. У М. Вебера ж у межах його методу порівнюється опис того, що має бути, з тим, що **вже є**.

4. Наскільки я розумію, у нього взагалі не йдеться про корекцію текстів відповідно до психологічних особливостей політиків, їх бачення світу. У мене ж на цьому робиться основний упор.

І останнє (що вже не стосується М. Вебера): вважаю за необхідне підкреслити, що в цій праці йшлося не стільки про те, що теоретики

повинні зробити свої теорії адекватнішими реальності, „правильнішими”, скільки про те, що вони повинні переглянути, наскільки це можливо, свої настановлення щодо власних теорій, свої **вимоги** до них. Йшлося про те, щоб змінити, скоректувати форму теорій таким чином, щоб зробити їх зрозумілішими для тих, хто, можливо, почне їх застосовувати, тобто зробити їх зрозумілішими політикам. Хоча, безумовно, здійснивши запропоновану корекцію, теоретики і справді зроблять свої теорії адекватнішими реальності, оскільки, по-перше, політики та **їх** настановлення – це частина реальності, і, по-друге, цими теоріями просто стануть частіше користуватися, **змінюючи реальність відповідно до них**.

Спроба реалізації запропонованих принципів була зроблена мною в [4].

Література:

1. **Валлерстайн М.** После либерализма: Пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
2. **Валлерстайн М.** Конец знакомого мира: Социология XXI века: Пер. с англ. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
3. **Туроу Л.** Будущее капитализма: Пер. с англ. – Сибирский хронограф, 1999.
4. **Швирков О. І.** Ідеологічні партії і партії-ФПГ // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 55 – 63.
5. **Швирков О. І.** Складові політичних подій // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 91 – 98.

УДК 323.1

Концепція державної етнонаціональної політики України (Проект)

Ірина Кресіна,

доктор політичних наук,
завідуюча відділом правових проблем політології
Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України

Лариса Лойко,

доктор політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України

Віра Явір,

кандидат політичних наук,
молодший науковий співробітник
Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України

Концепція державної етнонаціональної політики України розроблена вченими Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України, які є членами Наукової ради Державного комітету у справах національностей та релігій.

The conception of state ethno-national policy of Ukraine is worked out by the scientists of Koretsky Institute of state and law of NAS of Ukraine which are the members of Scientific soviet of State committee on nationalities and religions.

Вступні зауваги

Створення концептуальних засад етнонаціональної політики має тривалу історію: близько п'ятнадцяти років вчені та законодавці прагнуть розробити програмний документ, який закладе підвалини розвитку демократичної моделі державної етнонаціональної політики України. Позиції розробників проектів суттєво відрізнялися: вчені підходили з різних ідеологічних позицій, законодавці лобіювали інтереси певних етносуб'єктів. З огляду на це більшість попередніх проектів Концепції державної етнонаціональної політики були позначені ідеологічною заангажованістю, неврахуванням реалій етнонаціональних відносин

на сучасному етапі державотворення в Україні, зарубіжного досвіду, міжнародного права.

Поява цього проекту Концепції продиктована необхідністю нарешті створити неупереджений документ, який враховував би завдання держави та реалії сфери етнополітичних відносин. Він покликаний запровадити в життя положення, які містяться в Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин та інших міжнародно-правових документах. Концепція державної етнополітичної політики має стати основою подальшого вдосконалення чинної законодавчої бази державної етнополітичної політики та напрацювання нових правових актів з метою гармонійного й адекватного правового регулювання етнополітичних відносин в Україні.

Представлений законопроект був обговорений на засіданні Наукової ради Державного комітету у справах національностей та релігій, схвалений у своїх основних положеннях і буде представлений Комітетом до Верховної Ради України.

Визначення понять

Державна етнополітична політика України є невід'ємною складовою політики держави, спрямованою на регулювання сфери етнополітичних відносин з метою забезпечення гармонійного розвитку української нації в цілому та національних меншин і етнічних груп в Україні. Реалізовується шляхом прийняття законів, нормативних актів, спрямованих на забезпечення прав, законних інтересів та етнокультурних потреб громадян – представників української нації, а також шляхом цілеспрямованої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо утвердження атмосфери міжетнічної толерантності, зміцнення загальнонаціональної єдності в країні. Суб'єктом етнополітичної політики є держава, об'єктом – етнополітичні відносини в Україні.

Концепція державної етнополітичної політики України – система загальних положень про мету, принципи, завдання та напрями діяльності органів державної влади України у сфері етнополітичних відносин. Визначає зміст і вектор дій держави в етнополітичній сфері, а також зміст і напрями розвитку законодавчої діяльності, державотворення та націєтворення, вектор наукових пошуків у даному напрямі.

Українська нація – всі громадяни України, незалежно від етнічного походження, об'єднані єдиним громадянством, спільністю території, політичних інтересів, юридичних обов'язків, історичної долі, культурних традицій, усвідомленням єдиної національної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демократичної, соціальної, правової Української держави.

Національна ідентичність – одна з ознак модерної нації, що означає об'єктивну належність людини чи соціальної групи до національної спільноти, а також їх свідоме ототожнення з її цінностями, історією,

територією, культурою, символами, державними та правовими інститутами. Формування у громадян України почуття національної ідентичності є найважливішим чинником націєтворення та загальнонаціональної консолідації. Основними ототожнюючими показниками (ідентитетами) національної ідентичності є свідомість, громадянство, територія. Мова, історія, культура. Національна ідентичність спирається на свідомий вибір суб'єкта і залежить від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації історичних, громадянських, політичних цінностей, що є вторинними щодо цінностей етнічної ідентичності (які є, як правило, сталими, незмінними). Тому національна ідентичність є динамічною в історичному та соціальному сенсі категорією, її слід аналізувати і в історичній ретроспективі, і в перспективі на майбутнє.

Національна меншина – спільнота громадян України, які не є українцями за етнічним походженням, виявляють почуття етнічного самоусвідомлення та спільності між собою, є частиною етносу, який має національну державу за межами України, але проживають на території України, підтримують давні, міцні й сталі зв'язки з нею.

Етнічна група – спільнота громадян України, об'єднаних ознаками етнічної ідентичності, спільного походження, мови, культури, традицій. Відрізняється від національної меншини тим, що етнос, частиною якого вона є, в процесі етногенезу не створив власної держави.

Етнос – біосоціальна спільнота, що виникла як результат тривалого процесу етногенезу на певній території, має сталі ознаки самобутньої свідомості, менталітету, психології, поведінки, стереотипів, культурної ідентичності, яка сформувалася внаслідок спільності території проживання, історії, культури, мови та інших ознак.

Етнічна ідентичність – усвідомлення людиною чи етносом (етнічною групою) своєї належності до спільноти як біогеографічного і психологічного феномена. Самоідентифікація з певним етносом є не лише ознакою етносу, але й системним зв'язком між людьми, а відтак – основою етнічної ідентичності. У етнічній ідентичності поєднуються ірраціональне (неусвідомлювана, іманентно властива етносу психологічна єдність) та раціональне (свідома ідентифікація як вибір на основі пізнаної і визнаної причетності до спільноти). В основі етнічної ідентичності лежить усвідомлення спільності походження та його показники.

Етнонаціональні відносини – відносини між суб'єктами етнонаціонального розвитку: державою, українською нацією, національними меншинами, етнічними групами щодо забезпечення державного суверенітету, єдності нації, збереження етнокультурної самобутності громадян, забезпечення їх конституційних прав, етнокультурних, соціальних і політичних потреб та інтересів, умов для самоорганізації та самоврядування.

Толерантність – сприйняття та розуміння розмаїття культур, форм самовираження людської особистості; єдність у розмаїтті; активна

позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; відмова від догматизму і абсолютизму певної культури чи ідеології; утвердження у взаємовідносинах представників різних етнічних спільнот і культур норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини. Толерантність повинні проявляти кожна людина, етнічна спільнота та держава в цілому.

Ксенофобія – нетолерантне ставлення до людини за ознакою її етнічної, національної, расової, релігійної належності, що проявляється у протиправних діях проти неї. До проявів ксенофобії належать: нетолерантні висловлювання на адресу будь-якої етнічної спільноти чи її окремих представників, заклики до насильницьких дій проти них, безпосередньо насильницькі дії, дискримінація громадян за національною ознакою, прояви неповаги до культурної спадщини, історії, традицій, культури, мови тощо.

Національно-культурна автономія – форма національно-культурного самовизначення громадян, що ідентифікують себе з певною національною меншиною чи етнічною групою на основі їх добровільної самоорганізації задля самостійного вирішення питань збереження самотності, мови, освіти, культури. Реалізується шляхом створення на підставі волевиявлення населення або з ініціативи окремих громадян, етнокультурних товариств або органів національно-культурної автономії, які опікуються всім спектром етнокультурних потреб та інтересів національних меншин та етнічних груп.

Основні принципи

Етнонаціональна політика України базується на принципах:

- визнання поліетнічності українського суспільства цінністю, яка потребує захисту і збереження;
- сприяння задоволенню етнокультурних прав представників української нації, національних меншин та етнічних груп шляхом створення законодавчих умов для їх реалізації;
- пріоритет територіальної цілісності й державного суверенітету України щодо територіального самовизначення осіб, які належать до національних меншин та етнічних груп;
- захист прав та інтересів української нації, національних меншин та етнічних груп здійснюється шляхом забезпечення індивідуальних прав осіб, що належать до цих спільнот;
- забезпечення прав осіб, які належать до української нації, національних меншин та етнічних груп, як невід'ємної частини загальноновизнаних прав людини і основоположних свобод;
- забезпечення права громадянина вільно обирати та відновлювати належність до української нації, національної меншини або етнічної групи, проявляти своє національне та/або етнічне самоусвідомлення;
- рівність прав і свобод людини незалежно від раси, кольору шкіри,

політичних, релігійних або інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак;

- вільне здійснення громадянами своїх етнокультурних прав та реалізація інтересів задля збереження і розвитку національної, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;
- недопущення примусової асиміляції представників української нації: національних меншин та етнічних груп;
- запобігання міжетнічним, етнополітичним конфліктам;
- утвердження міжетнічної злагоди у суспільстві, протидія будь-яким проявам ксенофобії, розпалюванню расової, національної, етнічної, релігійної ворожнечі;
- сприяння задоволенню етнокультурних потреб українців, які проживають за межами України.

Мета, завдання та напрями

Головною метою етнонаціональної політики України є розвиток та консолідація української нації, що передбачає збереження та розвиток культурної, мовної самобутності української нації, національних меншин та етнічних груп на основі забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Ця мета забезпечується національним законодавством та діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування у тісній співпраці з громадськими організаціями національно-культурного спрямування.

Основними завданнями державної етнонаціональної політики є створення належних умов для забезпечення рівноправних відносин між представниками української нації, національних меншин та етнічних груп, які проживають в Україні, утвердження атмосфери толерантності, міжетнічної злагоди в українському суспільстві, забезпечення рівних можливостей в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах суспільства для всіх її громадян незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Основні напрями

У політико-правовій сфері:

- напрацювання та вдосконалення законодавчої бази, спрямованої на регулювання розвитку етнонаціональних відносин на основі імплементації норм європейського, міжнародного права, врахування прогресивного зарубіжного досвіду підвищення ефективності державного менеджменту в етнополітичній сфері;
- вироблення нових, науково обґрунтованих підходів до вирішення проблем міжетнічних та етнополітичних відносин;

- забезпечення зворотного зв'язку між українською нацією, національними меншинами, етнічними групами і державою;
- сприяння становленню політико-правової суб'єктності громадських організацій, які репрезентують інтереси етнічних спільнот в економічній, соціальній та культурній сферах;
- здійснення постійного системного моніторингу етнонаціональних відносин в Україні, економічного, культурного, політичного стану української нації, національних меншин та етнічних груп задля виявлення проблемних моментів у сфері етнонаціональних відносин, швидкого реагування на них та запровадження ефективних політичних і правових механізмів запобігання конфліктним ситуаціям та їх розв'язання;
- створення умов для відновлення прав представників народів, які були депортовані в радянську добу за національною ознакою і які повернулися в Україну на постійне проживання.

У соціально-економічній сфері:

- забезпечення організаційних та матеріальних умов, що сприяють врахуванню та задоволенню потреб та інтересів представників української нації, національних меншин та етнічних груп;
- розробка державних і регіональних цільових програм облаштування: адаптації та інтеграції осіб, депортованих за національною ознакою, що повернулися на постійне проживання в Україну, а також фінансування цих програм з державного та місцевих бюджетів;
- податкове заохочення благодійної діяльності, спрямованої на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності української нації, національних меншин та етнічних груп;
- забезпечення рівноправності громадян України незалежно від етнічного походження у користуванні природними ресурсами, які є об'єктами права власності українського народу;
- створення організаційних і правових умов для підтримки розвитку підприємництва і традиційних видів господарської діяльності представників національних меншин та етнічних груп.

У культурно-гуманітарній сфері:

- створення умов для збереження та розвитку мов, етнокультурної спадщини (історії, національних звичаїв, традицій) української нації, національних меншин та етнічних груп;
- формування і поширення цінностей міжетнічної злагоди, толерантності шляхом впровадження відповідних програм у систему дошкільної, загальної середньої та вищої освіти;
- сприяння розвитку міжкультурного діалогу з метою формування в українському суспільстві атмосфери толерантності, впровадження програм з протидії та запобігання ксенофобії;
- утвердження толерантності та недопущення розпалювання національної, расової та релігійної ворожнечі у публічних сферах: інформації, освіти, управлінні, політиці.

У сфері зовнішньої та міграційної політики:

- сприяння збереженню і розвитку культури, мови, задоволенню культурних потреб українців, які проживають за межами України, шляхом ініціювання програм, що сприяють збереженню етнічної української ідентичності та спонукають українців за кордоном захищати та лобювати інтереси України у країнах проживання;
- залучення закордонних українців та їх громадських об'єднань до заходів, ініціатив щодо піднесення міжнародного іміджу України;
- оптимізація міграційної політики України шляхом прийняття Концепції державної міграційної політики, Міграційного кодексу та створення спеціалізованого органу державної влади, який відповідатиме за її здійснення;
- розробка та впровадження програм інтеграції іммігрантів в українське суспільство;
- налагодження співпраці з країнами, які приймають трудових мігрантів з України, для забезпечення їх правового і соціального захисту;
- створення умов для вільного налагодження й підтримання зв'язків громадян України з представниками своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України.

Законодавча база

На момент прийняття Концепція державної етнонаціональної політики України спирається на Конституцію України, Декларацію прав національностей України, Закони України „Про національні меншини в Україні”, „Про біженців”, „Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства”, „Про об'єднання громадян”, „Про громадянство України”, „Про мови в Українській РСР”, „Про освіту”, „Про інформацію”, „Про друковані засоби масової інформації в Україні”, „Про свободу совісті та релігійні організації”, інші нормативно-правові акти, а також міжнародні договори, ратифіковані Україною, зокрема Рамкову конвенцію про захист національних меншин, Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

Пропозиції щодо вдосконалення законодавчої бази етнонаціональної політики:

- оптимізація етнонаціонального законодавства шляхом приведення нормативно-правових актів, якими регулюються етнонаціональні відносини в Україні, у відповідність до Концепції;
- внесення змін до Конституції України в частині визначення переліку етноспільнот України шляхом вилучення поняття корінного народу;
- удосконалення Закону України „Про національні меншини в Україні” (1992 р.) шляхом конкретизації, приведення його у відповідність до сучасних реалій розвитку етнонаціональних відносин та норм європейського, міжнародного права;

- прийняття Закону „Про національно-культурну автономію”, який дасть можливість національним меншинам реалізувати право на національно-культурну автономію, передбачене Законом України „Про національні меншини в Україні”, створивши відповідні правові та організаційні умови;
- внесення змін до законодавства України у частині посилення кримінальної відповідальності за розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі;
- вдосконалення правового статусу та посилення правового захисту закордонних українців, зокрема шляхом прийняття змін до Закону України „Про правовий статус закордонних українців”.

УДК 316.28

Прозорість як принцип державної комунікативної політики

Тетяна Андрійчук,

заступник начальника

Управління у зв'язках з громадськістю,

завідуюча сектором

Секретаріату Кабінету Міністрів України

У статті розглядаються концептуальні особливості принципу прозорості, які мають знайти відображення у проекті Закону України „Про Основні засади державної комунікативної політики”, який розробляється відповідно до рішення Кабінету Міністрів України.

Ключові слова: інформація, поінформованість, обізнаність, зрозумілість, доступність.

The article deals with conceptual peculiarities of the principle of transparency which should be depicted in the draft Law of Ukraine „On basic principles of state communication policy” that is being worked out according to the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Keywords: information, awareness, erudition, clearness, simplicity.

Процеси демократизації в нашій країні актуалізували проблему прозорості державної політики. Важливу роль у цьому відіграло, зокрема, вивчення досвіду розвинених демократичних країн, а також адаптація стандартів вироблення державної політики в Україні до стандартів Європейського Союзу [3, с. 47].

Принцип прозорості державної політики в останні роки постійно згадується у виступах політиків і громадських діячів як запорука становлення правової демократичної держави і розвитку повноцінного громадянського суспільства. Про визнання важливості цього принципу свідчать також посилання на нього в багатьох нормативно-правових

актах. Йдеться, зокрема, про акти, які регулюють вироблення державної політики в окремих її сферах (галузях): закони України „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності”, „Про Основи національної безпеки України”, „Про концепцію державної політики у галузі культури на 2005 – 2010 роки”, „Про загальнодержавну програму реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2004 – 2010 роки”, „Про телекомунікації”, а також про акти, що встановлюють загальні стандарти роботи органів державної влади (Концепція адміністративної реформи в Україні (Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810), Концепція розвитку законодавства про державну службу в Україні, схвалена Указом Президента України від 20.02.2006 р. № 140, Типовий регламент центрального органу виконавчої влади, затверджений постановою Кабінету Міністрів від 19.09.2007 р. № 1143, тощо).

Необхідно відзначити, що в жодному з цих нормативно-правових актів не наводиться чіткого визначення принципу прозорості: він або просто згадується без тлумачення, або ж певним чином ототожнюється з принципами відкритості, гласності, публічності. Прикладом є Закон України „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності”, в якому прозорість державної регуляторної політики тлумачиться як „відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань дій регуляторних органів на всі етапах їх регуляторної діяльності...” [10]. Крім того, у цих актах чітко не визначаються методи реалізації прозорості державної політики. На практиці це призводить до певних труднощів у дотриманні принципу прозорості і неможливості здійснення громадського контролю за цим процесом. У зв'язку з цим в урядовій концепції законопроекту „Про основні засади державної комунікативної політики”, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.01.2010 р. № 85, визнано необхідність офіційного тлумачення терміна „прозорість” та передбачення шляхів підвищення рівня прозорості діяльності органів державної влади [13].

У державному управлінні, термінологічна система якого в Україні перебуває на етапі формування [15, с. 6 – 7], термін „прозорість” можна віднести до понять, які через необґрунтованість, недостатню строгість і глибину не дозволяють ефективно реалізовувати цілий комплекс методологічних функцій. У вітчизняному науковому дискурсі принципу прозорості державної політики присвячені лише нечисленні праці. Це, зокрема, дослідження В. Мельниченка, Н. Гудими, І. Ібрагімової.

Метою нашої статті є спроба розглянути концептуальні особливості принципу прозорості державної політики, визначити основні методи його забезпечення органами державної влади, що мають знайти відображення у проекті Закону України „Про основні засади державної комунікативної політики”.

Передусім необхідно звернути увагу на соціальне значення терміна „прозорість”. Аналіз тлумачень його як інформаційної характеристики об’єктів (детальніше про це в попередніх наших публікаціях [1]) свідчить про його тісний зв’язок з властивістю бути зрозумілим, легким для сприйняття, доступним. Таке значення зустрічаємо, зокрема, у Малому оксфордському словнику англійської мови [19], Кембриджському навчальному словнику [18], вітчизняному Великому тлумачному словнику під редакцією В. Бусел [2], енциклопедичному виданні „Соціологія”, підготовленому білоруськими і російськими дослідниками [14].

Прозорість у значенні принципу державної політики у вітчизняних наукових працях, як і в нормативно-правових актах, часто ототожнюється з принципом відкритості. Наприклад, Є. Тихомирова, розглядаючи прозорість у значенні наочності, доступності для розуміння, зазначає, що терміни „прозорість” і „відкритість” хоча і мають свою специфіку застосування, але є синонімічними [16, с. 38]. Такий підхід, незважаючи на тісну пов’язаність і взаємозалежність обох принципів, є суперечливим і не розкриває в повній мірі їх сутності.

Серед спроб чіткіше витлумачити принцип прозорості державної політики, у тому числі й за допомогою відмежування його змісту від змісту принципу відкритості, можна відзначити праці В. Мельниченка, Н. Гудими та І. Ібрагімової. Так, на думку В. Мельниченка, прозорість державної політики є спроможністю забезпечити високий рівень обізнаності і зрозумілості громадянам та їх об’єднанням державно-управлінської діяльності. Прозорість характеризується пасивністю споглядання інформації, а відкритість передбачає можливість активних дій громадян стосовно політики [9, с. 49].

Н. Гудима під принципом прозорості розуміє обов’язок системи державної влади гарантувати громадянам можливість одержувати реальну інформацію про змістове навантаження державного управління та вплив управлінської діяльності на суспільство, а під принципом відкритості – здійснення громадянами управління державними справами шляхом прийняття або впливу на прийняття управлінських рішень [5, с. 79 – 80].

На думку І. Ібрагімової, принцип прозорості вказує на наявність повної адекватної інформації про те, що відбувається [4, с. 76].

Необхідність чіткого визначення принципу прозорості державної політики актуальна і для інших пострадянських країн, зокрема й для Російської Федерації. Так, дослідник А. Чуклінов вважає, що прозорість передбачає максимально можливий доступ до інформації про діяльність управлінського апарату і формування жорсткого механізму громадського впливу на сферу державного адміністрування через представницькі інститути, а відкритість характеризується наявністю в системі правових відносин широких каналів взаємопроникнення для всього спектра

соціальних, економічних і політичних сил [17, с. 44] (друга частина запропонованого визначення терміна „прозорість”, на нашу думку, охоплює лише частину змісту терміна „відкритість”). На думку А. Конова, прозорість є можливістю своєчасного отримання громадянами надійної та релевантної інформації про діяльність органів державної влади, а відкритість – гарантією врахування думки громадян при розробці та впровадженні державних рішень [8, с. 41].

Аналізуючи ці визначення терміна „прозорість” як інформаційної характеристики і спроби наукового тлумачення прозорості як принципу державної політики, можна виокремити такі ключові слова: інформація, поінформованість, обізнаність, зрозумілість, доступність, легкість для сприйняття. Перші два дескриптори свідчать про тісний зв’язок принципу прозорості з інформуванням громадськості, а інші уточнюють, що таке інформування має передбачати перетворення досить складної за своєю природою інформації про державну політику на зрозумілу, легку для сприйняття різними аудиторіями. Враховуючи це, на нашу думку, принцип прозорості державної політики можна тлумачити як забезпечення зрозумілості державної політики для громадян за допомогою інформаційної діяльності органів державної влади.

Важливо розглянути й конкретні методи інформаційної діяльності, які дозволяють забезпечити прозорість державної політики. Вони мають знайти відображення, зокрема, в Законі України „Про Основні засади державної комунікативної політики”. На нашу думку, до таких методів слід віднести інформування і роз’яснення. Під інформуванням у цьому контексті розуміється регулярне оперативне повідомлення органами державної влади громадськості фактів, які висвітлюють їх поточну діяльність. Йдеться, зокрема, про висвітлення публічних заходів органів державної влади, надання керівництвом цих органів коментарів щодо актуальних на певний момент суспільно-політичних подій, прийнятих рішень. Така інформація дозволяє оперативно формувати загальне уявлення громадян про дії органів державної влади на конкретних етапах процесу формування та реалізації державної політики. Вона нескладна для сприйняття масовою аудиторією і втрачає свою актуальність протягом досить короткого часу. Метод роз’яснення, який ще можна визначити як метод стратегічного інформування, передбачає всебічне пояснення, тлумачення громадськості фактів, пов’язаних з довготривалою діяльністю органу державної влади: пріоритетів його роботи, стану справ та перспектив розвитку галузі (сфери), якою опікується орган, змісту прийнятих рішень, порядку та особливостей надання органом адміністративних послуг громадянам. Тобто йдеться про факти, актуальність яких не втрачається протягом більш-менш тривалого часу. Така інформація досить складна для сприйняття невідповідною аудиторією. Тому якщо інформування має на меті переважно загальне ознайомлення з діяльністю органів державної влади масової аудиторії, то роз’яснення — більш складний процес, що

передбачає визначення цільової аудиторії, адаптування і тестування ключових повідомлень, вибір та використання ефективних для конкретної цільової групи каналів взаємодії.

Необхідно визнати важливість обох цих методів, які забезпечують різні рівні прозорості державної політики: інформування – щоденний, мінімально необхідний рівень, роз'яснення – стратегічний, такий що у перспективі сприяє формуванню суспільної довіри до державних інституцій.

В країнах розвиненої демократії підкреслюється особлива важливість саме методу роз'яснення. Наприклад, у Комюніке Комісії Європейських спільнот „Документ для консультацій: зміцнення культури консультацій та діалогу – Пропозиція щодо загальних принципів та мінімальних стандартів для консультацій, що проводяться Європейською Комісією із зацікавленими сторонами” при визначенні принципу прозорості про інформування взагалі не згадується, а зазначається, що кожна інституція ЄС має надавати роз'яснення [6, с. 225]. У Комунікативній політиці уряду Канади зазначається, що уряд зобов'язаний пояснювати свою політику і рішення, програми, послуги та ініціативи, при цьому відповідна інформація має бути чіткою і легкою для зрозуміння, для чого потрібно використовувати „просту мову”. Посібник з урядових комунікацій для працівників органів державної влади Великої Британії визначає, що урядова комунікація повинна бути об'єктивною і носити роз'яснювальний характер. В Інструкції щодо інформації та комунікації для урядової канцелярії Швеції зазначається, що інформація стосовно змісту рішень уряду, шляхів їх виконання надається і роз'яснюється через веб-сайт та інші інформаційні канали [7, с. 36, 114 – 115].

Для вітчизняної практики державного управління цей метод є відносно новим. У нормативно-правовій базі він знайшов відображення лише 2007 року в Регламенті Кабінету Міністрів України, де зазначалось, що центральні та місцеві органи виконавчої влади мають регулярно проводити роз'яснювальну роботу щодо змісту, цілей та механізму реалізації державної політики у відповідній сфері або відповідному регіоні. Крім того, в Регламенті було передбачено необхідність підготовки органами виконавчої влади під час розроблення політичних пропозицій щодо вирішення питань суспільно-економічного життя комунікативного плану для організації роботи з роз'яснення широкій громадськості та окремим верствам (групам) населення цілей уряду [12]. Слід зазначити, що в новій редакції Регламенту 2009 року обов'язок щодо роз'яснення цілей, змісту та механізму реалізації державної політики було закріплено не тільки за центральними і місцевими органами виконавчої влади, але й за Кабінетом Міністрів України [11]. Та на практиці метод роз'яснення й досі не впроваджений у процеси державного управління на належному рівні. Основним напрямом діяльності прес-служб та підрозділів з питань взаємодії з громадськістю органів державної влади на сьогодні

залишається здебільшого інформування, особливості здійснення якого були законодавчо закріплені ще 1997 року Законом України „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”.

Успішність забезпечення прозорості державної політики залежить не від кількості згадувань цього принципу в нормативно-правових актах, а від правильності його розуміння політиками і державними службовцями, які повинні його дотримуватися, а також громадянами та їх об'єднаннями, які мають цього вимагати. Тому важливо, щоб у Законі України „Про Основні засади державної комунікативної політики” принцип прозорості не лише згадувався, але й детально тлумачився разом з методами його забезпечення. Крім того, на нашу думку, було б доцільно розробити підзаконний акт, який би визначив рекомендації щодо застосування органами державної влади методу роз'яснення державної політики, оскільки цей метод є новим для вітчизняного державного управління. Розробка пропозицій до такого нормативно-правового акту є перспективним напрямом наукових досліджень.

Література:

1. **Андрійчук Т.** Принцип прозорості комунікації органів державної влади з населенням: понятійно-концептуальне бачення // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 4. – С. 48 – 51.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Перун, 2005. – 1728 с.
3. **Грицяк І.** Основні принципи права Європейського Союзу та їх застосування в державному управлінні // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. – № 3. – С. 43 – 50.
4. Громадяни у пошуках інформації: Українські реалії / Упоряд. І. Підлуська, С. Горобчишин. – К.: Агентство „Україна”, 2005. – 180 с.
5. **Гудима Н.** Принципи відкритості і прозорості та їх реалізація в державному управлінні України // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – № 3. – С. 77 – 83.
6. Документ для консультацій: Зміцнення культури консультацій та діалогу – Пропозиція щодо загальних принципів та мінімальних стандартів для консультацій, що проводяться Європейською Комісією із зацікавленими сторонами // Громадські ради в Україні: довідник / Упоряд. М. Лациба. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. – С. 214 – 227.
7. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади / За заг. ред. Н. К. Дніпренко. – К.: ТОВ „Вістка”, 2008. – 164 с.
8. **Конов А. В.** Прозрачность и дисциплина: происхождение принципа

прозрачности государственной власти в контексте идей Мишеля Фуко // Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество). – 2005. – № 3. – С. 39 – 45.

9. **Мельниченко В. І.** Прозорість і відкритість державного управління як чинники його стабілізації // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2003. – № 4. – С. 48 – 55.

10. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності [Електронний ресурс]: Закон України, 11 вер. 2003 р. № 1160-IV. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1160-15&check=4/UMfPEGzhheDP.Zinry/uIH46os80msh8Ie6>. – Назва з екрана.

11. Про внесення змін до Регламенту Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України, 8 лип. 2009 р. № 712. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=712-2009-%EF>. – Назва з екрана.

12. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України, 18 лип. 2007 р. № 950. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=950-2007-%EF>. – Назва з екрана.

13. Про схвалення Концепції проекту Закону України „Про основні засади державної комунікативної політики” [Електронний ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України, 13 січ. 2010 р. № 85. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=85-2010-%F0>. – Назва з екрана.

14. Социология: энциклопедия / Сост.: А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Велькин и др. – Мн.: Книжный дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).

15. **Сурмін Ю.** Термінологічна система державного управління: сутність і перспективи становлення // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2008. – № 4. – С. 5 – 14.

16. **Тихомирова Є. Б.** PR-формування відкритого суспільства: монографія. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 197 с.

17. **Чуклинов А. Е.** „Прозрачная” государственная политика: некоторые проблемы теории и практики // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2006. – № 8. – С. 44 – 50.

18. Cambridge Advanced Learner's Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.cambridge.org/results.asp?searchword=transparency&x=65&y=10>. – Назва з екрана.

19. Compact Oxford English Dictionary of Current English [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.askoxford.com/results/?view=dict&freesearch=transparency&branch=13842570&textsearchtype=exact>. – Назва з екрана.

УДК 316.347 (477)

Дезінтегративна складова етнічної маркеризації України

Олена Кривицька,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Парламентські та президентські вибори 2004 – 2010 років ще раз засвідчили, що українське суспільство залишається атомізованим, суспільна свідомість розколота на дуже різні інтереси та орієнтації. У цьому зв'язку принципово важливим є створення в суспільстві атмосфери нетерпимості до проявів ксенофобії, дискримінації на національному й релігійному ґрунті.

Ключові слова: ідентифікація, етнічна маркеризація, культурний простір.

Parliamentary and presidential elections in 2004 – 2010 have shown again that the Ukrainian society is still atomized, social consciousness is split on very different interests and orientations. In this connection it is important to create atmosphere of intolerance to xenophobia displaying in society, discrimination on national and religious ground.

Keywords: identification, ethnic marking, cultural space.

В умовах відкритості культурного простору й різноманіття етнічних, релігійних, політичних, мовних та інших ідентичностей особливо актуальним стає вибір, перед яким постають як окремі особистості, так і цілі народи, котрі прагнуть визначити самих себе в минулому, нинішньому та майбутньому континуумі. Таких виборів може бути безліч, відтак віднайти саме свій справа дуже не проста. Причому таких труднощів зазнають не лише молоді нації, але й вже цілком сформовані.

Більшість європейських народів, національна ідентифікація яких

завершилася ще в епоху буржуазних революцій, нині, у зв'язку з потужними міграційними потоками та євроінтеграційними процесами, вдаються до спроб по-новому визначити свою тотожність. З одного боку, відбувається усвідомлення себе як спільноти, котра давно означена в певному етнокультурному просторі, але потерпає від інокультурних впливів різних елементів (расових, етнічних, мовних, релігійних) і тому вимушена враховувати і включати нові складники до усталених національних спільнот. З іншого боку, державним націям потрібно визначити свою зовнішню належність як загальноєвропейську. Але навіть нації, що проголосували за членство в Європейському Союзі, досить неоднозначно сприймають нову ідентичність, протестуючи проти спроб знищити чи послабити статус своєї унікальності.

На відміну від більшості європейців, які прагнуть гармонізувати свою мікро- і макроїдентичність, народи колишніх радянських республік, у тому числі й українці, розриваються між втраченою радянською і ненабутою національною тотожністю. Самовизначення більшості цих народів, в силу свідомо руйнуваного, а тому ослабленого почуття національного, збіглося за часом з орієнтаційними пошуками у світі макропріоритетів. Для українців це означало визначення просєвропейського або ж проросійського дискурсу розвитку. Горезвісна багатовекторність зовнішньої політики України болісно позначається на її економічному й соціальному статусі. Ще складнішою є сфера культури й духовності, яка переживає такі кризи, що й досі не відомо, коли цивілізаційні розломи в ній буде подолано. Не можна забувати, що процеси глобалізації відбуваються паралельно з процесами етнічної сепарації і дисперизації. На них накладаються процеси етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Це створює протилежно спрямовані вектори етнічного розвитку — як інтеграційні, так і дезінтеграційні.

При зростанні соціальної напруги етнічна згуртованість посилюється. Збільшується вірогідність неконтрольованих соціальних виступів та бажання лідерів політичних сил використати таку ситуацію у своїх цілях. То ж не випадково дослідження проблеми етнічних кордонів стає все актуальнішим. (Зазначимо, що етнічний кордон виступає тут не в значенні територіального розселення народів, а як суб'єктивно усвідомлена дистанція в міжетнічних відносинах).

У західній науці тему етнічних кордонів, маркерів і культурних відмінностей досліджував Ф. Барт [1]. На його думку, етнічність — це форма соціальної організації культурних відмінностей, а етнічний кордон є визначником етногрупи. Особливого значення набувають культурні характеристики, яким група віддає перевагу. Під етнічною групою розуміють етнічну спільноту чи в значенні всього народу, чи якоїсь його частини. За Ф. Бартом, етнічний кордон є актом ідентичності. Тільки за умови, коли люди поділяють певні уявлення і діють з їх врахуванням, вони стають групою, а етнічність може набувати організаційної та інституційної

форми. Етнічні маркери можуть бути одиничними або становити певний набір чи навіть якусь систему. А це означає, що набір маркерів може змінюватися [2].

Етнічні кордони структурують соціальне життя. Вони встановлюють складну організацію поведінки і соціальних відносин, обумовлених взаємним етнічним категоризуванням. Таке категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізняювальних характеристик, культурних особливостей. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп [3].

В умовах трансформації сучасного українського суспільства у взаємодії етнічних груп змінюються структурні позиції, системи цінностей та ідеології, а, відповідно, й співвідношення між етнічними кордонами та етнічними відмінностями. У процесі емпіричного аналізу виявляються етнічні кордони як між етнічними групами, так і між різними культурними й соціальними характеристиками. Це дозволяє з'ясувати не тільки те, що об'єднує і роз'єднує представників різних етнічних груп, але й встановити, які умови сприяють міжетнічній толерантності та етнічній солідарності.

Етнічні чинники розділяють людей більше, ніж економічні, соціальні та ідеологічні. Людина може змінити світогляд, економічний і соціальний статус, але не свою етнічну належність. Саме тоді, коли різниця накладається на проблеми економічного статусу, утворюються умови для соціальної напруги.

Зміна економічної, політичної, духовної ситуації в Україні призвела до значних видозмін внутрішніх відносин українського етносу, а також до його відносин з іноетнічними групами. По-перше, міжетнічні відносини стали складнішими, різноманітнішими. По-друге, окреслилися тенденції, які породжують поляризацію суспільства. Головна небезпека – у розколі української нації на ґрунті регіональних, релігійних, політичних суперечностей.

Слід зазначити, що процес етнічної ідентифікації України багато в чому унікальний. Україна являє собою нетиповий за європейськими мірками зразок держави з неповторними ознаками системи етнічних кордонів: 1) етнічна карта України складається як з дисперсних, так і з компактних груп, що може використовуватися як підстава для вимог як для національно-культурної, так і національно-територіальної автономії; 2) кількісно найбільший етнос – українці – мають дискримінований статус рідної мови; 3) асиміляційну загрозу являє собою не етнічна більшість, а етнічна меншість – росіяни: йдеться про асиміляцію в російську культуру; 4) зосередження основних продуктивних сил в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини; 5) суспільно-політичне розчленування має виразний регіональний вимір.

Одразу ж підкреслимо, що основним змістом внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства, є більш чи менш інтенсивне відродження втрачених чи

нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Найхарактернішим для таких процесів є: прагнення меншин, зазвичай стимульоване лідерами їх організацій, зайняти вагоміші ніші в суспільному житті тієї чи іншої країни; невдоволення забезпеченням етнокультурних прав меншинних груп та етнополітикою держави.

На нашу думку, наступним етапом етнополітичного розвитку має стати задоволення потреб етнокультурного і певною мірою політичного розвитку різних елементів етнонаціональної структури. Але не виключено, що на цьому етапі розвитку української держави етнополітичні проблеми можуть постати з новою силою. Адже процеси глобалізації й стандартизації в ширшому контексті, принаймні європейському, створюватимуть ризики, викликані прагненням до збереження етнічної самобутності вихідцями з різних етносів, які проживають в одному етнополітичному організмі.

Таким чином, у процесі виявлення етнічних кордонів в Україні в умовах суспільної трансформації чітко проявляються дві основні тенденції. Перша: прагнення розбудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин. Друга тенденція: відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин. Останнє за певних обставин може породжувати конфліктогенні ситуації — якщо не сепаратистські, то, принаймні, ізоляціоністські настрої в середовищі меншин, що й підтверджують події останніх років.

Аналізуючи взаємодію цих тенденцій і вплив на неї різних чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, слід зважати на кілька обставин: 1) на історичну тяглість безконфліктного співіснування представників багатьох етносів на території України; 2) на чинник підлеглості, а до певної міри й національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів; 3) на позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які перебувають в межах українського етнополітичного організму; 4) на зовнішньополітичні пріоритети та орієнтації України.

Процес національної ідентифікації, формування національних інтересів і свідомості дуже латентний. Тому необхідно звернутися до результатів етносоціологічних обстежень, які здійснив Інститут соціології НАН України з 1989 року в десяти областях України. Вони стосуються українців і національних меншин, які становлять самостійні етнічні популяції на території країни (росіяни, білоруси, євреї, болгары, поляки, угорці). Опитування 2006 – 2008 років засвідчують, що всі ці етногрупи, як і кримські татари, чехи, словаки, відзначалися гнучкою системою етнічної ідентифікації етнокультурних орієнтацій. Сталими компонентами в її структурі є національні інтереси, етнопсихологічні стереотипи, ціннісні

орієнтації. Ядром формування маркерів етнічності, як правило, стають етнічні автостереотипи. Зокрема, в ході опитувань серед українців з'ясувалася вагомість в етнічній свідомості уявлень про етнокосолідуючу роль мови, літератури, рис характеру, національної символіки, історії державності тощо. Ці емпіричні характеристики можна поєднати у три блоки: етнокультурний, власне психологічний і політико-світоглядний. Потенціальна конфліктність етнополітичного розвитку підігрується міфологемами національної свідомості, радикальними гаслами та фальсифікаціями історичної пам'яті.

Найвагомішим компонентом у структурі етностереотипів залишається етнокультурний (включаючи й мову). Найвідчутніше етнокультурна основа в сучасній етнічній ідентифікації фіксується у румунів, молдаван (73 – 70 %), менше – у євреїв (46 %); близько 50 % - у росіян, поляків, греків. Слід зазначити, що вага етнокультурних стереотипів у всіх етносів зменшилася у порівнянні з 1990-ми роками. Натомість зростає вага політико-світоглядних компонентів. Це засвідчує, що політизація все більше впливає на сучасну ідентифікацію етнічних спільнот. Треба відзначити, що самооцінка за мовою переважає в українців, росіян, румунів та угорців; за елементами традиційної культури — у білорусів, болгар, поляків. Самоідентифікація євреїв концентрується передусім навколо історії народу (54 %). Прикметною рисою сучасної етнічної ідентифікації в Україні є актуалізація історичної пам'яті. Це проявляється в поширеності уявлень, що історія свого народу є одним із суттєвих елементів етносамоідентифікації (до 30 % в середньому). Причому серед деяких меншин (особливо болгар, греків, гагаузів, угорців) спостерігається різке зростання цього елемента [4].

Внутрішньо суперечливий процес пострадянської ідентифікації, схильність етносів до національного самоствердження, протиставлення „ми – вони” створюють певні міжетнічні дистанції в українському суспільстві. Так, частина респондентів через етнічні стереотипи відчуває труднощі і концентрує самосвідомість навколо етноніму (самоназви). Найбільша частина – серед росіян (16,5 %). Для свідомості євреїв, греків, росіян властиве уявлення про консолідуючу роль спільної території. Менше проявляється компонент, пов'язаний з віросповіданням. Що стосується таких елементів ідентифікації, як національна символіка, державність, національні образи, то вони найчастіше мають мінімальну вагу.

Особливість сучасної етнічної ідентифікації полягає в тому, що в українців і росіян зміни в структурі етностереотипів відбуваються м'яко, навіть еволюційно, а у інших етносів цей процес вкрай нерівномірний. Стереотипи, пов'язані з консолідуючою роллю спільної території, віросповідання, притаманні кримським татарам, кримчакам, караїмам. Така „розгалуженість” етнокультурної основи ідентифікації створює несприятливі передумови для міжнаціонального спілкування.

Складним компонентом сучасного процесу ідентифікації є етнічне

самопочуття, як етнокультурне, так і соціально-політичне. Дослідження емпіричного матеріалу Інституту соціології НАНУ довели, що воно впливає на формування стійких національних і політичних інтересів. Вдоволення чи невдоволення викликають такі складові суспільного життя, як міра реалізованості стосовно рідної мови й культури, відтворення історичної пам'яті, вільний прояв своєї етнічності.

Опитування останніх років засвідчують зниження рівня самопочуття деяких етнічних груп. Безумовно, погіршення умов життя внаслідок економічної кризи охопило всі етнічні групи. Це констатували, зокрема, молдаване, румуни, угорці, росіяни. Звідси постає питання, чи маємо тут справу з дискримінацією. Одна з причин, на нашу думку, полягає в територіально-регіональних відмінностях економічного й соціального розвитку країни.

Слід зазначити, що проблема національно-етнічного самовизначення ускладнюється полікультурністю України, а саме: російська ідентичність охопила майже весь ідентифікаційний простір; різновекторність етнічної ідентифікації регіонів Східного і Західного; обстоювання власної ідентичності депортованими народами (кримськими татарами, греками). Хоча поліетнічність України є об'єктивною складовою її етнополітичного розвитку, проте вона може не тільки бути джерелом соціального і культурного збагачення, але й, за браком раціональної конфігурації, розбалансування етнонаціональної структури суспільства, що нерідко викликає конфлікти на етнічному ґрунті, які супроводжуються насильством і викликають у відповідь дії репресивного характеру. А це ставить під загрозу єдність держави, на території якої вони відбуваються, створюють небезпеку втягнення в конфлікт сусідніх країн.

Наявність етнічних кордонів певною мірою формується під впливом історичних міфів, етнічних стереотипів, пошуку ворога, національного фанатизму. Що стосується поляризації українського багатоетнічного соціуму, то вона можлива по лінії ставлення до „російського чинника”, мовного питання, в конфесійних відносинах, а також пов'язується з ціннісно-ідеологічною диференціацією українського суспільства та з актуалізацією міжетнічної толерантності чи нетолерантності.

Серед соціальних феноменів, які закономірно виникають в умовах соціальної нестабільності, істотне місце належить нетерпимості до „чужих”, які в ситуації кризи, супроводжуючи процеси деінституціоналізації і хворобливого становлення нових соціальних інститутів, починають виконувати функцію „цапа-відбувайла”, піддаючись психологічній ізоляції, дискримінації, а в найбільш важких обставинах – репресіям.

У посттоталітарному суспільстві прояви нетолерантності можна спостерігати в різних сферах суспільних відносин. Одним з наслідків руйнування радянської інституційної системи, що контролювала всі форми відносин між людьми, у тому числі й прояви соціальної нетерпимості, став бурхливий сплеск міжетнічної нетолерантності, який згодом викликав

численні прояви нетерпимості у національно-громадянських відносинах. Низький рівень національної толерантності в пострадянських суспільствах є лише одним з проявів „ксенофобії”, що стала реальним фактом життя суспільства в період розвалу тоталітарної системи, коли з-під пресу комуністичної ідеології та придушення інакомислення вирвався джин нетерпимості, недовіри до „чужих”, до інших соціальних груп і верств, у тому числі й до інших національностей.

Нетерпимість до „чужих” багато в чому пов’язана з формуванням образу „своїх”, тобто з процесами соціальної ідентифікації особистості і груповими ідентичностями. М. Лебедева, узагальнивши дані досліджень факторів, що сприяють прояву міжгрупової (у тому числі й етнічної) нетолерантності, виявила досить складну й суперечливу залежність соціальних ідентичностей і нетерпимого ставлення до „чужих”: детермінантами нетолерантності можуть бути як „невизначеність (маргінальність) етнічної ідентичності”, так і „вираженість соціальної ідентичності” [5]. В соціологічному аспекті це означає можливість скорочення соціальної дистанції стосовно „чужих” до межі, де перебувають „свої”. Прикладом такого скорочення є здатність представника однієї національності допускати в якості членів сім’ї і близьких друзів представників інших національностей. В ідеалі, коли жодна національність не відсувається на більшу відстань, ніж „своя”, йдеться про справді толерантні національні ідентичності, що виключає будь-яке протиставлення „своїх” і „чужих”. Зрозуміло, таку „всебічну толерантність” слід розглядати як ліберальний ідеал, далекий від сучасних соціальних реалій. І напевно чи такий механізм формування толерантності в повній мірі „прийнятний” у випадку, коли йдеться про політичні ідентичності.

Оскільки ми розглядаємо зв’язок національної толерантності та ідентичностей в контексті скорочення соціальної дистанції між представниками різних етнічних груп, то як метод дослідження цієї проблеми було обрано Шкалу соціальної дистанції Богардуса, яка демонструє, що у найбільшій мірі населення України психологічно дистанціює від себе переважно ті національності, які асоціюються з міжнаціональними конфліктами, що виникають у світі. За роки незалежності України відбувалося зростання як загального рівня національної відособленості, так і поширення ксенофобних настановлень стосовно певних національностей. Результати моніторингу свідчать, що високий рівень національної дистанційованості українського населення має тенденцію до зростання національного ізоляціонізму й підвищення поширеності ксенофобних настановлень. 2002 року стався якісний стрибок у збільшенні національної дистанційованості практично від усіх національностей. На початку 2005 року спостерігалось деяке зниження поширеності ксенофобних настановлень стосовно більшості національностей (у середньому на 1 – 2 %), що позначилося й на загальному рівні національної відособленості, який знизився з 5,3 до 5,1 бала [6].

„Кваліфікована більшість” жителів України (близько 75 %) згодні в якості своїх співгромадян бачити тільки представників східнослов'янських етносів, які традиційно проживали на цій території. До половини громадян у якості жителів України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар, тобто представників народів, з якими теж є історичний досвід спільного проживання. Така конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі національного ізоляціонізму, який домінує в масовій свідомості, закладені архаїчно-традиціоналістські цінності, що значною мірою визначають формування, розвиток і консолідацію системи соціальних та міжнаціональних відносин в цілому.

Кілька позицій, що характеризують етнічне дистанціювання в Україні. Так, ставлення до українців, що вимірюється шкалою соціальної дистанції, значною мірою є показником української ідентичності: чим нижче значення індексу соціальної дистанційованості, тим вищий ступінь української етнічної ідентичності він засвідчує. Найбільш низьке значення індексу дистанційованості (1,6 бала) стосовно українців спостерігається у осіб, які відзначили, що в першу чергу вважають себе „представниками свого етносу, нації”. Слід зазначити, що досить високий рівень відособленості, ізоляціонізму та ксенофобії притаманний практично всім регіонам України.

Серед чинників національної дистанційованості – ставлення до українців. Значення Індексу національної дистанційованості стосовно українців як показника рівня національної української ідентичності 2005 року досягло 2,2 бала (з 1992 по 2002 рік це значення становило близько 1,6 бала) [7]. Отже з 2002 року відбулося зрушення не тільки в дистанційованості від інших національностей, але й певне зниження рівня української самоідентичності. Що стосується регіональних особливостей, то в цілому в західних, східних і центральних регіонах населення за цим показником практично не розрізняється. У південних регіонах фіксується значне збільшення дистанційованості стосовно українців (і, відповідно, зниження рівня української ідентичності) у порівнянні з іншими регіонами. Як і слід було очікувати, у етнічних українців рівень національної ідентичності вищий у порівнянні з російськими та іншими національностями. Однак слід зауважити, що у всіх представників різних національностей його величина не виходить за межі поля національної ідентичності, що свідчить про досить високий рівень асиміляції й консолідації на тлі української ідентичності як передумови формування громадянської нації.

Що стосується геополітичних орієнтацій, то можна бачити, що ставлення до західного вектора розвитку України (ставлення до вступу в ЄС і НАТО) не пов'язане зі ступенем української ідентичності, тоді як орієнтація на союз з Росією і Білоруссю пов'язана з фактором української ідентичності. У осіб, які негативно ставляться до союзу з Росією і Білоруссю, рівень української ідентичності вищий у порівнянні з тими, хто до такого союзу

ставиться позитивно.

Певний зв'язок рівня української ідентичності з політичною активністю населення зафіксовано й під час розгляду взаємовпливу цього показника з характером участі в кампанії з виборів Президента України 2004 року. Люди з вищим рівнем української ідентичності частіше голосували за В. Ющенка ніж ті, хто голосував за В. Януковича або „проти обох”. Найнижчий рівень української ідентичності у тих, хто взагалі не брав участі у голосуванні.

Індекс національної дистанційованості населення (ІНД) України стосовно росіян становить 3,1 бала, що характеризує певний рівень національної толерантності до них. Стосовно росіян основним диференціюючим чинником є регіон проживання. У східних регіонах ставлення до них можна оцінювати як національно-ідентифікаційне, оскільки відповідний показник становить 2,3 бала. Досить близький до цього значення показник, що характеризує південні регіони (2,9 бала). У центральних регіонах значення ІНД підвищується до 3,2 бала. І, нарешті, в західних регіонах індекс національної дистанційованості піднімається до верхньої критичної позначки національної толерантності стосовно росіян – 4 бали [8]. Характеризуючи регіональні особливості ставлення до росіян в цілому, можна відзначити дві основні особливості: 1) у всіх регіонах значення показника ІНД перебуває в межах національної толерантності; 2) в міру просування від Сходу до Заходу (Схід – Південь – Центр – Захід) національна дистанційованість стосовно росіян суттєво збільшується. Як і слід було очікувати, істотну роль у формуванні рівня національної толерантності стосовно росіян виконують політичні настановлення. Особи, які позитивно ставляться до союзу з Росією і Білоруссю, більш толерантні до росіян, ніж ті, хто до можливості такого союзу ставиться негативно. Хто ж позитивно ставиться до вступу України в ЄС і, особливо, в НАТО, той менш толерантний до росіян.

Дослідження 2005 року виявило істотний взаємозв'язок між ставленням до росіян і політичною позицією, виявленою на виборах Президента України 2004 року. Частина населення, яка голосувала за В. Ющенка, принципово відрізняється від тих, що голосували за В. Януковича за величиною дистанційованості стосовно росіян. Якщо ІНД прихильників В. Януковича свідчить про російську національну ідентичність (2,4 бала), то прихильники В. Ющенка продемонстрували дистанційованість, що наближається до верхньої межі національної толерантності (3,5 бала) [9]. Таким чином, за попередні десять років питома вага толерантних людей знизилася більше, ніж у 3,5 разу. Практично половину населення становлять громадяни з ізоляціоністськими настановленнями щодо міжнаціональних відносин. Особлива небезпека полягає у розростанні ксенофобних настановлень: чисельність їх носіїв зростає більше, ніж у 4 рази.

Можна зробити висновок, що масова свідомість в Україні перебуває

„на роздоріжжі” національно-громадянської ідентифікації. В масовій міжнаціональній свідомості зберігається високий рівень східнослов'янської відокремленості, національного ізоляціонізму і ксенофобії. Як „своїх” населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів. Представники інших етносів сприймаються як „чужі” і „видворяються” масовою свідомістю за межі країни. Деяке „послаблення” проявляється до „історичних сусідів”: близько половини громадян як жителів України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар. Така конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі національного ізоляціонізму, що домінує у міжнаціональній масовій свідомості, закладені архаїчно-традиціоналістські ціннісні орієнтації, які значною мірою визначають формування, розвиток і консолідацію системи етно-соціальних відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Чинником, що „розмиває” громадянську ідентичність в Україні, виступатимуть мігранти, або новітні іноетнічні групи. Результати досліджень іноетнічних груп, проведені європейськими й американськими дослідниками (Н. Гейзером і Д. Мойніхеном, К. Герцом, Ф. Бартом та іншими) дозволяють говорити про особливу взаємодію державних та етнічних ідентичностей у системі визнання іноетнічних мігрантів. Тут можна погодитись з думкою Ф. Беккер, що процесу ідентифікації етнічно різних мігрантів властивий високий ступінь ситуаційності практик реалізації етнічності та етнічних дискурсів; етнічність розглядається як мігрантами, так і стороною, що приймає, скоріш не як базисний есенціалістський феномен, а як спектр можливостей, які можуть бути мобілізовані за певних соціальних умов [10].

О. Малиновська зазначає, що міграційні потоки, які спостерігалися в Україні протягом останніх років, умовно можна поділити на дві групи. До першої слід зарахувати масову полікультуру українців і вихідців з України інших національностей після проголошення державної незалежності, повернення на батьківщину репресованих і депортованих в тоталітарні часи. До другої групи належать міграційні потоки, котрі засвідчують включення України до світових міграційних процесів [11]. Поряд з репатріантами-українцями, а також вихідцями з України інших національностей, передусім татарами і німцями, відбувається міграція в Україну представників народів країн, на території яких точилися війни, виникала загроза життю і власності людей. Йдеться про вірмен, азербайджанців, грузинів, таджиків. Масштаби вимушеної міграції в Україну зростають.

Різнобічний вплив міграційних процесів, у яких беруть участь десятки й сотні тисяч людей, в умовах глибокої економічної кризи та зниження життєвого рівня населення стає особливо відчутним і суттєво позначається на соціально-економічній і політичній ситуації, на міжетнічних стосунках. За даними соціологічних досліджень, в Україну хотіло би повернутися

майже 40 % українців, які проживають в Киргизії, 10 % представників української діаспори в Росії зорієнтовані на прийняття українського громадянства. Такою ж є картина у неслов'янських республіках [12].

Транзитний потік нелегальних мігрантів територією України зі Сходу до західноєвропейських країн супроводжується їх частковим „осіданням”. Так, на початок 2007 року, за даними Департаменту міграційної служби, в Україні зареєстровано 2275 біженців з 50 країн світу. З них 1825 прибули з країн Азії, 300 – з країн Африки, 138 – з країн Європи, 12 – з інших країн. Загалом, за даними Держкомітету статистики за 2006 рік, Україну відвідало 18.935.775 іноземних громадян. За даними МВС України, у першому кварталі 2007 року затримано понад 4 тисячі нелегальних мігрантів, що на 50 % більше, ніж за аналогічний період попереднього року [13]. За спостереженнями Міжнародної ініціативи протидії нелегальній міграції „Сьодеркопінгський процес”, загальна кількість іноземців, які перетинають український кордон, становить майже 40 мільйонів осіб на рік, а реальна кількість нелегальних мігрантів – від 11 до 15 тисяч осіб (0,1 % від кількості іноземців, які щороку відвідують Україну). Оскільки прибулі, як правило, не „розчиняються” в країні-донорі та схильні до створення маргінальних структур, то можна прогнозувати, що проблема нелегальної міграції й надалі провокуватиме зростання рівня ксенофобії, нетерпимості і, відповідно, зниження рівня толерантності в українському суспільстві [14].

Додатковим чинником розмивання громадянської ідентичності є біженці. Перші з них прибули в Україну у 1988 - 1990 роках з Вірменії, Азербайджану, Узбекистану. Найбільший приплив спостерігався улітку 1992 року, коли внаслідок воєнних дій у Придністров'ї понад 60 тисяч осіб шукали притулку в південних українських областях. 1993 року Верховна Рада України ухвалила Закон „Про біженців”. Та Україна й досі не приєдналася до міжнародної Конвенції 1951 року про статус біженців і відповідного протоколу 1967 року, оскільки не готова виконувати передбачені цими документами зобов'язання. Загалом біженцями є близько 10 % осіб, які прибули в Україну в останні роки. Кількість біженців з колишніх радянських республік становить майже 150 тисяч осіб [15].

З початку 2008 року в Україні було зафіксовано 29 інцидентів з учиненням насильства над іноземцями, які, на думку міжнародних експертів, можуть кваліфікуватися як расова нетерпимість, ксенофобія. Моніторинги правозахисних організацій фіксують вищі дані, проте деякі інциденти не отримують офіційного продовження, адже їх жертви не звертаються до правоохоронних структур за допомогою. За матеріалами Конгресу національних громад України 2007 року жертвами насильницьких дій на підставі расової, національної та релігійної нетерпимості стало 70 осіб (це стосується не тільки іноземців, але й представників національних меншин) [16]. Ці дані було наведено у листі Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин,

де йшлося про „незадовільне патріотичне та світоглядне виховання нашої молоді”. Додамо, що, за даними представника омбудсмена В. Терещука, „внаслідок нетерпимості на національному ґрунті за 2006 - 2007 роки в Україні зафіксовано понад 100 випадків ворожнечі через ксенофобські настрої, а їх результатом стало 20 смертей людей іншої національності” [17].

Принагідно зауважимо, що актуальним є риторичне запитання щодо наявності чітко визначеної складової вітчизняної міграційної політики, бачення моделі інтеграції та адаптації спільнот „нетрадиційних мігрантів” в наше суспільство. З одного боку, це можна пояснити тим, що Україна неможлива країна і не має достатнього досвіду в цій сфері, а з іншого й тим, що в Україні ці питання не входять бодай у якийсь перелік пріоритетів. Наприклад, в Указі Президента України № 657/2007 „Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності” проблеми адаптації та інтеграції мігрантів взагалі не виносяться на порядок денний. Основні напрями державної політики в цьому ключі стосуються переважно заходів щодо протидії нелегальній міграції для того, аби Україна не перетворилася на відстійник для нелегальних мігрантів, які шукають кращої долі в країнах ЄС. Такі побоювання й ризики цілком слушні. Проте окрім потреби в комплексній протидії нелегальній міграції, боротьбі з „кримінальним супроводом” цього явища існує ще й такий бік справи, як ставлення українських громадян до мігрантів, які вже перебувають в Україні.

До речі, ще 2001 року, за даними Всеукраїнського перепису населення, постійно в Україні проживало 168 тисяч громадян інших країн. Осіб без громадянства налічувалося близько 83 тисяч, а тих, хто не вказав громадянства, – 40 тисяч осіб. Поступово формуються етнічні діаспори, які за радянських часів не були властивими для України. Наприклад, у Києві зростають етнічні громади китайців та азербайджанців, у Харкові — в’єтнамців. Кількість осіб, які офіційно реєструються після свого приїзду в Україну для трудової діяльності, в середньому становить 10 тисяч осіб на рік. Нині майже 40 тисяч студентів з 129 країн світу навчаються у 209 українських вищих навчальних закладах і проживають переважно у великих містах. Скільки ж іноземців фактично перебуває в Україні достеменно встановити складно, хоча деякі експерти вважають, що їх майже мільйон осіб [18]. 2006 року з’явилися й інші красномовні дані. Так, у звіті тодішнього Генерального секретаря ООН К. Аннана, поданому на розгляд учасників 9-ї сесії Комісії з народонаселення і розвитку, зазначалося, що Україна входить до першої п’ятірки країн, де проживають міжнародні мігранти. Але переважно ми дізнаємося про новітні етнічні спільноти й громади у зв’язку з кримінальним підтекстом (нелегальна міграція, наркотрафік, торгівля людьми).

Скільки іноземців осідає в Україні — достеменно не відомо, так само, як і те, які ж наслідки для суспільства це матиме в подальшому, як це,

наприклад, за п'ять років відіб'ється на етнічному складі країни та вплине на міжетнічні взаємини. Ці питання залишаються без відповіді. Наприклад, у проєкті державної етнополітики, поданому 14 березня 2008 року до Кабінету Міністрів й представленому для громадського обговорення, зовсім не йдеться про новітні міграційні спільноти, нетрадиційних мігрантів та можливу спеціальну політику стосовно них. Не зачіпалася ця тема й в Указі Президента № 153/2008 „Про проведення у 2008 році Року міжкультурного діалогу в Україні”.

Тим часом один з ризиків такої неуваги може виникнути, наприклад, у сфері соціальної та молодіжної політики, адже можуть зрости радикальні інтолерантні молодіжні течії стосовно іноземців. На таку тенденцію вказують представники міжнародних інституцій. В одному з пунктів Третьої доповіді по Україні Європейської комісії проти расизму та нетерпимості йдеться, що іноземні студенти стають мішенню нападів расистського характеру, які вчиняють члени груп скінхедів як в межах, так і поза межами університетських містечок.

Представники української влади досить стримано коментують звинувачення у бездіяльності стосовно проявів ксенофобії. Наприклад, за словами колишнього міністра юстиції М. Онищука, заяви про існування в Україні расизму як явища некоректні: „Можна говорити лише про окремі епізоди, кожен з яких держава ретельно розслідує”. Але після резонансних вбивств іноземців 2008 року Ю. Луценко оприлюднив доволі загрозливі цифри, зазначивши, що ці випадки не такі вже й поодинокі: „За останні два місяці правоохоронні органи встановили тільки в столиці понад 500 членів організації „Скінхед”, з них 30 – раніше судимі”. Він заявив також, що міліція „масово порушує кримінальні справи”, коли в діях членів цієї організації є склад злочину, аби зупинити акти насильства на вулицях Києва. Втім 28 лютого 2008 року заступник міністра внутрішніх справ В. Євдокимов говорив, що МВС здійснило низку кроків проти поживавлення діяльності радикальних громадських утворень. Він зазначив, що „серед тисяч скоєних проти гостей з-за кордону злочинів – а там були і вбивства (2007 року – 22, а з початку 2008 року – 5), практично майже не було расистських чи ксенофобських мотивів, окрім хіба що вбивства громадянина Конго у Києві”. На думку посадовця, причиною подібних інцидентів „ставали хуліганські прояви чи звичайні злочинські наміри і тривіальне побутове підґрунтя” [19].

Нелегальна міграція, що тісно пов'язана з організованою злочинністю, не виключає можливості загострення міжетнічних взаємин. Маючи у своєму розпорядженні значні кошти, мігранти купують підприємства, обходячи правові обмеження, витісняють місцеве населення у сфері дрібнооптової торгівлі, викликаючи цим його невдоволення.

Зазначене підтверджує потребу в зміні державної політики щодо розв'язання міграційних проблем. Тим більше, що щороку з заявами про отримання статусу біженця в Україні звертається близько 1200 –

1400 осіб. Дехто з них прагне оселитися тут з огляду на зв'язки з нашою країною в минулому, дехто сподівається мігрувати через Україну до країн Євросоюзу. На 1 січня 2009 року в Україні перебувало понад 3 тисячі біженців [20].

Неодмінною умовою міжетнічного порозуміння та єдності є релігійне життя. Історія підтверджує, що взаємозв'язок етнічних та релігійних чинників стає своєрідним каталізатором національних настроїв в українському суспільстві. Своєрідність етноконфесійної ситуації в Україні та політизація церкви – один з факторів поляризації суспільства. Одержавши релігійну свободу разом з державною незалежністю, Україна переживає інтенсивний етап своєї мікро- і макроідентифікації. З одного боку, свобода релігії сприяє зростанню кількості віруючих людей і релігійних організацій, створює можливості для нічим не обмеженого й ніким не контрольованого сповідання віри. Та з іншого боку, така свобода призвела до появи альтернативних традиційним віросповіданням релігій, які активно здійснюють місіонерську діяльність, проповідують неукраїнські ідеї й цінності, відбираючи потенційних парафіян у історично вкорінених церкв, і в силу своїх фінансових можливостей претендують не тільки на духовну, але й політичну владу в країні. Цим руйнується багатовікова єдність національного і релігійного, які, за традицією, мають збігатися, а отже й підтримувати одне одного.

Майже двадцятилітня історія в цілому мирних міжконфесійних відносин в Україні переконує в необхідності збереження статус-кво. Досягнення в суспільно-релігійній сфері не повинні бути зворотними. Більше того, релігійна свобода в Україні не досягла своєї максими, вона має перспективи розвитку.

Свободу релігії в українському суспільстві переважно розуміють не як невід'ємне право людини на будь-які вірування, не як свободу вибору й самоствердження індивіда в системі релігійних координат, а як дозвіл на існування якоїсь релігійної громади. Таким чином, свобода релігії обмежується свободою церкви. Інакше кажучи, в українських візіях релігійної свободи переважає не персоналістський, а колективістський принцип. Колективна ідентичність стає первинною й домінує над індивідуальними індикаторами ідентичності, як етнічними, так і релігійними.

Але ж сьогодні будь-які колективні ідентичності неможливі поза процесом особистісних самовизначень, у тому числі й етнічних та релігійних. Навіть етноідентифікація, детермінована самим фактом народження людини, починає сприйматися як процес індивідуального вибору. Тим більше — релігійний вибір людини. Її конфесійна приналежність стає результатом її особистісного ототожнення. Множинність ідентичностей, як видових (політична, національна, культурна, тендерна, релігійна тощо), так й індивідуальних, які формувалися в результаті пошуку соціокультурної приналежності індивіда до якогось колективу, стали

реальністю. Боротися з ними немає сенсу. І скільки б незвичними чи небажаними з погляду колективу чи спільноти були якісь ідентичності, їх існування необхідно захищати, оскільки саме вони є гарантом збереження нашої власної й колективної totoжності в умовах релігійного плюралізму й свободи релігії.

Сьогоденна Україна – одне з найбільших поліконфесійних суспільств Європи. Вже сам факт співіснування численних конфесій, абсолютна більшість яких – лише тло для кількох домінуючих в етнокультурному середовищі церковних структур, стає важливим каталізатором роз'єднаності й конфліктів. Вектори напруги в поліконфесійному релігійному середовищі увиразнилися вже на початку 1990-х років: відверта конкуренція між традиційними конфесіями; протистояння традиційних і нетрадиційних для України конфесій; негаразди і кризи внутрішньоконфесійного розвитку. Отже спектр релігійних конфронтацій набуває такого вигляду: 1) затяжний і гострий міжправославний конфлікт, який, без перебільшення, на десятиліття визначив міжконфесійну ситуацію в Україні і відобразив зіткнення не стільки церковних структур та еліт, скільки протилежних політичних, економічних, національних інтересів, орієнтирів цивілізаційного розвитку; 2) конфлікт між православною і греко-католицькою церквами — найбільш за давнє і гостре протистояння, яке сягає своїм корінням кінця XVI століття, і яке настільки глибоко відбилось на всій історії українського народу, що фактично змінило його етногенез; 3) історично успадковані та новопосталі суперечності між православними і протестантськими конфесіями; 4) протистояння православних і мусульман у південних регіонах України; 5) конфліктні відносини між традиційними і нетрадиційними для України релігіями, культами, сектами, іноземними місіями, котрі сприймаються як небезпечний чужорідний фактор, що може підірвати традиційні духовні цінності й патріотичні почуття, спотворити національний менталітет.

Релігієзнавці майже однастайні у висновку, що на українському ґрунті міжконфесійні конфлікти набули специфічного характеру. Вони стали не просто конфліктами інтересів, а й зіткненням етнокультурних ідентичностей, конфліктами етнічного й геополітичного вибору, своєрідною екстраполяцією серйозних розбіжностей у поглядах на сутність, форми і шляхи реалізації „українського проекту” на релігійну сферу.

Втім міжцерковні суперечності – це лише зовнішній прояв поліконфесійності, вплив якої на суспільне життя є глибоким і різноплановим. Узагальнюючи суспільні ризики і соціальну небезпеку з боку поліконфесійності, відзначимо таке. По-перше, історичний досвід багатьох націй (Болгарія, Сербія, Албанія, Ліван, Індія) переконує, що гетерогенне релігійне середовище, збурене міжконфесійними конфліктами, спроможне відігравати суперечливу роль в інтеграції соціуму, розбудови громадянського суспільства. Повною мірою це відчула й українська нація: міжконфесійні суперечності, поляризуючи її, стримували процес

національної інтеграції і самовизначення, зумовили усталення різних культурних, ментальних, світоглядних, мовних архетипів, склали реальну загрозу для консолідації соціуму.

По-друге, поліконфесійність, незалежно від її історичної природи, призводить до більш чи менш виразної регіоналізації країни за конфесійною ознакою. Об'єктивним наслідком етноконфесійної регіоналізації стає формування територій домінування однієї з церков не лише в духовному, культурному, а й у політико-правовому сенсі, тоді як інші церковні структури стають другорядними та дискримінованими.

По-третє, численні конфесії неминуче потрапляють у середовище загальносоціальної конкуренції. Конкуренція конфесій – явище нове і досить незвичне як для пересічного індивіда з „соціалістичним” минулим, так і для державних інституцій, наразі позбавлених досвіду діяльності в демократично влаштованій поліконфесійній сфері. Відверті форми такої конкуренції можуть викликати загострення міжцерковних і внутрішньоконфесійних колізій, взаємних звинувачень в амбіційності, незаконному володінні майном і культовими спорудами, плазуванні перед владою, „звабленні” віруючих, вдаючись при цьому до форм протистояння, далеких від цивілізованих.

Нарешті, поліконфесійність, що вихлюпує в громадянське суспільство різні форми конкуренції і протистояння конфесій, відчутно впливає на духовно-етичну маркеризацію. Ескалація релігійних конфліктів, тривале загострення міжконфесійних відносин, виникнення й поглиблення розколів у церковних структурах зумовлюють посилення нетерпимості до носіїв іншоконфесійної ідентичності. Не можна нехтувати й тим, що ціла генерація служителів церкви, виплекана в непримиренних світоглядних настановленнях як до світської культури, так і до іншоконфесійних інституцій, так і не сприйняла досвіду співжиття в конфесійно розшарованому суспільстві, навичок міжцерковного діалогу й консенсусу.

Отже Україна розділена на сектори впливу різних конфесій, протистояння яких, на нашу думку, поглиблюватиметься. Роз'єднаність церков відображає сегментованість неструктурованого українського суспільства. Його поліконфесійність потребує віднайдення якісно нової, „інтегральної” ідентичності на основі світоглядного плюралізму.

Гіперболізація регіональних чинників, політизація мовних питань та етноконфесійних проблем відбувається на тлі жорсткої конкуренції націоналістичної, ліберальної і соціалістичної ідеології. Наслідком цього став розкол в суспільстві щодо національних цінностей та ідейно-політичних орієнтацій: у політичній площині існують вкрай протилежні ідеології. Поглибленню розколу українського суспільства сприяє те, що одна частина суспільства, орієнтуючись на цінності Заходу, не переймається проблемами національної консолідації. Друга його частина – прихильники етнічного патріотизму. Третя виступає за „слов'янську

єдність”, єдиний з Росією культурний простір. Як зауважує Л. Нагорна, напруга в ідентифікаційному полі створює його різні сегменти (моделі). Реальність демаркаційної лінії „умовний Схід – умовний Захід” підтвердили президентські вибори 2004 року. Хоча чітких маркерів „східної” ідентичності не існує, найбільший поділ, на нашу думку, пролягає через суспільну свідомість. В ній співіснують протилежні орієнтації: етнічний патріотизм і „слов’янська єдність” [21].

Дослідники демократичного транзиту пострадянських держав дійшли висновку, що країнам, які перебувають у перехідному стані, необхідно передусім сформувати свою національну систему соціально-політичної ідентичності, а вже після цього переходити до розбудови державних інститутів і формування широкого комплексу громадянських свобод. Цей висновок стосується й України. Адже доки ми не визначимося з новим змістом загальнодержавної системи ідентичності, говорити про успішність і безконфліктність демократичного транзиту неможливо.

Етнополітична обстановка в Україні досить специфічна, оскільки формуванню громадянського суспільства, консолідації нації заважає переплетення етнічних маркерів, етнічні кордони й стереотипи, породжені реаліями трансформаційного періоду.

З огляду на зазначене, деформація етнополітичного простору, домінування корпоративних і локальних інтересів супроводжується втратою цілісності українського суспільства. Єдиний спосіб уникнення міжкультурних, ціннісних, ідеологічних, навіть міжцивілізаційних зіткнень – „діалог різностей”, повага до загальноцивілізаційних надбань людства.

Література:

1. Арутюнян Ю. В., Дробіжева Л. М. Многообразие культурной жизни народов СССР. – М., 1987. – С. 142.
2. Barth F. Ethnic group and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. / Ed. by F. Barth. – Universities For Laget // Allen-Unwin, 1969 (reprint 1982).
3. Тишков В. А. Идентичности и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997; Тишков В. А. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии, разрешение. – Вып. 2. Ч. 1. – М., 1992. – С. 36.
4. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія. – 2001. – №4. – С.; Мадей Н. М. Проблема культурної ідентичності // www.franko.lviv.ua
5. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кроскультурную психологию. – М., 1999; Идентичность и толерантность // Ред. Лебедевой Н. М. – М., 2002. – С. 245 – 246.

6. **Паніна Н.** Щодо застосування шкали соціальної дистанції // Соціологія. – 2003. – №4. – С. 21 - 43.
7. **Паніна Н.** Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні / Соціологія. – 2005. – №4. – С. 27 - 30.
8. Там само. – С. 30 - 32.
9. www.kiss.com.ua/txt/paniotto.
10. **Barth F.** Introduction // *Ethnic group and Boundaries: The social organization of culture difference*. – Bergen-Oslo, London, 1969. – Р. 9 - 38; Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы // Под ред. Г. Солдатовой. – М., 2001. – С. 4 - 39, 66 - 101, 412 - 138.
11. Цит за: **Малиновська О.** Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – С. 3.
12. **Пірен М. І.** Етнополітика в Україні: соціально-психологічний аналіз. – К., 2007. – С. 368.
13. Там само. – С. 369.
14. www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article/artid=47631&catid=47924; www.ukrstat.gov.ua; www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47290.
15. Актуальні питання вітчизняні етнополітики // Під ред. Ю. Тищенко. – К., 2004. – С. 147, 148.
16. www.kngu.org/KongrUkr/ksenophobia/-2007
17. Ліга Бізнес Інформ. – 2008. – 19 березня; День. – 2007. – 14 ноября.
18. www.kharkovnews.info/news; www.presscenter.ukrinform.ua.
19. www.ukrstat.gov.ua; www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47290; www.unian.net/press/?Lang; www.human-rights.unian.
20. www.niis.gov.ua/monitor/monitor3/01.
21. Див.: **Нагорна Л.** Національна ідентичність. – К., 2002. – С. 172, 173.

УДК 32:303.444

Вікна в майбутнє: перспективи становлення галузевої футурології

Володимир Горбатенко,
доктор політичних наук,
заступник директора
Інституту держави і права ім. В. Корецького
НАН України

Футурологія як наукова дисципліна внаслідок свого бурхливого розвитку в другій половині XX століття, заглибившись у професійну проблематику, дала чимало відгалужень. У статті дається стисла характеристика основних з них.

Ключові слова: футурологія, політична аналітика, економічне прогнозування, історична футурологія, соціальне прогнозування.

Futurology as a scientific discipline was developing rapidly in a second half of the 20-th century going deep in professional problems, so it gave many branches. The main of them are briefly characterized in the article.

Keywords: futurology, political analytics, economic prognostication, historical futurology, social prognostication.

Люди завжди намагалися зазирнути у майбутнє, і талант передбачати „завтра” цінувався в усі часи. Однак справжній прорив у дослідженні тенденцій прийдешнього розпочався у другій половині XX століття на основі наукового напрямку, який отримав назву футурології. Вирвавшись з тенет формальних методологій на широкий простір емпіричних спостережень, здогадів, конструювання власного апарату понять, міжгалузевого дискурсу, збирання воедино різноманітних фактів, футурологія здійснила широкомасштабну оцінку тенденцій майбутнього розвитку цивілізації. Разом з тим, постали й серйозні питання: чи можна за розмитої парадигматики футурології вважати її науковою дисципліною? Можливо, слід обмежитися більш визначеним інструментарієм

прогнозування?

На ці питання спробував відповісти письменник-фантаст С. Лем: „Кожна точна наука виникає у колі ще донаукових факторів і спостережень; її колискою і пелюшками стають каталог і протокол. Період дитинства продовжується зазвичай досить довго; нова галузь науки переймається переважно описом спостережень, а не власне дослідженнями” [1]. До цілком справедливого зауваження польського письменника слід додати, що однією з ознак стійкості футурології стало її розгалуження і заглиблення в професійну проблематику, у відповідності з чим якраз і формуються основні типи галузевих футурологів, зв'язок яких зі специфікою суспільно-політичного розвитку ХХІ століття видається нам все більш очевидним. Відтак спробуємо їх стисло охарактеризувати.

1. Державні (урядові) футурологи

Об'єктом політичного прогнозування для державних футурологів є носії державної влади – держава загалом, державні органи, діяльність керівників структурних підрозділів. Це найбільш престижна категорія дослідників проблематики майбутнього, які вишукують інвестиції в науково-дослідницькі й дослідно-конструкторські роботи, переймаються демографічними змінами, новими вимогами до діяльності державного апарату, пошуком шляхів підвищення ефективності функціонування інституціональної інфраструктури. Основними завданнями політичного прогнозування для потреб державного управління, на думку Ю. Кальниша, є „передбачення, відповідно, запобігання небажаним політичним подіям або зменшення їх негативних наслідків для суб'єкта державної влади; підготовка, пристосування до неминучих подій та вироблення планів політико-управлінських дій у зв'язку з їх настанням; прискорення або загальмування настання тієї чи іншої події, спрямування розвитку явища в бажаному напрямі” [2].

Оскільки від рівня прогнозування залежить ефективність планування та управління, то політичне керівництво, якщо воно претендує на утвердження демократії, вбачає у науково обґрунтованих прогнозах одну з гарантій передбачуваного розвитку конкретних подій і суспільно-політичних процесів загалом. Футурологія, що розвивається під егідою держави, є ознакою стабільного суспільства, де існує спадкоємність влади. І вона дуже важко приживається в умовах нестабільного розвитку, коли всі дії держави зводяться до хаотичного реагування на поточну соціальну динаміку. Футурологічні ідеї у цій сфері зазвичай реалізуються у формі інформаційно-аналітичних доповідей, оскільки монографії та дисертації мало придатні для практичних потреб державного управління.

Діяльність урядових аналітиків, наділених футурологічним мисленням, має співвідноситися з відповідними орієнтаціями та вимогами державних діячів. Такій діяльності зазвичай заважають ідеологічна упередженість, вузькі корпоративні інтереси, низький освітній рівень правлячої еліти.

На пострадянському просторі представники правлячих політичних сил найчастіше вимагають від аналітика не об'єктивності, а підтвердження власних поглядів та уподобань. Отже якість роботи державних аналітиків-футурологів залежить від стратегії державної політики, від особливостей процесу прийняття політичних рішень урядом, від наявності механізму адекватної зміни стратегічних проектів з урахуванням обставин, що динамічно змінюються. Зрештою в умовах надмірної персоніфікації влади в державах перехідного типу все це залежить від ключових політичних гравців та їх оточення, від їх здатності піднятися до рівня „стратегічного лідерства”, з яким, на думку О. Валевського, пов'язані „здатність бачити загальні закономірності в подіях навколишнього світу; уміння вчасно виявити необхідність структурних змін в організації, яка підтримує лідера; навички до створення перспективних планів і конструктивних програм діяльності; мистецтво знаходити адекватні відповіді на виклики часу; здатність розуміти нові галузі стратегічного знання” [3].

Важливою проблемою, яка потребує розв'язання в Україні на державному рівні, є проблема наступництва політики. Для цього необхідно змінити спосіб мислення правлячої еліти, переконати її в тому, що довгостроковий аналіз політики здатен забезпечувати її авторитет. Але лише за умови, якщо аналіз політики на перспективу буде перетворено на настільки рутинну процедуру, що вона не розглядатиметься як діяльність, відокремлена від процедури прийняття державно-політичних рішень.

Основне завдання державних футурологів за сучасних українських умов полягає в тому, щоб визначити, які з наявних феноменів, що проявляються на національному рівні, є клонами або родичами тих явищ, які спостерігаються у більш розвинених країнах, а які за своєю суттю є унікальними саме для нашого суспільства. Експерти, які прагнуть впливати на державну політику, повинні насамперед глибоко знати і розуміти політичне середовище, на яке поширюються їхні ідеї та практичні поради.

2. Футурологи-економісти

Найбільш високооплачуваними виявились корпоративні футурологи, оскільки вони розробляють перспективи для певних компаній, корпорацій, прогнозують утворення нових ринків і можливості збуту нової продукції. Представники цієї групи виходять з того, що економічні прогнози необхідні для визначення шляхів розвитку суспільства й економічних ресурсів, що забезпечують його досягнення, для виявлення найбільш імовірних та економічно ефективних варіантів перспективних планів, обґрунтування основних напрямів економічної і технічної політики, передбачення наслідків прийнятих рішень. Отже економічне прогнозування це „наукова економічна дисципліна, що має своїм об'єктом процес конкретного розширеного відтворення, а предметом – пізнання можливих станів економічних об'єктів у майбутньому, дослідження закономірностей і

способів розробки економічних прогнозів” [4].

В контексті розвитку цього напрямку на особливу увагу заслуговують прогностичні ідеї М. Кондратьєва, який у 1920-і роки був одним з провідних фахівців з питань економічного розвитку СРСР. Основу концепції М. Кондратьєва становить ідея (незавершена внаслідок того, що вчений у 1930-і роки був репресований сталінським режимом. – В. Г.) зв'язку коливання хвиль трьох типів: коливання на рівні встановлення рівноваги між попитом і пропозицією; середні цикли коливань, тобто економічні кризи; великі цикли, кожен з яких складається з двох довгих хвиль – „кондратьєвських хвиль”, як назвав їх Й. Шумпетер. Протягом останніх двох століть відкриті М. Кондратьєвим К-цикли з періодами 40 – 50 років повністю відповідали реальному розвитку економіки. У зв'язку з цим академік НАН України М. Згуровський зазначає: „Аналізуючи ці цикли, бачимо, що для минулого століття були характерними Велика депресія у Сполучених Штатах Америки на спадаючій хвилі третього К-циклу і перший дефолт доллара 1933 року. Другий дефолт долара 1971 року і нафтова криза 1973 – 1975 років припали на спадаючу хвилю четвертого К-циклу, яка перейшла в глибоку економічну кризу, названу стагфляцією. Нині ми перебуваємо на спадаючій хвилі п'ятого кондратьєвського циклу, який відповідає чергова ситемна криза” [5].

Значне вдосконалення концепція М. Кондратьєва отримала у праці російських футурологів Ю. Яковця і Б. Кузика „Росія 2050: стратегія інноваційного прориву” (2004 р.). Використання відтворювально-циклічної макромоделі дозволило вченим отримати нові результати по двох напрямках.

1. Здійснений аналіз (за два десятиліття – 1980 – 2000 рр.) і прогноз на період до 2050 року. У двох сценаріях (інерційно-ринковому та інноваційного прориву) простежено динаміку структури економіки Росії по відтворюваних секторах і найважливіших галузях. Це дозволило виявити і кількісно оцінити (зрозуміло, в певному наближенні) структурні деформації 1990-х років і можливий вплив на структуру економіки альтернативних сценаріїв інноваційно-технологічної і структурно-економічної політики на довгострокову перспективу.

2. На основі даних про відношення експорту до валового випуску в основних цінах і відношенні імпорту до валового випуску в цінах споживача отримана оцінка за ретроспективний період (1980 – 2000 рр.) і зроблено попередній прогноз (на період до 2050 року) впливу включення Росії в геоекономічний простір і процеси глобалізації, показано перспективи зміни структури експорту в напрямі зменшення його енергосировинного характеру та імпортозаміщення як ринкових ніш для інноваційного прориву.

На основі розробленої моделі відкривається можливість здійснювати розрахунки за двома параметрами: 1) який вплив на структуру економіки і зовнішньої торгівлі матиме підвищення частки інноваційно-інвестиційного

сектора (перш за все машинобудування) у валовому випуску та експорті; 2) якими є найбільш ефективні напрями інноваційного прориву у секторі споживання тощо [6].

Саме в економічній сфері останнім часом з'являються найбільш масштабні футурологічні прогнози, розраховані на 30 - 50 років. До таких прогнозів, зокрема, можна віднести „Перспективи глобальних інновацій” корпорації IBM (2004 р.) та „Світ у 2050 році” корпорації Pricewaterhouse Coopers (2006). Як правило, такі прогнози під силу лише великим міждисциплінарним дослідницьким колективам, які спираються на серйозне фінансове забезпечення.

3. Футурологи-історики

Ця нечисленна поки що група науковців репрезентує новий напрям, логіку появи якого обґрунтовує, зокрема, В. Шутов. Він зазначає: „Лише після історичного аналізу, визначення соціальних закономірностей і оцінки сучасних умов життя можна буде взятися за грамотний футурологічний прогноз на ХХІ століття”. Історична футурологія сповідує підхід до майбутнього як „до історично обґрунтованого й цілком закономірного явища, а не як до апіорно непередбачуваного феномена” [7]. На це звертає увагу і К. Ялоховський: „Будуючи найбільш витончені моделі, потрібно обирати параметри з огляду на минуле. Перед застосуванням їх для майбутнього потрібно з'ясувати, чи відтворюють вони результати, відомі з історичних записів, з'ясувати, що буває джерелом суттєвих помилок” [8].

На користь цього підходу свідчить те, що ще на початку ХХ століття, випереджаючи рівень сучасного пізнання, О.Чижевський виступив з теорією геліотараксії, в якій обґрунтував вплив сонячної активності на великі маси людей в межах розвитку історичного процесу на їх поведінку, відповідно проаналізувавши циклічний характер змін у суспільно-політичному житті людства. Математично-статистичний аналіз різних масових зрушень, починаючи з 500 року до н. е., дозволив вченому зробити висновок про наявність у них коливань, які збігаються з періодами сонячної активності. „Чижевський, — зазначає Л. Голованов, — уперше переконливо показав, що життя на нашій планеті чутливо відгукується на періодичні збурення, які приходять ззовні, зокрема з боку Сонця, що одинадцятилітній цикл процесів перетворення на його поверхні знаходить своє відображення в одинадцятилітніх періодах спалахів масових захворювань людей, тварин і рослин, а динаміка геліофізичної активності обумовлює характер розвитку більшості стихійних процесів на Землі на всіх рівнях руху матерії” [9].

О.Чижевський виходить з того, що сотні високоосвічених людей, починаючи від давніх літописців, звертали увагу на вражаючу одночасність сонячних і земних явищ. Проаналізувавши великий масив історичних джерел, він дійшов висновку, що максимальна кількість масових явищ

у семидесяти країнах за останні 2300 років збігається з максимумами сонячної діяльності. Мінімум масових рухів збігається з мінімумом у сонцедіяльності. О. Чижевський, відповідаючи опонентам, які не сприйняли відкрити ним закономірність, писав: „Ми звикли дотримуватися грубого і вузького антифілософського погляду на життя як на результат випадкової гри лише земних сил. Це, звичайно, неправильно. Життя ж, як ми бачимо, значно більшою мірою є явищем космічним, аніж земним. Воно створене впливом творчої динаміки Космосу на інертний матеріал Землі. Воно живе динамікою цих сил, і кожне биття органічного пульсу узгоджено з биттям космічного серця – цієї грандіозної сукупності туманностей, зірок, Сонця і планет” [10].

Представники історичної футурології вважають, що історія не повинна перейматися винятково окремими фактами минулого, а має включати до свого арсеналу й вивчення тенденцій історичного розвитку, які можуть продовжуватись в сучасності й майбутньому. Тим більше, що теоретичне обґрунтування історичного прогнозування можна віднайти у працях Ф. Енгельса, К. Ясперса, Ф. Броделя, А. Тойнбі, Х. Ортеги-і-Гассета, О. Шпенглера, С. Гантінгтона. Історичне прогнозування, на думку В. Пантіна і В. Лапкіна, „полягає у виявленні й аналізі найсуттєвіших тенденцій суспільного розвитку, які діють не лише в минулому, а й у теперішньому, і, скоріше за все, діятимуть в той період майбутнього, якого стосується даний прогноз” [11].

Та все ж не слід забувати, що значна частка істини міститься й у думці Г. Гегеля про те, що народи й уряди ніколи нічому не навчилися з історії й не діяли згідно з її уроками. Разом з тим варто все ж визнати: в історії існують універсальні закономірності, які свідчать, що постійно відбувається повторення тих чи інших подій, але вже на новій основі, що й дало К. Марксу підстави для зауваження, згідно з яким історія повторюється двічі, тільки вперше у вигляді трагедії, а вдруге у вигляді фарсу. Зважаючи на це, важливо, щоб політичні лідери, правлячі еліти з урахуванням досвіду історичного минулого знаходили необхідні шляхи виведення суспільства з кризового стану. Необхідно враховувати досвід різних країн на різних етапах їх історії з тим, щоб виносити з нього необхідні уроки, не повторювати помилок попередників.

4. Футурологи-правознавці

В рамках цього напрямку на Заході діють так звані поліцейські футурологи, які вивчають проблеми виявлення, притягнення до судової відповідальності й засудження людей, втягнутих у суспільно-небезпечну діяльність, яка на даний момент не кваліфікується як злочин. Поряд з цим футурологи активно впливають на розвиток різних галузей права, на процеси державотворення і правотворення в цілому. В СРСР наприкінці 1960-х років сформувався напрям, який одержав назву юридичного прогнозування. Він визначається як „процес одержання наукової

інформації про майбутній стан державно-правових процесів і явищ” [12]. На з’ясування специфіки діяльності в межах цього теоретико-прикладного напрямку справили вплив праці таких науковців, як В. Кудрявцев, В. Казімірчук, В. Глазирін, І. Самощенко, Т. Морщакова, Р. Сафаров, О. Гаврилов, М. Шаргородський, Г. Собко, Д. Керімов, А. Сосновський, В. Цветков, В. Селіванов, В. Нагребельний.

Пріоритетним у здійсненні юридичного прогнозування є законотворчий процес. Специфіка законодавчих та інших нормативних актів полягає в тому, що вони розраховані на тривалу неодноразову дію. Це свідчить про те, що законодавчий акт повинен бути втіленням прогнозу. Це означає, що, по-перше, він має відповідати основним вимогам теперішніх і тих, що можуть виникнути, закономірностей і, по-друге, в ньому повинні враховуватися соціальні наслідки, які він може потягти за собою. На думку А. Сосновського, прогноз законодавства має відповідати таким вимогам: „1) повинні бути досліджені можливі варіанти розвитку прогнозованого об’єкта (галузі права, системи нормативних правових актів, окремого закону) з метою визначення найбільш оптимального рішення; 2) на основі фактичного і емпіричного матеріалу має бути зроблений розрахунок позитивних і негативних наслідків вирішення проблеми за кожним з можливих варіантів; 3) необхідно враховувати, що зміна правового регулювання не тільки вирішує певні проблеми, а й нерідко пов’язується з появою певних негативних моментів. У зв’язку з цим неодмінною частиною прогнозу є прогнозування ефективності рішення, яке пропонується авторами прогнозу; 4) оскільки на результати прогнозування справляють вплив погляди розробників, то для об’єктивної оцінки його результатів необхідно залучати незалежних експертів; 5) у випадках, коли об’єкт прогнозування зачіпає інтереси широких верств населення або стосується життєво важливих галузей економіки й політики, частиною матеріалів прогнозування має стати вивчення громадської думки; 6) суттєвим елементом прогнозу має стати перевірка законодавчого рішення на криміногенність, а також на повноту регулювання для недопущення пробілів у законі” [13].

На жаль, у більшості своїй прогнозні наукові розробки у правовій сфері виявились не затребуваними практикою сучасного законотворення. А. Сосновський це пояснює тим, що розробки з юридичного прогнозування „не були доведені до стадії практичних рекомендацій, виконання яких стало б обов’язковим елементом процесу правотворчості, для чого необхідне директивне закріплення системи правил наукового прогнозування як при розробці перспективних планів розвитку законодавства, так і при розробці проектів конкретних нормативних правових актів” [14]. Отже юридична наука і державна влада повинні проявити піклування про прогностичний метод дослідження державно-правових явищ. Лише за цієї умови юридична наука зможе виконувати свою гносеологічну роль.

5. Футурологи-освітняни

Стратегія, на яку орієнтована діяльність футурологів-освітнян, тісно пов'язана з оновленням суспільства, формуванням людського потенціалу, здатного забезпечити виконання нових завдань. Ця стратегія ґрунтується на філософії освіти, ролі просвітництва в політичному розвитку.

Ідея підготовки освіченого правителя сягає найдавніших часів. Теоретичне обґрунтування вона отримала у творчості Н. Макіавеллі. Цю ідею розвивав й український політичний мислитель С. Оріховський. Сучасна філософія випереджального просвітництва виходить як з об'єктивної потреби вдосконалення людини й суспільства, так і з їх потенційної здатності до оновлення. „Суттєвою рисою філософії освіти, — зазначає М. Култаєва, — є її спрямованість у майбутнє. Адже освіта і виховання навіть у своїх консервативних версіях завжди мають справу з реаліями, які вже за своїм антропологічним статусом змушені виходити за обрії наявного. Зміна генерацій, забезпечення соціальної та культурної спадкоємності, не кажучи вже про прориви крізь мури традиції, — всі ці процеси розгортаються не стільки на теренах наявного, скільки у світі належного і здійснюються не в останню чергу за допомогою освіти й виховання” [15].

Будь-яка система освіти орієнтована в майбутнє й відзначається еволюційним характером та здатністю народжувати нові смисли. Освіта — це комунікативний процес, а отже сприятливим моментом для реформ у галузі освіти є зрушення в суспільстві та культурі. В сучасних умовах спільною цінністю народу України можна вважати досить високий рівень освіти. Однак в період транзитного розвитку він використовується неадекватно, а отже потребує максимального наближення до процесів реформування суспільства, його випереджального розвитку. Одним з важливих напрямів такого наближення має стати всебічний розвиток політичної науки і освіти, яку можна визначити як процес і результат вироблення і засвоєння соціальними групами та окремими індивідами систематизованих знань про політику і навичок участі в політичному житті в усіх його проявах і взаємозв'язках з іншими суспільними сферами.

Система освіти в умовах трансформації пострадянського суспільства від тоталітаризму до демократії передбачає такі напрями її саморозвитку й цілеспрямованого вдосконалення:

- сприяння процесу самоусвідомлення суспільства й наслідків вибору політичного ладу;
- забезпечення всебічного бачення політичного життя, уміння розпізнавати й долати негативні тенденції суспільного поступу;
- формування розвиненої системи політичної соціалізації особи, включення індивідів у складний і суперечливий світ політичних відносин;
- розвиток політичної компетентності, орієнтації і здатності громадян до активної участі у творенні держави, вміння впливати на суспільно-

політичні процеси;

- утвердження демократичних, гуманістичних цінностей свободи, гідності та громадянської відповідальності кожного індивіда;
- подолання стереотипних уявлень про політику лише як про арену боротьби, протистояння, конфліктів та засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадськими, політичними організаціями і державою, між країнами та народами, поважання прав особи та законів держави.

6. Військові футурологи

мають справу з новими воєнними доктринами й загрозами для національної безпеки. Воєнно-політичне прогнозування в сучасних умовах виходить на широкий простір передбачення цивілізаційних ризиків. Свідченням цього є доповідь Національної розвідувальної ради США „Світ після кризи. Глобальні тенденції – 2025: світ, що змінюється” (2009 р.). Аналітики зосередили увагу на описі факторів, здатних визначати майбутні події. При цьому, прогнозуючи картину світу в 2025 році, значну увагу автори все ж зосереджують на проблемах, пов’язаних з необхідністю застосування військової сили. У доповіді, зокрема, зазначається: 1) у міру поширення технологій і програм ядерної енергетики (а можливо, і зброї) зростають можливості для терористичних атак, спрямованих на масові убивства, з використанням хімічної, біологічної чи, що менш вірогідно, ядерної зброї. Фактичні й психологічні наслідки таких атак посиляться у світі, що все більше глобалізується; 2) перехід у світ ресурсного націоналізму посилить ризик конфронтації між світовими державами; 3) реальна перспектива того, що ядерна зброя може підштовхнути Іран до стимулювання ще більшої нестабільності і стане спусковим механізмом для зсуву в балансі впливу і влади на близькому Сході, є надзвичайно важливою причиною стурбованості арабських країн регіону й може стати силою, яка підштовхне деякі з них до оволодіння власною ядерною зброєю стримування; 4) 2025 року США збережуть унікальні воєнні можливості, особливо здатність застосовувати військову силу у світовому масштабі, чому інші країни заздритимуть й на що продовжать розраховувати з метою забезпечення безпеки світу. Здатність США захистити „загальне благо”, забезпечити вільний рух енергоресурсів може набути ще більшого значення у зв’язку із загрозами енергетичній безпеці [16].

Із зазначеного можна зробити висновок, що поле для військових прогнозів залишається досить широким, оскільки увага до військово-політичної проблематики є однією з визначальних наскрізних ліній доповіді. Однак характерно, що в цій четвертій версії, яка продовжує попередні доповіді „Глобальні тенденції – 2010”, „Глобальні тенденції – 2015” і „Глобальні тенденції – 2020”, поряд зі здобутками розвідувальної інфраструктури США використано потенціал експертів не лише з різних сфер діяльності, а й з різних держав. Такий підхід подає надію на поступове

подолання егоїзму ключових гравців на світовій арені та особливо їх військових відомств, які у попередні часи вже засвідчили небезпечну тенденцію корпоративної замкненості, почасти невіддільної державному, громадському контролю і волі правлячих еліт.

Поряд з охарактеризованими типами професійних футурологів можна назвати й інших, а саме **футурологів-екологів**, які опікуються проблемами пошуку варіантів забезпечення сталого екологічного розвитку; **футурологів-космологів**, які прагнуть передбачити віддалене майбутнє усього Всесвіту; **етичних футурологів**, які вирішують дилеми моральних суперечностей, зокрема й таких, як вірогідне поширення у майбутньому клонування і генетичних змін; **футурологів-постмодерністів**, зосереджених на соціокультурних особливостях, пов'язаних з переходом людства від епохи Модерну до Постмодерну.

На жаль, футурологія (як і технологічне прогнозування) досі належним чином не розвинулась у пострадянських країнах, у тому числі й в Україні. Що ж стосується наявних нині популярних центрів аналізу і прогнозу, то вони далекі від завдань наукового дослідження проблематики майбутнього й переважно вдаються до звичайних пророцтв, до яких, як правило, їх спонукає замовник. На всіх рівнях переважає прагнення отримати не прогноз-попередження, який допомагає зважувати можливі наслідки управлінських рішень, а прогноз-передбачення, що орієнтує на вгадування майбутніх подій. Отже нам варто уважніше прислухатися до голосу розуму й засвоїти істину, досить точно сформульовану І. Бестужевим-Ладою: людині не дано знати майбутнє – інакше життя втрачає сенс, зате дано його творити, і саме в цьому полягає сенс людської діяльності.

Література:

1. **Лем С.** Фантастика и футурология: У 2 кн. Кн. 1 / С. Лем. Пер. с пол. С. Н. Макарецца; под ред. В. И. Борисова. – М.: АСТ; Ермак, 2004. – С. 166.
2. **Кальниш Ю. Г.** Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – С. 201 – 202.
3. **Валевський О. Л.** Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: Монографія. – К.: НІСД, 2001. – С. 69.
4. **Глівенко С. В., Соколов М. О., Теліженко О. М.** Економічне прогнозування: Навчальний посібник. – 2-е вид., перероб. та доп. – Суми: Видавництво „Університетська книга”, 2001. – С. 7.
5. **Згуровський М.** Болісне одужання через кризу // Дзеркало тижня. — № 47 (726). – 13 – 19 грудня 2008 р.
6. Прогнозирование будущего: новая парадигма / Под ред. Г. Г. Фетисова, В. М. Бондаренко. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2008.

– С. 112 – 114.

7. **Шутов В. Н.** ХХІ век: Что нас ждет? / Историческая футурология. – М.: Ижица, 2003. – С. 7.

8. **Jalochowski K.** Co przyszlosc pokaze? // Polityka nr 2 (2687), 10 stycznia 2009. – S. 35.

9. **Голованов Л.** Сродство сердец и душ // Чижевский А. Л. На берегу Вселенной: Годы дружбы с Циолковским: Воспоминания. – М.: Мысль, 1995. – С. 12.

10. **Чижевский А. Л.** Земное эхо солнечных бурь. – М., 1976. – С. 33.

11. **Пантин В. И.** Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине ХХІ века / В. И. Пантин, В. И. Лапкин. – Дубна: Феникс +, 2006. – С. 126.

12. **Сафаров Р. А.** Прогнозирование и юридическая наука // Советское государство и право. — 1969. — № 3. — С. 93.

13. **Сосновский А. А.** Социальное прогнозирование законодательства: проблемы теории и практики // Право в современном белорусском обществе: сб. науч. тр. Вып. 4 / редкол.: В. И. Семенов (гл. ред.), Г. А. Василевич (зам. гл. ред.) (и др.); Национальный центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь. – Минск: Право и экономика, 2009. – С. 106 – 107.

14. Там само. – С. 106.

15. **Култаєва М.** Футурологічні розвідки сучасної філософії освіти: теоретичні побудови та проблеми їх здійснення (стаття перша) // Філософська думка. – 2002. — № 4. – С. 74.

16. Мир после кризиса. Глобальные тенденции – 2025: меняющийся мир. Доклад Национального разведывательного совета США. – М.: Издательство „Европа”, 2009. – 188 с.

УДК 316.776.4

Кіберкомунізм як спроба адаптації марксистських ідеологій до викликів інформаційного суспільства

Дмитро Дубов,

кандидат політичних наук,

державний експерт відділу інформаційної безпеки

та міжнародних інформаційних відносин

Національного інституту проблем міжнародної безпеки

РНБО України

У статті досліджується проблема трансформації ідеологічних марксистських парадигм в контексті розбудови інформаційного суспільства та появи на їх базі нових підходів до розуміння такого суспільства.

Ключові слова: інформаційне суспільство, кіберкомунізм.

The problem of transformation of ideological Marxist paradigms is researched in the article, in the context of building up information society and appearing new approaches on their base to understand such a society.

Keywords: information society, cyber-communism.

Актуальність проблеми

Інформаційне суспільство є не просто сукупністю технологічних трансформацій традиційних комунікативних засобів. Це значно складніша єдність соціальних, політичних та економічних трансформацій, яка, безумовно, зачіпає і такі глибокі питання методологічного осмислення дійсності, як ідеологічні парадигми міжнародних відносин.

На основі більшості глобальних ідеологічних парадигм сформульовано підходи до бачення процесу становлення інформаційного суспільства (теорії реалізму, неоконсерватизму, анархізму тощо). Деякі з них стали центральними рушійними силами процесу становлення інформаційного суспільства (наприклад, „нові ліберали” та представники Каліфорнійської

ідеології, які заклали основи теорій „кіберлібералізму” та „інформаційного імперіалізму”).

Тим часом ідеологія марксизму, яка має значні теоретичні напрацювання і, частково, зазнала трансформаційного впливу в межах наукових праць ідеологів неомарксизму (Фракфуртська школа) та окремих дослідників постмарксизму, переосмислення практично не зазнала. Саме проблема змін виробничих відносин, суті капіталістичного характеру виробництва під впливом новітніх інформаційних технологій, розвитку мережі Інтернет та становлення соціальних медіа залишаються поза увагою концептуального теоретичного осмислення. Окремі спроби залучення марксистського (неомарксистського, постмарксистського) понятійно-термінологічного апарату робляться лише стосовно окремих форм протистояння неоліберальній моделі розвитку суспільства (наприклад, рух проти пропріетарного програмного забезпечення та за розвиток програмного забезпечення з відкритим програмним кодом). Такі спроби здійснюються в руслі нещодавно сформульованої ідеологічної концепції „кіберкомунізму” (термін запропонував Р. Барбрук).

Мета статті — охарактеризувати методологічні підходи ідеологів кіберкомунізму до досліджень розвитку інформаційного суспільства.

Нині проблема теоретичного осмислення ідеології кіберкомунізму як нового конструкту розгляду інформаційного суспільства перебуває ще в процесі свого становлення. У вітчизняній науковій думці (і на пострадянському просторі загалом) їй увага практично не приділяється. До наукових розвідок, у яких згадувалась ця проблематика, можна віднести лише дослідження О. Маруховського [7]. Західні ж теоретики лівого ухилу активно працюють над розробкою цієї проблеми. Ключовими в цьому контексті можна розглядати дослідження Р. Барбрука [12], Т. Ваден і Й. Суоранта [15; 16; 17] і цикл праць словенського соціального філософа-постмарксиста С. Жижека (наприклад, [18; 19]).

Центральним предметом в дискусії навколо кіберкомунізму є осмислення самої природи інформаційного суспільства, механізмів його формування і змін, яких зазнає ідеологія капіталізму (з її похідними у вигляді неолібералізму) під впливом інформаційного суспільства.

Т. Ваден і Й. Суоранта [17], розглядаючи поняття „інформаційне суспільство”, відзначають, що, незважаючи на обіцяні „свободи” в межах нового типу суспільства (свободу від фіксованих ідентичностей, закріплених структурами старої бюрократії національних держав; свободу від старих моделей одностороннього спілкування; свободу від гніту центральної влади), вони, ці свободи, містять більше обмежень, ніж власне „свобод”: безальтернативність економічної глобалізації, „мережева вічність”, необхідність взаємодій. Фактично йдеться про свободу

обирати якусь із спеціально підготовлених альтернатив. Такий підхід характерний для концепцій неомарксистів, які вважають, що радикально-ліберальна (неоліберальна) ідеологія переконує людей, ніби альтернативи глобалізації немає, що процеси, які відбуваються на світовій арені (жорстка конкуренція, егоїзм, дерегламентація взаємодій) ґрунтуються винятково на суворих економічних законах.

Важко не погодитися з дослідниками щодо певної „запрограмованості” ідеології інформаційного суспільства на неоліберальні підходи до осмислення нової реальності. Водночас реальна політика міжнародних організацій (наприклад, ООН) та потужних геополітичних гравців Першого світу (ЄС) свідчить про поступову свідому/несвідому відмову від цієї домінуючої парадигми на користь більш соціал-демократичних чи навіть неомарксистських підходів. Це, зокрема, засвідчує політика ЄС, Китаю, Японії щодо впровадження в держсекторі відкритого програмного забезпечення [8], позиція Європарламенту щодо телекомунікаційної політики [5] і сам характер політичної дійсності ЄС, що поступово зміщується на користь нових проектів неомарксистського (чи навіть кіберкомуністичного) напрямку (наприклад, зростання політичної ваги Піратської партії [1]).

На думку Т. Ваден і Й. Суоранта [17], інформаційне суспільство, „...не може бути просто описане в термінах феодалізму чи капіталізму”, хоча різні варіації капіталізму (ліберальний чи цифровий) є значно ближчими, ніж будь які інші: „...до тих пір, доки кіберкомуністи чи працівники невиробничої сфери не зможуть стати повністю „спектральними”, вони вимушені їсти та помирати”, а отже залежать від роботодавців.

Крім теоретико-філософських підходів до переосмислення поняття інформаційного суспільства ідеологи кіберкомунізму розглядають і суто матеріальні аспекти, одним з яких є „проблема енергії” (електроенергії), яка у більшості випадків перебуває у власності приватних компаній. Відповідно, цифрове суспільство апріорі виявляється, з одного боку, заручником цих компаній, а з іншого – політики держав, які регулюють діяльність таких компаній (наскільки це можливо у світі неоліберальної економіки).

Однак і сам капіталізм зазнає суттєвих трансформацій з впровадженням новітніх інформаційних технологій. „Капіталізм, — вважає С. Жижек, — не є більше „природною” рамкою виробничих відносин у цифровому всесвіті. ...замість боротьби з монополією через державний апарат (наприклад: рішення суду щодо розділення компанії Microsoft [2]) чи не буде більш „логічним” соціалізувати (socialise) її, забезпечуючи до неї вільний доступ? Таким чином, сьогодні виникає бажання перефразувати відомий вислів Леніна про те, що „Соціалізм = Радянська влада + електрифікація всієї країни” на „Соціалізм = вільний доступ до Інтернету + Радянська влада” [18].

Ідеологи кіберкомунізму на загал продовжують концепції неомарксистів, які піддають критиці логіку світової експансії сучасного капіталізму за підвищення процентних ставок, скорочення соціальних видатків, демонтаж політики повної зайнятості, зміни фіскальної системи на користь заможних, експлуатацію слаборозвинутих країн у кращих традиціях капіталізму XVII — XIX століть. Неомарксистичні, з огляду на ці процеси, стверджують, що один з головних наслідків такої логіки (зростання нерівності між членами світової системи) позбавляє її „периферійних” акторів (слаборозвинуті країни та регіони, країни Третього світу) будь-яких реальних шансів ліквідувати розрив між ними й центральними акторами, в середовищі яких, у свою чергу, відбувається перерозподіл впливу та кристалізація несиметричної взаємозалежності на користь США [10].

С. Жижек зазначає, що „...розвинуті країни постійно „допомагають” нерозвинутим (прямою допомогою, кредитами тощо), намагаючись уникнути, таким чином, головного питання до розвинутих країн: щодо їх співучасті та відповідальності за вкрай незадовільну ситуацію в Третньому світі. Аутсорсінг є ключем до розуміння цієї проблеми. Ви експортуєте „темну сторону” виробництва – дисципліну, ієрархію праці, екологічне забруднення – у „нерозумні” місця Третього світу (чи в місця, які не видно з Першого світу)” [19].

Отже логічним видається висновок ідеологів кіберкомунізму, що колонізація Північчю Півдня (що ніби вже лишилась у минулому) активно продовжується на нових напрямках – освітніх і, особливо, інформаційних. На нашу думку, такий однозначно песимістичний погляд на проблему взаємовідносин між Першим і Третім світом (що багато в чому й справді має всі ознаки, описані С. Жижеком та іншими марксистськими дослідниками), дещо перебільшений, якщо проаналізувати реальну ситуацію. Крім суто експлуатаційних завдань, розвинуті країни Півночі, навіть попри свої бажання, підвищують як рівень освіти в слаборозвинутих регіонах, так і рівень їх інформатизації, який часто стає навіть вищим, ніж в країнах, котрі подають таку допомогу. Наприклад, Уругвай завдяки програмі „One Laptop per Child” (її реалізують США) став країною з найбільшим у світі рівнем інформатизації шкіл [9]; причому інформатизації у повній відповідності з пріоритетами самих кіберкомуністів – всі ноутбуки оснащено винятково системою Linux, просування якої, на думку ідеологів кіберкомунізму, якраз і має стати ключем до досягнення „принципово нових рівнів свободи особистості” [17]. Безумовно, ключовим бажанням країн-донорів є створення нових ринків для своїх високотехнологічних товарів, однак у той же час Північ вимушено формує якраз те поле нових виробничих (і, що не менш важливо, невиробничих) відносин, які мають змінити неоліберальну парадигму.

Хоча, на думку ідеологів кіберкомунізму, навіть такий пріоритетний напрям, як розвиток вільного програмного забезпечення (програмного

забезпечення з відкритим кодом) слугує колонізації. Т. Ваден і Й. Суоранта наводять дані досліджень [16; 11], згідно з якими ядро розробників системи Linux (одного із символів ідеї програмного забезпечення з відкритим кодом), що складається переважно з молодих високоосвічених людей, постійно перебуває на Півночі (лише окремі програмісти живуть у Бразилії та Індії).

Ситуація з географічним розподілом інтелектуальної (невиробничої) праці у світі перебуває в центрі уваги представників марксистських теорій. Питання ставиться так: кого взагалі можна вважати пролетаріатом в інформаційному суспільстві і як у цьому суспільстві розподіляти трудівників на класи? С. Жижек виокремлює два ключові робітничі класи в інформаційному суспільстві: працівників невинуваченої сфери (яких він ще називає кібер-працівниками) і традиційних працівників матеріальної сфери. Водночас залишається незрозумілим (навіть для самого С. Жижєка), чи можна однаково вважати „інтелектуальним пролетаріатом”, з одного боку, програмістів, що працюють на материнські компанії в США (з відповідними умовами праці й соціальними гарантіями), а з іншого, наприклад, індійських програмістів, які працюють в жахливих умовах в самій Індії на принципах аутсорсінгу й виробляють програмний продукт для тих же материнських компаній [18]. Більше того, в жодній з розглянутих нами праць ми не помітили ознак глибокого розгляду не менш важливого питання: чи не призведе така поляризація класу пролетаріату в інформаційному суспільстві до ще більшого зубожіння цього класу в цілому (через появу нових ліній його сегментації)? Правда, побіжно цю проблему розглядали А. Крокер і А. Вайнштайн [13], які назвали „техноінтелігенцію з вчених, інженерів, комп’ютерних вчених, розробників відеоігор та всіх інших фахівців у сфері комунікацій” новою „робітничою аристократією” ХХІ століття.

Основні сподівання ідеологів кіберкомунізму полягають в тому, що інформаційне суспільство якимось чином може стати більш „спектральним”, „піддатливим” чи „віртуальним”, ніж попереднє „брутально” економічне суспільство і тим самим зменшити залежність трудівників від експлуататорів. Основне сподівання ідеологів кіберкомунізму на інформаційні технології полягає у символічному відтворенні тези К. Маркса про те, що „...капітал це не річ, а суспільні відносини між людьми, опосередковані речами” [6, с. 775] та повторенні ситуації, описаної К. Марксом у „Капіталі”, де наводиться приклад англійського капіталіста Піла, який перевіз своє виробництво (разом з 3000 працівників) до Австралії, однак по прибутті залишився без них, оскільки, за влучною характеристикою К. Маркса, „...забув експортувати й англійські виробничі відносини” [6, с. 776]. Іншими словами, як тільки працівникам вдавалося вирватися з усталених виробничих норм і відчути можливість формування власної долі на базі свободи, то це робилося одразу. На думку теоретиків кіберкомунізму, такою „новою Австралією” можуть стати новітні

інформаційні технології, які дозволять працівникам не лише відтворювати традиційні капіталістичні відносини, але й активніше долучатися до соціальних медіа, виконувати роботу для задоволення [17].

Бажаним результатом для кіберкомуністів є формування кіберкомуністичної утопії. Правда, чіткого визначення і характеристик такого стану вони не дають: цей стан визначається опосередковано або через умови, необхідні для його досягнення, або з огляду на завдання, які мають вирішуватися на такому етапі розвитку суспільства. Більш-менш однозначно про кіберкомуністичну утопію пишуть Т. Ваден і Й. Суоранта. Вони вважають, що ця утопія формується внаслідок появи нових форм соціальної самоорганізації груп, які утворилися внаслідок широкого впровадження мережі Інтернет (наприклад, хакерські групи) та можливості таких „вільних груп використовувати самостійно свою невідчужувану працю у пост-дефіцитній економіці” [17].

Тим часом С. Жижек пропонує відійти від ідеї кіберкомуністичної утопії, а зосередитись на зміні форм бізнесу, трансформуючи їх в дусі ідей постмарксистів. Він пропонує створити на основі такого підходу „ліберальний комунізм” з десятьма правилами: 1) ви маєте давати все, що тільки можливо, безплатно (вільний доступ до Інтернету) – оплата тільки за додаткові послуги, яка і має забезпечити ваш добробут; 2) ви маєте змінити світ, не тільки продаючи речі; 3) ви маєте ділитись, розуміючи власну соціальну відповідальність; 4) ви маєте створювати: увага на проектування, нові технології та науку; 5) ви маєте розповісти все: не мати секретів, практикувати культ прозорості й вільних потоків інформації — все людство має співпрацювати і взаємодіяти; 6) ви не повинні мати фіксованої з 9 до 5 роботи, однак розвивати розумні, динамічні, гнучкі комунікації; 7) ви маєте повернутись до шкіл: залучайтесь до безперервного навчання; 8) ви маєте діяти як фермент: праця не лише для ринку – вона є тригером нових форм соціального співробітництва; 9) ви маєте помирати бідними: поверніть ваші капітали тим, хто цього потребує, оскільки у вас більше, ніж ви можете витратити; 10) ви маєте бути державою: компанії мають бути у партнерстві з державою.

Спроби узгодити в межах ідеологій інформаційного суспільства старі й нові ідеологічні парадигми закономірно порушують питання і щодо того, яким постане інформаційне суспільство з огляду на марксистську (та неомарксистську) методологію і в якому напрямі воно розбудовуватиметься. На сьогодні більшість дослідників „лівого спектра” погоджуються, що воно невпинно набуває рис сталіністського суспільства. С. Жижек аргументує це тим, що „...радянська держава за Сталіна стала першою в світі моделлю розвинутого „пост-власнісного” суспільства, справжнім „пізнім капіталізмом”, за якого панівні класи були визначені прямим доступом до інформаційних, адміністративних розумінь соціальної сили та контролю й інших матеріальних та соціальних привілеїв: не потрібно бути власником компанії для того, щоб отримати право користуватися приватним літаком,

щоб мати доступ до найкращого медичного обслуговування тощо – привілеїв, отриманих не через власність, а завдяки іншим механізмам (освіта, управлінська посада тощо)” [18]. І дійсно, чимало теоретиків інформаційного суспільства (особливо з прихильників теорії нетократії [3]) обіцяють, що інформаційне суспільство перерозподілятиме ресурси саме на базі такої „іншої” категорії – належності до класу нетократів, хакерських груп, інформаційно освічених громадян тощо.

Р. Барбрук теж відзначає [12] надзвичайну схожість сталінської моделі суспільства з моделлю нового інформаційного суспільства. На його думку, спільним є те, що було покладено в ідею і революції 1917 року, і в ідею „інформаційної революції”, а саме ідею А. Сен-Сімона стосовно того, що економічна модернізація є джерелом і засобом перерозподілу ресурсів на користь принципово нових класів і поліпшення життя суспільства в цілому. Водночас, на думку французького соціального реформатора, рушієм такої модернізації може стати лише нова освічена еліта меншості, яка здійснюватиме такі перетворення не через власні інтереси, а з метою „звільнення своїх менш успішних побратимів з пільми неучтва й убогості. Створивши економічне благополуччя, освічена меншіна надасть кожному можливість щасливо жити, приносячи користь суспільству” [цит. за 12].

У радянській Росії ця концепція знайшла своє відображення в ідеї В. Леніна стосовно створення „партії авангарду”, яка й мала виконати високу місію (щодо цього див., наприклад, [4]), і яка після 1917 року змогла встановити диктатуру в ім’я модернізації. Ідеологи й активісти партії сподівалися, що диктатура буде лише тимчасовою і згодом перетвориться на демократію з широким представництвом. Насправді ж це призвело до значного згортання політичних, економічних, культурних і, частково, особистісних свобод. Могутність держави (принаймні в публічній сфері) вимірювалась кількістю виробленої сталі, автомобілів, тракторів тощо. Схожі процеси відбуваються і в сфері розвитку інформаційного суспільства, коли за мовчазної згоди ключових гравців ефективність політики держав і міжнародних організацій у розбудові інформаційного суспільства найчастіше вимірюється показниками кількості мобільних пристроїв, персональних комп’ютерів та підключених користувачів мережі Інтернет на одиницю населення.

Слід відзначити, що ідеї А. Сен-Сімона є тим спільним, що об’єднувало як сталінський режим (і деякі режими його наступників), так і американську модель капіталізму, боротьба між якими розгорнулась під час „холодної війни”. Більше того, на думку Р. Барбрука, „...сьогоденне прославляння американського неолібералізму спирається на ряд теоретичних базисів, запозичених зі сталінського комунізму. Освічена меншість знову покликана вести масу неуків до утопічної цивілізації. Ті, хто страждає від впровадження інформаційних технологій, мають втішитись обіцянками прийдешньої свободи” [12].

Р. Барбрук наводить порівняльну таблицю понять та концептів сталінського комунізму й Каліфорнійської ідеології (неоліберальної парадигми інформаційного суспільства), окреслюючи їх принципову схожість:

Партія авангарду	Дігераті ¹ (цифрова еліта)
П'ятирічний план	Нова парадигма
„Молодь, на трактор!”	„Ботани (nerds), в Мережу!”
Третій Інтернаціонал	Третя Хвиля ²
Москва	Силіконова Долина
„Правда”	„Wired”
Лінія партії	„Єдине мислення”
Радянська демократія	Електронні ратуші
Лисенківщина	Міметика
Суспільство-завод	Суспільство-вулик
Нова радянська людина	Пост-гуманоїд (post-humans)
Стаханівське перевиконання норм	Ненормована праця за контрактом
Чистки	Скорочення (downsizing)
Російський націоналізм	Каліфорнійський шовінізм

На думку Р. Барбрука, звичайні американці, публічно віддаючи перевагу неоліберальним парадигмам (Каліфорнійська ідеологія), у повсякденному житті віддають перевагу саме кіберкомунізму, „не вимовляючи його назви”.

В цілому можна погодитися з висновками як С. Жижека, так і Р. Барбрука. Справді, інформаційне суспільство у більшості теоретичних праць представників різних неоліберальних течій подається як певний суспільний лад, за якого грошові відносини будуть замінені на інформаційні взаєморозрахунки, а влада панівних класів перерозподілена на користь нових „інформаційно заможних” груп (назва яких все ще остаточно не визначена). Крім того, саме на цей клас символічно покладено обов'язок „вивести з темряви” всіх, хто ще не долучився до переваг інформаційного суспільства.

Аналогія між сталінським режимом (сталінським комунізмом) та інформаційним суспільством висуває не передній план й інше питання: чи не буде нове „вільне” інформаційне суспільство так само еволюціонувати до подоби тоталітарної версії соціалістичного устрою часів Сталіна? Тим більше, що новітні технологічні засоби дозволяють зробити його значно більш жорстким та авторитарним. Фактично „нові ліві” теоретики

¹ Дігераті (digerati or digiterati) – еліта комп'ютерної індустрії та он лайн спільнот. Слово складається з двох частин: цифровий (digital) та освічені люди (literati). Термін вживають переважно прихильники новоліберальних парадигм інформаційного суспільства.

² Мається на увазі концепція „трьох хвиль” Е. Тофлера, в якій третя хвиля розумілась як нове інформаційне суспільство.

інформаційного суспільства пропонують і символічну фігуру нового авторитарного лідера: замість багато в чому одіозної постаті одинака-монарха – потужну групу „нових інтелектуалів” (нетократів), що в цілому не змінює загальної авторитарної (чи навіть тоталітарної) моделі існування суспільства.

Висновки

Кіберкомуністична ідеологія є новим науковим напрямом не лише з неусталеною парадигмою досліджень, а й з не остаточно визначеним понятійно-термінологічним апаратом (брак чітких визначень „кіберкомунізм”, „кіберкомуністична утопія” тощо), що ускладнює системні дослідження в цій царині.

Інформаційне суспільство, в ідеології кіберкомунізму, виступає, з одного боку, як потенційна можливість формування кіберкомуністичної утопії (за якої Інтернет і нові засоби комунікацій стають засобом звільнення пролетаріату від домінуючих виробничих відносин), а з іншого – як продовження політики колоніалізму й експлуатації Північчю Півдня та подальшої маргіналізації країн Третього світу.

В цілому ідеї ідеологів кіберкомунізму перебувають в руслі парадигми неомарксистів. Водночас ці ідеологи пропонують нове трактування та аналогії історичного розвитку стосовно перспектив формування інформаційного суспільства. Актуалізується, зокрема, обговорення проблематики нового суспільного ладу (в межах інформаційного суспільства) в ідеологічних конструкціях сталінського комунізму.

Перспективи подальших розвідок

Перспективними вбачаються подальші наукові розвідки у сфері конкретизації понятійно-термінологічної бази ідеології кіберкомунізму, уточнення поняття „кіберкомуністичної утопії”, розуміння нових форм політичних рухів, що є адекватним відображенням особливостей політичного процесу в інформаційному суспільстві.

Література:

1. „Пиратская” партия Швеции получила одно место в Европарламенте [Электронный ресурс] / РИА Новости.- Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/20090608/173640096.html>

2. Microsoft: писать раздельно [Электронный ресурс] / Л. Кадик.- Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc-rss.aspx?DocsID=16881>

3. **Бард А., Зодерквист Я.** Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.

4. **Бухарин Н. И.** Ленинизм и проблема культурной революции. – М., Директ-Медиа, 2008. – 52 с.

5. Доступ в Интернет стал „основным правом” [Электронный ресурс] / Delfi Европа. - Режим доступа: <http://rus.delfi.lv/news/daily/europe/dostup-v-internet-stal-osnovnym-pravom.d?id=28267179>
6. **Маркс К.** Капитал. Т. 3. - М.: Директ-Медиа, 2008. - 905 с.
7. **Маруховський О. О.** Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. - К., 2008. - 20 с.
8. Нужна ли России своя операционная система [Электронный ресурс] / Р. Богатырев.- Режим доступа: <http://www.osp.ru/peworld/2007/07/4356843/>
9. Самой компьютеризированной страной стал Уругвай [Электронный ресурс] / iToday.ru.- Режим доступа: <http://www.itoday.ru/news/29135.html>
10. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений. Хрестоматия. - М.: Гардарики, 2003. - 400 с.
11. **Aaltonen T., Jokinen J.** Demography of Linux Kernel Developers [Electronic resource] / Institute of Software Systems, report 41 (Tampere University of Technology). - Access mode: www.cs.tut.fi/~tta/demography.pdf
12. **Barbrook R.** Cyber-Communism: how the Americans are superseding capitalism in cyberspace [Electronic resource] / Hypermedia Research Centre.- Access mode: <http://www.hrc.wmin.ac.uk/theory-cybercommunism.html>
13. **Kroker A., Weinstein M.** Data Trash: The Theory of Virtual Class. - Montreal: Palgrave Macmillan, 1994. - 177 p.
14. Socialise [Electronic resource] / Compact Oxford English Dictionary. - Access mode: http://www.askoxford.com/concise_oed/socialize?view=uk
15. **Vadén T.** Digital Opportunities, Real Impossibilities The Mismatched Promise of the „Cultural Industry” and Cybercommunism [Electronic resource] / European institute for progressive cultural policies. - Access mode: <http://eipcp.net/policies/cci/vaden/en/print>
16. **Vadén T., Mikkonen, T. & Vainio N.** The Protestant ethic strikes back: Open source developers and the ethic of capitalism [Electronic resource] / First Monday. - Access mode: www.firstmonday.org
17. **Vadén T., Suoranta O.** A definition and criticism of cybercommunism [Electronic resource] / Capital & Class 97.- Access mode: http://www.cseweb.org.uk/pdfs/97/C&C_97_Art2.pdf
18. **Žižek, S.** A cyberspace Lenin: Why not? [Electronic resource] / International Socialism Journal.- Access mode: <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk>
19. **Žižek, S.** No one has to be vile [Electronic resource] / London Review of Books.- Access mode: <http://lrb.co.uk>

УДК 327.8

Проблеми війни і миру в третьому тисячолітті

Олена Кіндратець,
доктор політичних наук,
професор кафедри менеджменту організацій
Запорізької державної інженерної академії

У статті досліджуються проблеми війни та миру в сучасному світі. Зазначається, що в ХХІ столітті все ще зберігається загроза миру. Окремо звертається увага на зміну характеру воєн в умовах глобалізації та інформаційної революції.

Ключові слова: війна, міжнародна безпека, державний суверенітет, глобалізація, інформаційна революція.

The war and peace problems are studied in the article. The threat to piece is specified to be present in the ХХІ century. Attention is also paid to the change of the character of wars in the condition of globalization and information revolution.

Keywords: war, international security, state sovereignty, globalization, information revolution.

Війна як продовження політики іншими засобами залишається реальністю і в ХХІ столітті. Однак інтерес до цієї проблеми в Україні в останні десятиліття був не дуже великим. За роки „холодної війни” люди втомилися від постійного страху перед можливим третім світовим бойовиськом. Розпад Радянського Союзу й усього „соціалістичного табору” обумовив руйнування „залізної заслони”. Інтенсивне налагодження зв’язків між громадянами держав, які ще недавно ворогували, зробили свою справу. Страх перед зовнішнім світом зник, виникло відчуття безпеки. Очевидно, це відчували не лише „пересічні” громадяни, але й політики молодшої української держави. „Відпочивали” й наші вчені. Але на Заході дослідники не переставали цікавитися проблематикою війни і миру. Ґрунтовні праці були оприлюднені Р. Ароном, Ю. Габермасом, М. Хартом, А. Негрі, М. Кревельдом, Х. Хофмайстером.

Перед вченими постає безліч питань, які необхідно розглянути. Як змінився характер війни наприкінці XX та на початку XXI століття? Як позначилося послаблення державного суверенітету в епоху глобалізації на здатності держави захищати силою зброї свої інтереси? Чи сприяє досягненню миру і згоди між державами поступове формування єдиної світової спільноти? Чому держави й нині готуються до війни, незважаючи на всі досягнуті міжнародні угоди й миротворчу діяльність численних міжнародних організацій, в тому числі й ООН?

На думку Д. Віко, воюючи, народи „зростали”, взаємно приборкували одне одного і в силу цього ставали більш терпимими до чужих звичаїв, а відтак народам-переможцям ставало легше щадити життя переможеним згідно зі справедливим законом перемоги [1, с. 25]. Але чи „виросли” сучасні народи настільки, щоб стати не просто терпимими до чужих звичаїв, а щоб назавжди покінчити з війною?

І ще питання: чиї інтереси враховує держава, оголошуючи війну – всього населення країни чи тільки якоїсь його частини? Рішення про початок війни приймають одиниці – політична еліта. Формально вони наділені народом правом ухвалювати такого роду рішення. Але це за умови, що політики є загальнодержавними лідерами, що їх влада отримана легітимним шляхом. А якщо ні? Адже нелегітимна влада може приймати нелегітимні рішення, які громадяни проте, згідно з законом, змушені виконувати під страхом покарання. За тоталітарного режиму, наприклад, рішення влади не обговорюються, не оцінюються. В атмосфері тотального контролю над громадянами важко визначити, чи є влада легітимною, чи рішення, які вона ухвалює, народ вважає правомірними. Але і в демократичному суспільстві влада часом приймає рішення про початок війни, керуючись зовсім іншими мотивами, ніж ті, про які заявляє.

В кожній країні є групи людей (групи тиску), які впливають на формування державної політики з огляду на свої, часом дуже різні інтереси. Одні групи можуть підштовхувати політиків до оголошення війни (розраховуючи, наприклад, отримати надприбутки від постачання озброєнь), інші ж можуть багато втратити від збройних зіткнень держав.

Роль груп тиску в прийнятті владою важливих рішень велика, та все ж її не варто перебільшувати. Адже політики хоч і є вихідцями з певних соціальних груп, однак, отримавши владу, вони перетворюються на особливу групу, на особливий „клас”, що має власні інтереси. Влада – це не тільки можливість приймати рішення, це ще і відповідальність перед громадянами. Властолюбні люди, як правило, честолюбні. Слава, визнання для багатьох із них значать не менше, ніж інші складові успіху. Це часто утримує їх від незважених дій. Хоча в історії різних країн можна знайти достатньо прикладів таких авантюрних рішень. Скажімо, рішення очільників СРСР, що призвели до Карибської кризи, або рішення про вторгнення в Афганістані не можна назвати зваженими

й відповідальними.

III. Монтеск'є вважав, що право на природний захист іноді вимагає напасти першим. Скоріш за все, він мав на увазі випадки, коли загроза безпеці держави очевидна й очевидні переваги превентивних дій. Але чи повинні потужні ядерні держави змінювати свою оборонну доктрину на доктрину першого удару за умови існування потенційної небезпеки? Адже вони мають величезні запаси зброї масового знищення, які є фактором стримування, роблять неможливим напад інших країн. Можливо, це виправдано в сучасних умовах, адже існують терористичні організації, яких не стримує ядерна зброя? Однак терористичні організації нині об'єднані в міжнародну мережу, вони можуть діяти в будь-якій країні. І що тоді – „війна всіх проти всіх”?

Хоча політики й близькі до них групи інтересів можуть бути зацікавлені у війні, але цього замало, аби війна розпочалася: до неї треба підготувати ще й народ. Часто для цього використовують агресивні настрої в самому суспільстві, які можуть бути наслідком, наприклад, соціальної депривації.

К. Клаузевіц вважав, що боротьба між людьми виникає загалом з двох зовсім різних причин — з ворожого почуття і з ворожих намірів. Тим часом, ворожі наміри часто не пов'язуються з ворожими почуттями [2, с. 36]. Політики можуть мати ворожі наміри щодо інших народів, але не мати до них ворожих почуттів. Але політикам складно буде розпочати підготовку до війни і саму війну, якщо у тих, хто платить податки, а отже й фінансує військові програми, у тих, хто має воювати із зброєю в руках, не буде ворожих почуттів. Звичайно, почуття злості, ненависті можуть з'явитися вже в ході війни. Як зауважує К. Клаузевіц, оскільки війна – це акт насильства, то вона вторгається у сферу почуттів [2, с. 37]. І все ж має бути певний „мінімум ворожості” одного народу до іншого, щоб розпочати підготовку до війни.

Д. Волкогонов вважав, що антирадянська пропаганда в роки „холодної війни” потрібна була для реалізації мілітаристських програм. Він наводить слова Д. Даллеса, якого називає „великим спеціалістом психологічної війни”: „Щоб змусити країну взяти на себе тягар утримання потужних збройних сил, потрібно створити емоційну атмосферу, близьку до військової істерії. Потрібно викликати страх перед небезпекою ззовні” [3, с. 206].

Дещо дивним нині здається намагання деяких політиків Росії залякати свій народ НАТО, адже відомо, що протягом останніх років між НАТО і Росією існує тісне співробітництво. 1994 року Росія приєдналась до програми НАТО „Партнерство заради миру”. Нині Росія спільно з НАТО створила низку інституцій – Спільну постійну раду, місію Росії при НАТО, інформаційне бюро НАТО в Москві. Досягнуто угоди про співпрацю, взято зобов'язання сприяти розбудові стабільного, мирного, неподільного континенту на основі партнерства і взаємного інтересу тощо. Очевидно,

політика залякування дозволяє добитися відразу кількох цілей. По-перше, виправдати величезні затрати на фінансування військово-промислового комплексу. По-друге, зовнішня загроза об'єднує народ навколо політичної еліти. По-третє, страх перед зовнішньою небезпекою відвертає увагу від гострих внутрішніх проблем. Нарешті, вдаване протистояння Росія-НАТО, враховуючи, що НАТО є об'єднанням найвпливовіших країн світу, сприяє появі почуття гордості за свою державу у громадян.

Перші три цілі можна назвати „універсальними”. Політики багатьох країн зовнішню загрозу (реальну чи уявну) використовують для досягнення таких цілей. До досягнення четвертої мети, як правило, прагнуть політики держав, що програли війну або втратили вищі позиції на світовій арені, світове лідерство.

О. Панарін в книзі „Глобальне політичне прогнозування” відзначав, що становище Росії значно більш драматичне і загрозово нестабільне, ніж становище Німеччини після Версалю [4, с. 59]. Так у чому ж драма? Можливо, в тому, що Росія втратила вплив не те що на світовій арені, але й у „близькому зарубіжжі”.

Позиція Росії щодо розширення НАТО на Схід та щодо вступу України до НАТО є продуманою й виправданою з точки зору державних інтересів. Однак деякі заяви російських політиків не можуть не викликати занепокоєння у кожного, хто бажає зберегти добрі відносини між державами. Адже такі заяви можуть сприяти формуванню якщо не й агресивних щодо України настроїв у російському суспільстві, то безумовно недоброзичливих. Теоретики конфлікту стверджують, що навіть коли одна сторона вбачає в іншій ворога, то може спалахнути конфлікт. Конфлікт, що виникає через непорозуміння, розвивається так само, як і той, що має реальну причину.

Вчені різних історичних епох намагалися визначити сутність і причини, негативні і позитивні наслідки війни.

Деякі мислителі вважали, що без війни немає розвитку. Геродот, наприклад, називав війну батьком і причиною всього. Г. Гегель писав, що високе призначення війни полягає в тому, що, завдяки їй, зберігається моральне здоров'я народів. Він порівнював війну з вітром, який не дає озеру загнивати, що з ним обов'язково сталося б при тривалому затишші [6, с. 289].

Однак далеко не всі відомі мислителі минулого називали війну необхідною умовою розвитку суспільства. Е. Кант вважав, що в майбутньому можливий „вічний мир”. Він пов'язував його з розвитком економічної співпраці між державами, а також з республіканським устроєм, оскільки в правових державах владі непросто отримати згоду громадян на війну.

Факторами, що сприяють наближенню „вічного миру”, є міжнародне співробітництво у різних сферах життя, формування світового громадянського суспільства, поширення демократії тощо. Але можна назвати багато й факторів, що породжують серйозні сумніви у можливості

в найближчому майбутньому досягти стану, який можна назвати „вічним миром”: нерівність у світі – багатство небагатьох країн і бідність багатьох; територіальні претензії (часто обумовлені бажанням контролювати стратегічні ресурси); зростання населення в деяких країнах і пов’язане з цим зростанням конфліктів через нестачу продовольства та інших ресурсів; бажання панувати на якомога більшій території; імперські уподобання великих країн; геополітичні міркування (раніше держави воювали за вихід до моря, оскільки це давало можливість торгувати без перешкод з іншими державами, сприяло економічному зростанню, а нині вони готові воювати за зони впливу, розширення „життєвого простору”); криза ООН, на яку покладали надії щодо відвернення війн між державами; порушення принципів демократії у світовій політиці; нагромадження у держав великої кількості зброї, існування військово-промислового комплексу, який часом називають державою в державі тощо.

Іноді демонстрація сили певними державами призводить до зростання напруженості, провокує загострення стосунків між країнами. На думку Р. Арона, спільноти не хочуть бути сильними тільки для того, щоб запобігати зовнішній агресії і жити в мирі; вони хочуть бути сильними, щоб їх боялися, захоплювалися ними. Вони жадають могутності, тобто здатності диктувати свою волю сусідам і суперникам, впливати на долю людства, на майбутнє цивілізації [5, с. 124]. Але такі прагнення можуть мати неочікувані наслідки. Як зазначає Р. Арон, „максималізація” ресурсів не обов’язково забезпечує „максимізацію” безпеки. Він пояснює це так: в кожній системі існує оптимум сил, перевищення якого обертається діалектичною трансформацією на свою протилежність. Надмірна сила викликає відносно ослаблення, оскільки союзники переходять до нейтралітету, а нейтральні – в табір противника [5, с. 123].

Дехто вважає, що війни є породженням держав. Зокрема, Х. Хофмайстер дійшов висновку, що оскільки держава не тільки своїм історичним корінням заглиблюється в насильство, але й залишається тісно з ним пов’язаною й надалі, вже у формі влади, то вона ніколи не буде здатна позбавитись війни. Воля до влади – це також і воля до війни, і війна залишається можливою необхідністю навіть тоді, коли розкривається її неможливість [7, с. 141, 143]. Чи не означає це, що доти, доки існують держави, існує й загроза виникнення воєн між ними? То, можливо, й добре, що руйнується державний суверенітет? Можливо, людство вже на півдорозі до вічного миру, а світова республіка, світове громадянське суспільство – це умова мирного співіснування народів?

Умови формування світової республіки в останнє десятиліття стали предметом наукових дискусій. Існують різні погляди на те, чи можлива вона взагалі, а якщо можлива, то якою має бути, який вплив така республіка справлятиме на світові політичні процеси. Є думка, що війни у світовій республіці не зникнуть, а видозміняться. Ю. Хабермас вважає, що космополітичне значення самої конструкції „світової республіки” полягає

в тому, що вона робить війну як легітимний засіб розв'язання конфлікту неможливою саме в якості Війни. Адже в просторі спільноти, що включає весь світ, не може існувати „зовнішніх” конфліктів. Інноваційне ядро цієї ідеї, на думку Ю. Хабермаса, в послідовному перетворенні міжнародного права як права держав у всесвітньо-громадянське право як право індивідів [8, с. 112, 113].

Подібної точки зору дотримуються й М. Хард та А. Негрі. Вони зазначають, що традиційно війна розглядалась як збройний конфлікт між суверенними політичними утвореннями. В тій мірі, в якій суверенна влада національних держав, навіть найбільш впливових з них, скорочується, а натомість виникає нова наднаціональна форма суверенітету – всесвітня імперія, то умови і сутність війни та політичного насильства неминуче змінюються. Виходячи з цього, М. Хард і А. Негрі роблять висновок, що міжнародно-правові межі війни руйнуються. З цієї точки зору, всі нинішні збройні конфлікти у світі слід вважати громадянськими війнами, навіть коли в них втягуються різні країни [9, с. 13, 14]. Тоді, очевидно, претензії США на роль світового полісмена не такі вже й безпідставні, адже хтось же має мирити учасників громадянської війни.

Якщо погодитися з такою точкою зору, то слід визнати, що державний суверенітет вже зруйнований. Але чи так це насправді? Поки що зарано говорити про остаточне руйнування державного суверенітету, хоча й заперечувати його ослаблення не можна. Суверенітет передбачає невтручання у внутрішні справи інших держав. Створення міжнародних організацій, членами яких є держави, справді обмежує їх суверенітет. І саме це змушує вчених говорити про кризу теорії і практики суверенітету держави, про те, що не все з того, що Ж. Боден вважав невід'ємною ознакою суверенітету, сьогодні є незаперечним і правильним.

Раніше загрозу суверенітету держави становили лише інші держави. Сьогодні ж важко визначити суб'єкт втручання. А якщо так, то важко від нього й захиститися. Як зазначає Ф. Фукуяма, нині світом рухають не стільки національні держави, скільки недержавні організації та інші міжнародні сили. Цей процес супроводжується дезінтеграцією суверенітету як нормативного принципу, так само, як і об'єктивної реальності [10, с. 23]. Вчені намагаються визначити характер війни між державою і недержавними акторами. Багатьох хвилює питання справедливості такої війни.

Що ж відбувається з суверенітетом, коли державні кордони „розмиваються”, наприклад, як в ЄС? Звичайно, суверенітет держави за таких умов слабне. Як впливає на цей суверенітет міграція населення в епоху глобалізації? За міжнародним правом визначають три основні ознаки держави: влада, територія, населення. Населення як елемент держави є людською спільнотою, що проживає на території держави і визнає її владу. Соціальна злагода, цілісність народу є умовою цілісності держави. І навпаки – розкол населення створює загрозу існуванню

держави. Багато людей, що живуть у європейських країнах, в США й Канаді, не є їх громадянами. Це, перш за все, трудові мігранти, частина яких перебуває на території цих держав нелегально. Багато з них є вихідцями з інших країн, які в чужому для себе культурному середовищі зберігають свою ідентичність, мову, культуру. Ці групи людей створюють своєрідні „п'яті колонії”. Використовуючи їх, інші країни можуть впливати на стан соціальної і політичної стабільності держави.

Не слід забувати ще про одну групу людей, яка кількісно зростає. Це люди, які вважають себе „громадянами світу”. Вони не прив'язані до якоїсь певної держави.

Держава завжди забезпечувала повноту влади й підтримувала порядок за допомогою певного контролю за інформацією. Глобалізація руйнує і цей захисний механізм. Інформаційна революція поряд з інформаційною глобалізацією зробила держави дуже вразливими.

Суттєво змінились уявлення про державний суверенітет і в результаті змін, внесених до Статуту ООН, згідно з якими ця організація може брати участь у вирішенні внутрішніх конфліктів, у миротворчих операціях. Такі дії виправдовуються згідно з концепцією „гуманітарної інтервенції”, викладеною в доповіді Міжнародної комісії з питань втручання і державного суверенітету (2001 р.): якщо існує реальна загроза безпеці людини з боку держави чи іншого організованого політичного актора, то втручання міжнародних сил вважається виправданим.

На жаль, в міжнародній політиці практикуються подвійні стандарти. Саме вони заважають виробити єдину модель реагування, зокрема, на боротьбу держави з проявами сепаратизму. Так, сильні держави визнають суверенітет одних новопроголошених держав, а іншим відмовляють у визнанні. Наприклад, в конфлікті, що вже тривалий час існує в Грузії, Росія прямо підтримує Абхазію і Південну Осетію, які не бажають визнавати себе частиною цієї держави. Тривалий конфлікт мав різні фази перебігу (перемир'я змінювалися збройними сутичками). Зовсім іншого характеру набув цей конфлікт при залученні до нього Росії 2008 року. Росія використала для виправдання безпосередньої участі у збройному конфлікті ту ж аргументацію, що й США – захист своїх громадян. Чим частіше держави, втручаючись у внутрішні конфлікти інших держав, посилятимуться на захист життя своїх громадян, тим все очевиднішою буде необхідність перегляду міжнародного права. Силова миротворчість може здійснюватись лише тоді, коли на це буде отримана санкція Ради Безпеки ООН. Ігнорування цієї норми права створює небезпечні прецеденти.

На думку авторів науково-інформаційного збірника „Стратегія і тактика, стан національної безпеки України” (2006 р.), в сучасній ситуації має місце тенденція до зниження ваги суверенних націй-держав як основних акторів міжнародних відносин. В умовах глобалізації універсального характеру може набути принцип обмеженого суверенітету.

Це означає, що в деяких випадках для захисту міжнародної стабільності стає можливим втручання у внутрішні справи окремої держави і заміна її керівництва, яке формально чи реально користується підтримкою власного населення, але не є легітимним в очах світової громадськості [11, с. 10]. Це є одночасно загрозою не тільки державному суверенітету, але й народному суверенітету (в тому випадку, коли народ підтримує політичну еліту своєї держави).

Порушення державного і народного суверенітету „сильними світу цього” створюють ґрунт для різних видів екстремізму.

Останнім часом світ зустрівся з новим небезпечним видом війни – з „мережевою війною”. Такі війни роблять неефективною оборонну політику навіть сильних держав, держав, що мають потужні збройні сили. Поява такого типу війни певною мірою була зумовлена інформаційною революцією.

Інформаційна революція призвела до зміни багатьох проявів конфлікту. По-перше, найбільшу перевагу від цієї революції отримали організації, побудовані за мережевим принципом. Посилення мереж означає, що сила і влада переходять до недержавних суб'єктів, оскільки вони здатні краще організовуватися в мультиорганізаційні мережі. По-друге, з поглибленням інформаційної революції хід і результати конфлікту дедалі більше залежатимуть від інформації й комунікації [12, с. 13 – 14]. Нині терористичні організації можуть завдавати одночасного удару по різних країнах. При цьому нападник може лишатися невідомим.

Уроки „холодної війни” спецслужби провідних країн світу розробляли нові способи ведення війни з метою підризу, знищення ворожих режимів. Держави вели приховану боротьбу між собою, використовуючи тероризм. Сьогодні ж ці методи стали надбанням не лише окремих держав, але й терористичних організацій. Хоча питання їх незалежності залишається відкритим. Адже зв'язки терористичних організацій з державами виявити досить складно.

В індустріальному суспільстві створювалася зброя, використання якої могло викликати величезні людські та матеріальні втрати. В сучасну епоху з'явився новий вид війни – інформаційна війна. Якщо раніше дезінформація, провокації були допоміжними засоби ведення війни, то нині за допомогою „інформаційної зброї” можна змінити владу в державі на лояльну країні, що розпочала таку війну, спровокувати соціальні конфлікти, паніку тощо.

Отже проблема війни і миру залишається актуальною. Війни не відійшли в минуле, „вічний мир” не став реальністю. Ослаблення суверенітету держав може призвести до зменшення загрози міждержавних воєн, але лише за умови, що це відбуватиметься одночасно з усіма державами, а не лише з менш економічно розвиненими й сильними у військовому плані. Та одночасно із зменшенням кількості міждержавних конфліктів зростає

небезпека внутрішніх конфліктів, терористичних актів, громадянських війн, зумовлених, перш за все, сепаратизмом. Такі війни можуть бути „інтернаціоналізованими”, оскільки підтримку учасникам конфлікту надаватимуть інші держави.

Деякі причини міждержавних конфліктів залишаються незмінними і в ХХІ столітті. Це, перш за все, боротьба за ресурси, державні інтереси тощо. Однак в умовах інформаційного суспільства змінюються принципи ведення й характер війн. Науковій спільноті необхідно осмислити сутність „нетрадиційних” воєн кінця ХХ — початку ХХІ століття. Це сприятиме віднайденню способів захисту населення від таких воєн.

Література:

1. **Джамбаттиста В.** Основания науки: Пер. с итал. — М.-К.: „REFL-book” — „ИСА”, 1994. — 656 с.
2. **Клаузевиц К.** О войне. Пер. с нем. — М.: Издательская корпорация „Логос”; Международная академическая издательская кампания „Наука”, 1994. — 448 с.
3. **Волкогонов Д. А.** Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. — 2-е изд., доп. — М.: Воениздат, 1984. — 320 с.
4. **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование. — М.: Алгоритм, 2002. — 352 с.
5. **Арон Р.** Мир и война между народами / Под общей ред. канд. полит. наук Даниленко В. И. — М.: NOTA BENE, 2000. — 880 с.
6. **Гегель Г.** Философия права. — М., 1990. — 524 с.
7. **Хофмайстер Х.** Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. — СПб.: ИЦ „Гуманитарная Академия”, 2006. — 288 с.
8. **Хабермас Ю.** Расколтый Запад / Пер. с нем. — М.: Издательство „Весь мир”, 2008. — 192 с.
9. **Хард М., Негри А.** Множество: война и демократия в эпоху империи / Пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Культурная революция, 2006. — 559 с.
10. **Фукуяма Ф.** Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Фрэнсис Фукуяма; пер. с англ. А. Георгиева. — М.: СТ МОСКВА, 2008. — 282 с.
11. Стратегія і тактика, стан національної безпеки України. Серія: Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України. Випуск 35. Науково-інформаційний збірник / За загальною редакцією В. П. Горбуліна. — К.: Поліграф Консалтинг, 2006. — 366 с.
12. Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж. Арквіллі, Д. Рандельдта; пер. з англ. А. Іщенко. — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”. — 2005. — 350 с.

УДК 327.5

Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах

Сергій Сірий,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри військово-гуманітарних дисциплін
Військового інституту
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

У статті розглядаються основні форми впливу процесів глобалізації на посилення джерел конфліктності в контексті міжнародних відносин, насамперед на периферії сучасної міжнародної системи.

Ключові слова: глобалізація, глобальні ризики, державний суверенітет, конфліктогенність.

The paper examines basic forms of globalization processes' influence over intensifying the source of conflictness in the context of international relations, first of all on the periphery of modern international system.

Keywords: globalization, global risks, state sovereignty, conflictogenity.

Розуміння сутності локальних війн і воєнних конфліктів та їх впливу на долю людства потребує глибокого аналізу особливостей процесів глобалізації.

Вагомий вклад у вивчення глобалізації як суспільного явища зробили такі дослідники, як І. Валлерстайн [4; 5], З. Бжезинський [1; 2], Р. Дарендорф [38], Г. Кіссінджер [17], Д. Стігліц [29], А. Тойнбі [30], Е. Тоффлер [31; 32; 33], К. Уолтц [40], Д. Форрестер [35], Ф. Фукуяма [36], С. Гантінгтон [21; 37]. Основні підходи сучасних західних політологів до проблеми конфліктів висвітлені у збірці Р. Бетса „Конфлікт після „холодної війни”, до якої увійшли концептуальні есе багатьох відомих авторів. Ці твори присвячені

оцінкам наслідків глобалізації, її впливу на боротьбу за життєво важливі ресурси, а також на такі фактори, як довкілля, міграція, тероризм тощо.

В українській науковій літературі проблематика конфліктогенних чинників за умов глобалізації та постбіполярності висвітлюється в працях О. Бодрука, М. Капітоненко, В. Мандрагелі, Г. Перепелиці, М. Шульги, а також, певною мірою, у розвідках О. Бардіна, О. Білоруса, В. Богдановича, А. Гальчинського, В. Дергачова, Б. Канцелярука.

Глобалізація спричинена двома потужними рушійними силами: з одного боку, це науково-технічний прогрес, особливо в галузі комунікацій та інформаційних технологій; з іншого боку — зниженням національних бар'єрів на шляху міжнародної торгівлі та інвестицій (економічною лібералізацією). У постбіполярній системі міжнародних відносин цей процес набув нових форм. Після „холодної війни” новий світовий порядок формується як глобальний світоустрій з набагато більш інтенсивними та різнобічними внутрішніми зв'язками, ніж за попередньої міжнародної системи. Сучасна міжнародна система — це не суспільство у звичайному розумінні, „але і не просто система держав. Це новий соціум, що поступово знаходить визначеність” [10, с. 93].

Сутністю глобалізації є перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему, в якій глобальна цивілізація характеризується нерівноправністю компонентів [8, с. 40]. Це призводить до нерівності держав через нерівність технологій та умов життя країн „золотого мільярда” та архіпелагу територій, що формується на краю цивілізації, враженому соціальним хаосом [23, с. 194].

Основою економічної глобалізації є загострення конкурентної боротьби за контроль над природними ресурсами і ринками збуту. Одні країни, переслідуючи свої національні інтереси, одержують переваги і зиски, інші ж потрапляють у дуже складну ситуацію, якщо не в повну залежність від постачання технологій і зовнішньої допомоги. Так, США, володіючи найпотужнішим військовим потенціалом (37 % загальних світових витрат у воєнній сфері [27, с. 143]), стали безумовним світовим лідером, який чинить найбільший вплив на світові процеси. Завдяки здобуткам у сфері науково-технічного прогресу, країни Заходу залучають до тимчасових коаліцій більшість країн світу, насаджують у них власну систему цінностей. „Глобалізація, яка ґрунтується на науково-технічних засобах, трансформує суспільні відносини в більш конфліктні. Ініціатором цього конфлікту виступає Захід, агресивність якого ґрунтується на технічній і технологічній перевазі над Сходом” [3, с. 147].

Вдосконалення технологій у поєднанні з домінуванням в інформаційному просторі створює уявлення про непорушність „нового світового порядку”. Проте багато політичних аналітиків розцінюють цей порядок скоріше як новий світовий безлад. У цьому зв'язку заслуговує на увагу теза О. Доброчесєва щодо „вихрової глобалізації”, згідно з якою новий світовий порядок більше схожий не на стійкий однополярний світ, а на соціальний

смерч, в епіцентрі якого видима стабільність, а на периферії – масштабні руйнування. Спокій США як держави-лідера „нового світового порядку” досягається за рахунок нарощування криз на периферії [24, с. 214 - 215].

Ідеологічним фундаментом ринкової глобалізації є неолібералізм. З точки зору його adeptів, альтернативи вільному ринкові немає. Як зазначав М. Фрідман у книзі „Капіталізм і свобода”, оскільки досягнення прибутку є сутністю демократії, то будь-який уряд, що здійснює антиринкову політику, є антидемократичним [7, с. 94]. Цей підхід чітко вказує на джерела конфліктності в сучасній системі міжнародних відносин.

Механізм максимізації ринкових відносин негативно впливає на екологію планети, призводить до вичерпання природних ресурсів, стимулює духовну деградацію людини не тільки в бідних країнах, де людині змушена виживати будь-якими засобами, а й в досить успішних, де реклама нав’язує суспільній свідомості таку цінність, як споживання заради споживання (що сприяє подальшому пограбуванню бідних, виснаженню природних ресурсів) [25, с. 424].

Таким чином, глобальна гегемонія і економічна глобалізація доповнюють одне одного: США виступають за відкриту глобальну систему, але ж вони самі для себе визначають, наскільки схильні залежати від неї. США використовують свою воєнну та економічну потугу для просування власних інтересів, декларуючи прихильність до економічної глобалізації (їм це економічно вигідно) і послідовно обстоюючи свій державний суверенітет (їм це політично вигідно) [2, с. 193, 195]. У Г. Кіссінджера навіть саме поняття „глобалізація” інтерпретується відверто однобічно: це експансія західної цивілізації на „інший світ” [28, с. 21]. Полемізуючи з Г. Кіссінджером, Дж. Сорос зазначав, що безумовно „США посідають домінуючу позицію в глобальній економіці. Якщо хтось і стоїть біля керма економічної політики, то це Сполучені Штати Америки. США не можуть робити все, що їм заманеться, однак практично нічого не може відбуватися без їх згоди” [27, с. 137 - 138].

Однак „привілеї”, якими користуються США в економічній, фінансовій та політичній сфері, мають тенденцію до скорочення. І. Валлерстайн, зокрема, зазначав, що спроможність світового гегемона безперешкодно нав’язувати свою волю іншим „великим державам” триватиме щонайбільше 50 років [6, с. 20]. На його думку, США більше не володіють повною мірою тими потужними трьома складовими, які забезпечували їх військову могутність у минулому: грошовими засобами, готовністю населення країни відшкодовувати витрати на воєнні дії, а також політичним контролем над Західною Європою і Японією [5, с. 26]. З цими міркуваннями погоджувався й Г. Кіссінджер; він вважав, що відносно військове домінування США поступово зменшуватиметься. Те, що вже не існує чітко визначеного супротивника, призведе до тиску зсередини, щоб спрямувати ресурси на виконання першочергових завдань, не пов’язаних з оборонною сферою. І цей процес вже розпочався. Коли загроза більше

не має універсального характеру і кожна країна оцінює небезпеки, які конкретно їй загрожують, то суспільства, які перебували під захистом США, будуть змушені взяти на себе більшу частку відповідальності за свою безпеку. Отже функціонування нової міжнародної системи обумовить рівновагу навіть у воєнній сфері, хоча для досягнення такого стану знадобляться десятиліття. Ще рельєфніше ці тенденції стануть помітнішими в економічній сфері, де американське домінування вже відходить в минуле [17, с. 5]. Так, російський дослідник А. Уткін зазначав, що, попри нинішній імперський статус, перспективи американського домінування у світі досить сумнівні [34, с. 40 - 41].

Про ступінь уявлень щодо стійкості політичного домінування США можна судити з роздумів З. Бжезинського. У книзі „Вибір: глобальне панування чи глобальне лідерство” він застерігає, що США з безперечного лідера можуть перетворитись на об’єкт заздрощів і ненависті: „Америку, занепокоєну інтересами власної безпеки, цілком імовірно чекала б ізоляція в оточенні ворожого світу. А якщо у пошуках безпеки для однієї себе їй трапилося б втратити самоконтроль, то „землі вільних людей” загрозувало б перетворення на державу-гарнізон, наскрізь просякнуту духом обложеної фортеці” [2, с. 9]. До речі, З. Бжезинський не вважає глобалізацію суто американським проектом: „...Насправді глобалізація більшою мірою є результатом некерованого проникнення сучасних технологій крізь традиційні бар’єри часу і простору, ніж навмисним результатом реалізації американських доктрин” [2, с. 15].

Зростання антагоністичних факторів та конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах доцільно розглядати під кутом зору окремих сфер відносин, включаючи економічні, фінансові, політичні, інформаційні, воєнні. При цьому основною сферою поширення процесів глобалізації є міжнародна економічна система, яка включає глобальне виробництво, обмін і споживання, що здійснюється підприємствами в національних економіках і на всесвітньому ринкові. На початку XXI століття міжнародна економічна система перетворилася на складну структуру, що поширюється на 200 держав. Усі вони тією чи іншою мірою беруть участь у виробництві сукупного продукту і в різний спосіб регулюють національні ринки. У загальному вигляді світова економіка являє сукупність двох процесів – глобалізації ринків (капіталу, інвестицій, трудових ресурсів, товарів і послуг) та глобалізації економічних форм (укрупнення організаційних структур та інститутів, включаючи й транснаціональні корпорації та фінансові структури). Глобалізація і „перехід національних економік під зовнішнє управління фінансових інститутів створюють політичну ситуацію, яку віддалено можна порівняти з режимом контрибуцій у переможеній країні. Це щось принципово інше, ніж суверенна національна держава та концепція відкритого громадянського суспільства” [23, с. 173]. Глобалізаційні процеси не можна розглядати як гру з нульовим результатом, проте на практиці не

всім країнам вдалося домогтися адекватного розподілу вигод і ефективно скористатися новими можливостями [39, р. 4 - 6].

При цьому зростання впливу потужних корпорацій, які отримали від глобалізації найбільше вигод, висуває на порядок денний питання про соціальну відповідальність. „Економічний націоналізм окремих держав втратив свій сенс, а головними акторами на економічній сцені стали глобальні фірми” [19, с. 12]. 2000 року у світі налічувалося 60 тисяч ТНК. Транснаціональне виробництво значно перевищує глобальний рівень експортних операцій. На ТНК припадає щонайменше 25 % світового виробництва і 70 % обсягу світової торгівлі. Обсяг їхніх продажів дорівнює майже половині світового ВВП [9, с. 55]. Окрім того, ТНК для свого динамічного розвитку змушені постійно задовольняти потреби в нарощуванні ресурсної бази, у тому числі й за рахунок залучення загальносвітових джерел природних ресурсів.

Всі ці обставини і призводять, зрештою, до таких негативних наслідків, як експансія іноземної валюти, забезпечення пріоритету військово-політичних рішень, концентрація в бідних країнах екологічно небезпечних виробництв, дискримінація конкурентів у сфері використання дефіцитних ресурсів тощо [11, с. 62].

Глобальні ринки, глобальні технології, глобальні ідеї і глобальна солідарність можуть збагатити життя людей у всіх країнах і значно розширити можливості вибору. Та водночас глобалізація загрожує й значними ризиками. На думку М. Загладіна [12, с. 10], це проявляється в тому, що:

- виокремлюється „центр” світової економіки, де концентрується розробка високих технологій, міжнародна банківська і комерційна діяльність (так звана „Північ”);
- з’являється „периферія” глобальної економіки, яка включає більше сотні країн з населенням приблизно 4 млрд. чол.; ці країни виступають ринками збуту продукції, сировини, енергоносіїв; на їх території розташовуються екологічно брудні і складальні виробництва (так званий „Південь”);
- виокремлюються кілька десятків країн, які випадають і з першої, і з другої групи („глибока периферія”); вони практично виключені з міжнародного поділу праці, оскільки в них дуже низький рівень життя, дошкуляє їм і політична та соціальна нестабільність; з цих країн плинуть основні потоки мігрантів у більш благополучні країни.

Процеси глобалізації збільшують прірву між світовими лідерами і більшістю інших країн [29, с. 74 - 75]. Загальний соціально-економічний стан, зокрема, якість життя більшості населення незахідних держав в останні десятиріччя не поліпшується, а навпаки — деградує. Це особливо помітно в таких регіонах, як тропічна Африка і пострадянська Євразія. Відтак підвищується загроза їх маргіналізації. Складність глобалізації полягає в тому, що, принаймні на перший погляд, найбільші зиски від

неї непропорційним чином дістаються найбагатшим країнам, а негативні її аспекти позначаються на найбідніших країнах світу. Це свідчить про те, що в сучасному світі, в умовах глобалізації, маємо справу із взаємопов'язаними, проте різноспрямованими тенденціями історичного руху. В цьому сенсі принципово важливими є висновки таких вчених, як Ю. Пахомов, С. Кримський і Ю. Павленко, які зазначають: „Трагізм ситуації, яка виникла на глобальному рівні, полягає в тому, що Захід за своєю природою не може існувати без глобальної експансії, і йому не подолати порив максималізму до збагачення на світовій арені” [25, с. 425]. Внаслідок дії різних чинників, зокрема глобалізації, зростають надбання окремих суспільств, але водночас прискорюється несправедливий розподіл багатства. При цьому збільшення розриву між розвинутими країнами і країнами, які розвиваються, є серйозним дестабілізуючим фактором, що стимулює, зокрема, асиметричні тенденції у світовій системі [16, с. 98].

Вплив глобалізації на посилення конфліктогенних чинників у міжнародній взаємодії може розглядатися в контексті кількох основних функціональних або секторальних напрямів, у яких процеси взаємозалежності набули найбільшого поширення, включаючи глобалізацію у фінансовій сфері, в поширенні та використанні інформації, в політичних і демографічних процесах, у військовій сфері.

Згідно з цивілізаційною теорією Е. Тоффлера [31], людство вже пережило дві хвилі розвитку — аграрну та індустріальну. За ними настає третя хвиля — інформаційна. Однією з її ознак є практично одночасна дія на весь світовий соціум. Дві попередні хвилі зачіпали локальні соціуми окремо, початок якісних змін в окремих суспільствах іноді відділяли кілька століть. Сьогодні ж у процес соціальних трансформацій залучені нарівні з супердержавами і африканські глухі села, і амазонські джунглі. Інформаційне суспільство, що прийшло з „третьою цивілізаційною хвилею”, за своєю суттю глобальне. З позицій теорій інформаційно-економічної моделі становлення глобального суспільства це — формування єдиного загальносвітового фінансово-інформаційного простору, своєрідна вища стадія інтеграції світових господарських зв'язків.

Феномен сучасної інформаційної взаємодії — результат двох процесів, які паралельно розвивалися протягом усієї історії людства: постійного зростання ролі і збільшення обсягів інформації, необхідної для забезпечення життєдіяльності соціуму, а також вдосконалення технології її нагромадження і поширення. Інформація стає всепроникаючою і може використовуватися як могутня зброя для досягнення певних цілей, які далеко не завжди збігаються з інтересами окремих країн. Оскільки інформаційні канали мають мережеву структуру, блокування частини з них вже зараз малоефективне, а через деякий час стане й зовсім безглуздим. Тому закритість суспільства як суто оборонна стратегія є загрозою існуванню цього суспільства [20, с. 286]. Як лідер в розробці новітніх електронних та інших технологій, Захід має можливість

контролювати інформаційні потоки, що дає йому небачені переваги. Постійно оновлюючи виробничі технології, він реалізує на світовому ринкові новітні товари кращої якості за найвигіднішими цінами і встигає налагодити випуск наступного покоління товарів до того, як десь у світі починають самостійно відтворювати його учорашні стандарти. Інші країни приречені або тиражувати його вже морально застарілі виробничі можливості, одержуючи від цього мінімальний прибуток, або задовольнятися сферами, які не потребують високих технологій, зокрема сільським господарством і видобувною промисловістю, ціни на продукцію яких загалом невисокі. Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом новітніх технологій, Захід, поставивши в залежність від себе всі інші країни, забезпечив собі й економічне лідерство. В результаті утворилася суттєва нерівність між ним і рештою світу в інформаційно-технологічній сфері, що негативно позначається на становищі більшості країн.

Так, є всі підстави стверджувати, що новітні інформаційні технології наприкінці XX століття сприяли зростанню розриву між найзаможнішими і найменш заможними групами населення в провідних індустріальних країнах, хоча тенденції до зниження нерівномірності розподілу матеріального багатства справді спостерігалися у всіх розвинутих демократіях. Наскільки вражаючим було скорочення цього розриву в першій половині минулого сторіччя, настільки ж виразною є нині протилежна тенденція. На початку 1990-х років ці тенденції були підсилені новими обставинами, серед яких потрібно відзначити наслідки технологічного стрибка кінця 1980-х років, що позначилося на підвищенні прибутку найбільш заможної частини населення [14, с. 442]. Тим часом збільшення розриву не було б таким масштабним і не мало б небезпечних наслідків, якби паралельно з підвищенням доходів найбільш успішної частини населення не почали знижуватися реальні матеріальні доходи найменш забезпечених прошарків. Цей процес, що розпочався в середині 1980-х років і продовжувався навіть за умов економічного зростання, не був відомий за часів індустріального типу господарства [14, с. 443]. Всі ці явища пояснюються особливим становищем, в якому перебувають нині виробники інформації і знань – основних ресурсів сучасного суспільства, а також всі відносно близькі до них соціальні групи.

Однак, за іронією долі, саме прогрес в інформаційній сфері призводить до сучасного класового поділу, який „спричинено сутнісними відмінностями внутрішнього потенціалу між різними членами суспільства” [14, с. 436]. На разі можна говорити радше про тенденції, а не про dokonані факти, про те, що в межах капіталістичної системи не мають свого розв’язання основні суперечності індустріального суспільства. Найближчим часом класовий поділ обіцяє стати набагато більш жорстким, ніж будь-які колишні форми соціальної нерівності. Особлива небезпека цієї суспільної поляризації пов’язана з тим, що мета і результат діяльності соціальних груп, які

формуються, виявляються діаметрально протилежними, то ж це може призвести до соціальних конфліктів.

Отже можна зазначити, що на сучасному етапі спостерігається різкий парадокс: нові можливості глобалізації в інформаційній сфері „працюють” на шкоду людині, створюють значні ризики не тільки для внутрішньодержавної соціальної стабільності економічно розвинутих держав, а й загрожують регіональній і міжнародній безпеці, що простежується по осі Захід – країни „третього світу”.

Глобалізація в політичній сфері спричинила нові виклики. Демократичні здобутки „відкритого суспільства” опинилися під загрозою перманентної політичної нестабільності. Це стосується не лише України. ВЕС політична ситуація протягом останніх п’яти років далека від стабільності. Це засвідчують провал референдуму щодо Європейської конституції, масштабні акції протесту профспілок проти соціальних реформ, які організовує Єврокомісія, зростання популярності євроскептиків. Хвилі дестабілізації докотилися й до латинської Америки, де домінуванню США було зроблено виклик у вигляді режиму У. Чавеса в Венесуелі, Моралеса в Болівії і традиційної влади Ф. Кастро на Кубі, якого у Вашингтоні зарано списали з рахунків.

Особливу сферу, яка за умов глобалізації зазнає істотних змін, становлять демографічні процеси. Головний проміжний підсумок глобалізації в контексті демографії становить різке зростання кількості населення в країнах периферії, що породжує проблему, яка визначається вкрай нерівномірним демографічним балансом. У цьому сенсі заслуговує уваги твердження І. Валлерстайна, що „масштаби всесвітньої економічної і демографічної поляризації значно підсилюють глобальний тиск у бік міграції” [5, с. 26]. А. Пригожин висловився ще більш лаконічно: „Асинхронність розвитку зазвичай викликає велике переселення народів” [26, с. 56].

Ситуація ускладнюється тим, що в умовах глобалізації розвинена Північ не в змозі відгородитися від депресивного Півдня і створити замкнену зону економічного процвітання. Зустрічаючи труднощі при адаптації, іммігранти створюють в країнах проживання анклав, які стають базою для міжнародних злочинців, транспортування наркотиків, незаконної торгівлі зброєю, різних афер у сфері фінансового обігу.

Аналіз впливу процесів глобалізації вимагає оцінки зміни пріоритетів у політиці держав у воєнній сфері. За умов економічної глобалізації цінність становить вже не сама територія, її населення та промисловий комплекс, а фактори геополітичного характеру й потенціалу. Більш вагомим і подекуди вирішальним мотивацією стає боротьба за вплив, яка проявляється в ухваленні стратегічних рішень, боротьбі за доступ до ресурсів, контроль над інфраструктурою, монополізації інформаційних, комунікаційних, фінансових можливостей. Одним з ключових моментів нових міжнародних відносин стає поява нових стратегічних завдань,

включаючи „захист економічних інтересів держави”, у тому числі й у сферах, що „виходять за межі її території” [18, с. 4]. Якщо в минулому в боротьбі за територіальний переділ світу головну роль відігравала воєнна складова потужності держави, то в епоху глобалізації розширення сфери впливу (яке визначається потребами в ресурсах) забезпечується, перш за все, невоєнними засобами. Воєнна інтервенція з метою анексії іноземної території відходить на другий план. Істотні переваги одержують держави, що володіють комплексною потужністю, заснованою на розвинутій економіці, впливовій політиці і дипломатії, ефективній інформаційній складовій. Водночас в умовах глобалізації економічні інтереси розвинутих країн дедалі більше виходять за межі національної території, що обумовлює потребу в їх захисті, у тому числі, за необхідності, і з використанням Збройних Сил за межами країни. Економічна діяльність, включаючи економічну конкуренцію, дедалі більше набуває військово-політичного виміру. Це не обов’язково пряме застосування воєнної сили (тобто бойові дії), а й загрози її використання чи навіть сам факт присутності в тому чи іншому районі земної кулі сил швидкого реагування. Разом з тим, розвиток економіки, гарантований обмін товарами і ресурсами, безперерйна робота комунікацій можливі тільки в умовах стабільного і ефективного функціонування світової економіки, що можливо лише за умов „динамічної стабільності” системи міжнародних відносин. Тому значення воєнної сили (засобів збройного насильства) як крайнього способу в забезпеченні „глобальної силової рівноваги” залишається досить вагомим чинником [15, с. 254 - 255].

Отже залучення емпіричних і статистичних даних та критичний перегляд новітніх концепцій І. Валлерстайна, Е. Тоффлера, С. Гантінгтона, Ф. Фукуями, З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, Дж. Сороса, Дж. Стігліца та інших авторів дозволяє визначити основні фактори ризику, які посилюють конфліктогенний потенціал в процесі глобалізації та загрожують загостренням протиріччя в формі політичних конфліктів.

Література:

1. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы: Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2002. – 254 с.
2. **Бжезинский З.** Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство: Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.
3. **Будз В.** Техніка як чинник глобального міжцивілізаційного конфлікту // Людино на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково-практ. конф. – К.: Нац. акад. упр., 2003. – С.146 – 148.
4. **Валлерстайн И.** Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
5. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века: Пер.

с англ. – М.: Логос, 2003. – 368 с.

6. **Валлерстайн И.** Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? // Социологические исследования. – 1997. – №1. – С. 8 – 21.

7. **Вельяминов Г.** Россия и глобализация // Россия в глобальной политике. – 2006. – Т.4, №3. С. 88 – 105.

8. **Воронов І. О.** Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій: Монографія. – К.: Генеза, 2004. – 288 с.

9. **Гелд Дейвід, Мак-Грю Ентоні.** Глобалізація / антиглобалізація: Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.

10. Грани глобализации, трудные вопросы современного мира / Под ред. А. Б. Вебера. – М.: Горбачёв-фонд, 2003. – 592 с.

11. **Журавльов Є. П.** Еколого-економічний вектор розвитку: системний підхід // Стратегічна панорама. – 2004. – №4. – С. 61 – 66.

12. **Загладин Н. В.** Глобализация: вызовы структуре миропорядка // МЭ и МО. – 2002. – №9. – С. 10 – 13.

13. **Иноземцев В. А.** На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. – М.: ЗАО „Экономика”, 2003. – 776 с.

14. **Иноземцев В. Л.** За пределами экономического общества: – М.: „Academia”, Наука, 1998. – 640 с.

15. **Капітоненко М. Г.** Асиметричний конфлікт у постбіполярній системі міжнародних відносин // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 24. – С. 252 – 257.

16. **Капітоненко М. Г.** Конфліктогенність постбіполярної системи міжнародних відносин: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2004. – 210 с.

17. **Киссинджер Г.** Дипломатия: Пер. с англ. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.

18. **Клименко А. Ф.** Глобализация и её влияние на военную политику и военную стратегию // Военная мысль. – 1992. – №5. – С. 2 – 15.

19. **Кузнецов В.** Что такое глобализация? // МЭ и МО. – 1998. – №2. – С. 12 – 21.

20. **Ландабасо А. И., Коновалов А. М.** Терроризм и этнополитические конфликты. Книга вторая. Терроризм сегодня. – М.: Огни, 2004. – 416 с.

21. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире: Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 379 с.

22. **Модельски Дж.** Эволюция глобальной политики // Полис. – 2005. – №3. – С. 62 – 82.

23. **Некlessа А.Н.** Проект „Глобализация”: глобальные стратегии в предверии новой эры // Безопасность Евразии. – 2000. – №1. – С. 157 – 197.

24. **Овчинский В.** Новый мировой беспорядок и его армии // Россия в глобальной политике. – 2006. – Т. 4, №2. – С. 214 – 221.

25. **Пахомов Ю.Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.** Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: „Международный деловой центр”, 1998. – 432 с.
26. **Пригожин А. И.** Особенности четвёртой мировой войной // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология, 2004. – №3. – С. 54 – 62.
27. **Сорос Дж.** Джордж Сорос про глобалізацію: Пер. з англ. К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2002. – 173 с.
28. **Сорос Дж.** Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою): Пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
29. **Стиглиц Д. Ю.** Глобализация: тревожные тенденции. – М.: Мысль, 2003. – 304 с.
30. **Тойнби А. Д.** Постижение истории: Пер. с англ.. – М.: Прогресс, 1996. – 608 с.
31. **Тоффлер Е.** Третья Хвиля: Пер. з англ. – К.: Видавничий дім „Всесвіт”, 2000. – 475 с.
32. **Тоффлер Э.** Метаморфозы власти: Пер. с англ. – М.: ООО „АСТ”, 2002. – 669 с.
33. **Тоффлер Э.** Шок будущего. – М.: ООО „АСТ”, 2004. – 557 с.
34. **Уткин А. И.** Доктрина Буша: концепция, разделившая Америку // Россия в глобальной политике. – 2005. – Т. 3, №4. – С. 29 – 42.
35. **Форрестер Д.** Мировая динамика. – М.: ООО „АСТ” СПб., 2003. – 379 с.
36. **Фукуяма Ф.** Конец истории и последний человек: Пер. с англ. – М.: ООО „АСТ”, Ермак, 2005. – 588 с.
37. **Хантингтон С. П.** Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
38. **Dahrendorf R.** Class and Class conflict in industrial Society. – London: Routledge & Kegan Paul, 1969. – 336 p.
39. The 2007 top 10 Global Economic Challenges. An Assessment Of Global Risks And Priorities. Brookings global economy and development. – Wash., DC: The Brookings Institution, 2007. – 25 p.
40. **Waltz K.** Peace, Stability, and Nuclear Weapons. – La Jolla, CA: IGCC, 1995. – 32 p.

УДК 327.39(4)

Критерії європейської ідентичності

Марина Шульга,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології

Київського національного університету

ім. Т. Шевченка

У статті розкривається зміст критеріїв європейської ідентичності та аналізуються обмеження їх практичного застосування. Робиться висновок про пріоритетність демократичної ідентичності для Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, критерії європейської ідентичності, демократична ідентичність ЄС.

The sense of the European identity criteria is considered and the limitations of their practical usage are analyzed. The author comes to the conclusion about the priority of democratic identity for the European Union.

Keywords: the European Union, the European identity criteria, democratic identity of the EU.

Доконечність вступу української держави до Європейського Союзу прийнято обґрунтовувати, поміж іншим, й тезою про незаперечність європейської ідентичності України. Парадокс полягає в тому, що, за визнанням сучасних європейських дослідників, тенденція розширення ЄС актуалізує саме проблему формування європейської ідентичності (тожсамості), поняття якої відображає вплив розширення на розвиток відчуття „спільності” й солідарності в межах ЄС. „Питання Європи є також питанням ...про те, чим є європейська ідентичність, що її об’єднує і, врешті, про майбутнє європейської спільноти і національних спільнот” [1, с. 79].

Прийнято вважати, що європейська ідентичність визначається на підставі географічного, лінгвістичного, історичного та культурного критеріїв. Водночас дослідники відзначають проблемність такого визначення з огляду на сумнівність перелічених критеріїв. Так, під географічним критерієм розуміють ідентифікацію Європи з

певною географічною одиницею. Питання географічної локалізації Європи виявляється досить проблематичним, оскільки Європа, окрім Європейського Союзу, представлена у СОТ, ООН, НАТО. Крім цього, Європа не є статичною географічною величиною, адже її географічні кордони, на відміну, наприклад, від Африки чи обох Америк, окреслені не зовсім чітко. На сході вони фактично відкриті. Так, М. Фуше, міркуючи про кордони нинішньої європейської спільноти, наводить витяг з резолюції Ради Європи, ухвалені в Лісабоні 1992 року, де зазначається, що неможливо й недоцільно встановлювати зараз кордони Європейського Союзу, контури яких можна окреслити з часом. Д. Замятін відзначає відкритість самого образу Європи, який невідворотно „повзе” на Схід і „зсувається” у Євразію. Східний кордон ЄС, за визнанням дослідників, багато в чому визначається не за географічними, а за політичними та ідеологічними ознаками. Звідси – можливість існування Європи „від Атлантики до Уралу”; „від Бреста до Баку”, „від Бреста до Бреста”, „від найзахіднішої точки Португалії Карбо де Рока до Камчатки” тощо. Звідси й головне питання стосовно географічної ідентичності – „де пролягають дефінітивні кордони Європейського Союзу?” [2, с. 66].

Відтак європейський континент не стільки географічна одиниця, скільки інтелектуальний конструкт, політичний та ідеологічний проект, який, за визнанням О. Гнатюк, „може означати абсолютно все і нічого”. Не випадково британський публіцист Т. Еш стверджує, що „кожен має власну Європу”. Д. Лангевіше визнає, що уявлення про Європу, образ, який складали й складають про неї минувшина й сьогодення, – це постійне конструювання, оскільки ні в минулому, ні нині не було окреслено однозначно, що саме слід розуміти під Європою. Ж. Ле Гоф зазначає, що Європа дістала своє ім’я ще два з половиною тисячоліття тому, але вона й досі перебуває у стані проекту. Е. Тодд теж констатує невизначеність концепту Європи: це і економічний регіон, і сфера цивілізації, і сукупність націй, і, зрештою, „єдність у русі”.

Цікавими в цьому відношенні є міркування О. Гнатюк стосовно географічної локалізації Центру Європи. Мабуть, кожний народ, пише дослідниця, що прагне довести свою належність до Європи, деє на своїй території має географічну точку, яку вважає за центр Європи. Так, у Литві твердять, що центр Європи лежить на відстані приблизно тридцяти кілометрів від Вільнюса; у Словаччині він міститься на вершині пагорба Крагуле (самозрозуміло, у центральній Словаччині); в Польщі одні вважають, що центр Європи треба шукати поблизу Лодзі, а інші – що в Суховолі, а жителі польської Галичини запевняють, що той центр – у Кракові [1, с. 359].

Лінгвістичний критерій пов’язаний з проблемою лінгвістичної різноманітності європейських країн. Європейські народи живуть у своїх мовах як в особливих „структурах сприйняття і домовленості”. За допомогою перекладача можна зробити дієвими міждержавні конференції, але вони

не можуть засновувати комунікативну спільноту, оскільки являють собою лише перетин конкретних комунікативних спільнот. Б. Андерсон пояснює недостатність лінгвістичного критерію так званою лексикографічною революцією, яка викликала до життя й поступово поширила переконання в тому, що мови в Європі є особистою власністю специфічних груп - тих, хто ними щоденно розмовляє й читає на них, і що цим групам, уявленим як спільноти, належить автономне місце в товаристві рівних. Тому Європа не є комунікативною спільнотою, а утворює, скоріше, „багатомовну демократію”. „Європейськими мовами міжнародного спілкування, зокрема англійською, набагато менше французькою, послуговуватиметься, напевно, третина населення неангломовних чи нефранкомовних країн Європи, але вони так і залишаться для них іноземними мовами” [3, с. 39].

Одним із способів посилення лінгвістичного критерію вчені називають використання принципу субсидіарності, який тут передбачає вибір відповідної мови з огляду на відповідні контексти і обставини. Водночас принцип субсидіарності потенційно може обернутися „мовними війнами”, феномен яких детально описаний І. Больман. На її думку, Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин означена традиційним німецьким поняттям нації як органічної цілісності етнічного характеру, а не французькою концепцією суто політичної природи, за якою француза визначено громадянством, а усілякі розбіжності стосуються приватної сфери. Ось чому Хартія загрожує перетворенням вільних і рівних індивідуумів на незначних представників етнічних груп у федеральній Європі регіонів і є засобом „зробити Європу федеральною, етнічного характеру під егідою культури”. Крім цього, Хартія є „німецькою машиною війни проти Франції”, адже Франція відмовляється від визнання меншин на своїй території, що вносить „безлад у європейський пейзаж”. До речі, Франція, підписуючи Хартію, сформулювала пояснювальну декларацію, де є такий абзац: „Оскільки вона не домагається визнання й захисту меншин, але підтримує європейську мовну спадщину, й позаяк застосування терміна „групи” носіїв мови не надає колективних прав тим, хто говорить регіональними чи меншинними мовами, уряд Республіки тлумачить Хартію в сенсі, сумісному з преамбулою Конституції, яка забезпечує рівність усіх громадян перед законом і визнає тільки французький народ, що об’єднує всіх громадян незалежно від походження, раси чи релігії” [4, с. 52]. І. Больман вважає, що Хартія уможливило використання мови для спонукання її носіїв домагатися автономії. Відповідно, „ельзаське питання”, „бретонське питання”, „корсиканське питання” і решта „питань меншин” можуть стати інструментами „раціональної реконструкції Європи” з тим, щоб забезпечити федеральну модель її політичного устрою.

Культурний критерій, виражений у певному способі життя, традиціях і моделях поведінки на території Європи, теж не однозначний. Адже навіть у межах нації-держави досить непросто говорити про гомогенну культурну ідентичність. Крім цього, якщо раніше за межу між латинською

і візантійською цивілізаціями (за А. Тойнбі) вважали так званий „нічийний простір”, що пролягав між Константинополем і Віднем (південно-східна частина Європи), який можна було розглядати як основу культурної демаркації між „Заходом” і „Сходом”, то сьогодні її смисл менш очевидний. Та й традиційні показники Європи – „романо-германізм” і західна версія християнства поставлені під сумнів з огляду на входження до ЄС країн колишнього „соціалістичного табору” (Східна Європа) і Греції. О. Панарін пише, наприклад, про неминучість постановки питання щодо романо-германо-слов'янської ідентичності Європи.

На думку Е. Сміта, сучасна Європа повинна знайти світський еквівалент спільної віри й системи цінностей (світський еквівалент християнської культури й католицької ідентичності), які скріплювали європейців попередніх епох. Але це лише тягне за собою іншу проблему: де знайти цю спільну віру й систему цінностей? Пошук спільного досвіду й спільних традицій, символів і цінностей, вважає Е. Сміт, лише висунув на перший план європейську строкатість, загострив її етнічні й релігійні грані поділу та двозначності, відкрив калейдоскоп окремих етносів і контркультур, нестраних меншин, іммігрантів, чужоземців та соціальних вигнанців. „Отже, принаймні теоретично, народи Європи цілком можуть відчувати, що вони мають більше, ніж одну культурну ідентичність: почувати себе сицилійцем, італійцем та європейцем чи фламандцем, бельгійцем та європейцем (так само, як і бути водночас жінкою, середнім класом, мусульманином абощо)” [5, с. 175].

Такої думки дотримується й Р. Проді, згідно з яким справжнім викликом для європейців є пошуки „спільної європейської душі”, тобто забезпечення розвитку „власних облич”, визначених культурами, мовами та ідентичностями у їх „життєвому взаємному зв'язку”. Р. Проді визнає, що пошуки „спільної європейської душі” – це важлива проблема ЄС, але водночас і свідчення його слабкості. Бо не можна розмірковувати про можливий шлях європейських інституцій (зміцнення Парламенту, застосування права вето лише у виняткових випадках, реорганізація Єврокомісії та її повноважень) тоді, коли ніхто не може вказати шлях до створення європейської „душі”. Ситуація ускладнюється тим, що в Європі немає ані панівної культури, ані філософів, мислителів і загалом „майстрів думки”, які б правили за орієнтир у масштабі цілої Європи.

Р. Проді пропонує низку заходів, які, на його думку, дозволять зміцнити європейську свідомість і вихідним пунктом для яких має стати „пробудження християнської душі Європи”. Такими заходами є: 1) визнання різноманітності й співіснування культур, тобто взаємне прийняття європейцями одне одного у своїй культурній різноманітності; 2) переосмислення власної історичної пам'яті, включно зі своєю власною трагічною історією; 3) згода з різноманітністю, тобто відкритість до інших народів і культур, гостинність щодо суспільних норм іноземців і біженців, відкриття духовних багатств народів інших континентів – „в Європі, для

якої властиві великий плюралізм традицій культури, етносів, релігій – необхідні взаємне розуміння, гостинність, інтеграція”; 4) зростання усвідомлення відповідальності Європи у світі, зокрема у питаннях „примирення людини і природи” [6, с. 45 – 55].

Історичний критерій пов'язаний з феноменом спільної пам'яті та спільного досвіду. На думку П. Коннертона, наше сприйняття теперішнього значно залежить від версій нашого минулого, образи якого своєрідно „виправдовують” нинішній соціальний лад. Це означає, що всі учасники будь-якого соціального ладу повинні мати спільну пам'ять. Якщо ж їхні спогади про минуле суспільства відрізняються, то члени цього суспільства не можуть мати ані спільного досвіду (чогось), ані спільних уявлень (про щось).

Історичний критерій ідентичності у випадку Європи теж викликає сумніви. Європейці мають скоріше „окрему пам'ять про окреме минуле”, адже минуле вони згадують не як спільне європейське минуле, а як численні історії європейських народів. Так, Наполеон для француза є чимось іншим, аніж для німця; обидві світові війни століття запам'яталися одним як дорого здобуті перемоги, а іншим як відчуття себе винуватцями катастроф; англійці згадують свою історію як острівну на відміну від континентальної історії європейських народів. Е. Сміт відзначає, що вести мову про спільну історію Європи означає розворушити спогади, які краще облишити.

Досвід спільної загрози у конфлікті між Заходом і Сходом другої половини ХХ століття безперечно є спільним досвідом європейців на захід від розмежувальної лінії. Однак не можна стверджувати, що весь політично створений досвід, наприклад, останніх двох десятиліть є вже спільним європейським досвідом. Підтвердженням цього можна вважати концепцію Д. Рамсфельда „Старої і Нової” Європи, яка засвідчує існування в ЄС різних політичних векторів та орієнтацій стосовно проблем міжнародної безпеки, що проявилися в ході дискусій стосовно війни в Іраку.

Сумнівність зазначених критеріїв та їх недостатність для формування європейської ідентичності свого часу засвідчила поразка кампанії „Народ Європи”. 1988 року Рада Європи ухалила рішення про запровадження „європейського виміру” в програми таких дисциплін, як література, історія, географія, іноземні мови, музика. За задумом авторів проекту, аргументи спільного історичного розвитку й культурного спадку мали виправдати легітимність подальшого поглиблення інтеграції. Проект „Народ Європи” був підданий критиці за такими позиціями: 1) у загальноєвропейському масштабі неможливо поєднати елементи, притаманні нації-державі (мову, культуру, історію, територію); 2) часовий проміжок створення європейської ідентичності надто малий (процес творення національної спільноти обіймає не одне століття) – тобто європейський проект є штучним; 3) європейська ідентичність має враховувати виклики глобалізації і має не стільки „витягуватися з минулого”, скільки окреслюватися як відповідь на питання

майбутнього; 4) концепція „Народ Європи” не може існувати як монолітне ціле, адже ідентичність не є даністю — вона контекстуальна й динамічна, вона є дискурсом, який невинно конструює значення „нас” і „їх”, а не приписом, що фіксує ці значення як одвічні та незмінні.

З огляду на труднощі конструювання європейської ідентичності, яка спиралася б на географічну близькість, мовну однорідність та спільність історичного й культурного досвіду, європейські науковці сьогодні формують проблему формування демократичної ідентичності ЄС. Підкреслюється завдання саме формування, оскільки вчені зазначають, що демократична ідентичність не може бути „притягнута в конструктивістському запалі” директив Брюсселя. Тобто її формування „не підлягають елітарному втручанням згори, його неможливо „запровадити” адміністративними рішеннями як рух товарів і капіталу у спільному економічному та валютному просторі” [2, с. 76].

Демократична ідентичність пов’язується передусім зі спільною політичною культурою, а не зі спогадами про спільне культурне минуле (У. Альтерматт). Як така, вона існує у вигляді ансамблю відповідних політичних цінностей і принципів, які ми визнаємо в якості базису для „нашої політичної групи”. За визнанням Ю. Габермаса, демократична ідентичність має стати очевидним результатом розвитку політичної самосвідомості, який супроводжує демократичні процеси й сприймається як такий, що конструюється. Політична самосвідомість європейців, пише Ю. Габермас, може сьогодні формуватися тільки в умовах демократичного процесу, що, звичайно, виключає відчуження від громадян інших континентів. Тобто демократична ідентичність базується не на якомусь певному субстраті, а „формується у контексті можливого порозуміння, який поділяється інтерсуб’єктивно” (Ю. Габермас). Вирішальним тут має стати визнання культурної багатоманітності Європи та встановлення суворого розмежування між політичною і культурною царинами (У. Альтерматт). Отже питання полягає не в тому, чи існує європейська ідентичність, а в тому, чи є підстави для формування спільної політичної громадської думки і спільної волі стосовно європейських тем. „Ця настанова сприймається багатьма скептично: чи існують реально історичний досвід, традиції і досягнення, які дозволяють європейським громадянам усвідомити спільну політичну волю, разом вистраждану і яку потрібно разом формувати?” [2, с. 42]. Це питання, визнає Ю. Габермас, не буде вирішене доти, доки португальці і німці, австрійці і греки не будуть готові взаємно визнати себе громадянами однієї й тієї ж політичної спільноти.

Сам же Ю. Габермас вважає, що історичними джерелами „політичного профілю Європи” (з огляду на його демократичний характер) можуть бути: 1) відокремлення церкви від держави, аби її світоглядний нейтралітет завжди одержував правову форму, а держава завжди дотримувалася неополітичної позиції; 2) ідейний спадок Французької революції, зокрема усвідомлення цінності політики і як інструменту комунікації, що гарантує

свободу, і як влади, що організовує суспільство; 3) традиція „боротьби за більшу соціальну справедливість”, що є усвідомленням важливості колективних дій для подолання класових розбіжностей; 4) підвищений поріг чутливості до порушень особистої й тілесної недоторканності, що є результатом досвіду панування тоталітарних режимів ХХ століття й голокосту; 5) досвід війн, який переконав європейців у тому, що практика використання державної влади, в тому числі й на глобальному рівні, потребує взаємного обмеження суверенного поля діяльності; 6) досвід втрати колоніальних імперій, який дозволяє відмовитися від євроцентризму [2, с. 46 - 47].

Конструюючи поле спільної пам'яті і спільного досвіду, демократична ідентичність дозволяє ЄС оперувати власним кодом „добре - погано”. А саме: „добре” в Європі не спрямовується проти „поганого” Іншого назовні, а націлене проти „поганого” в ній самій. Зважаючи на це, можна стверджувати, що позитивом демократичної європейської ідентичності є передбачена нею можливість переформатування Чужого. Ототожнення його з усім, що заважає становленню відкритої демократичної Європи, в тому числі і її соціального виміру. Адже європейська ідентичність може розглядатися і як синонім подолання бідності. Звідси висновок: почуття престижу є важливим підґрунтям формування європейської ідентичності. „Громадяни, які ідентифікують одне одного як членів певної політичної спільноти, діють, керуючись переконанням, що „їх” спільноту вирізняє спосіб життя, який є найкращим, або, принаймні, мовчазно схвалюється всіма” [2, с. 75].

Однак демократична європейська ідентичність автоматично не виключає дискурсу іншування, який, наприклад, є елементом концепту „войовничої демократії”. В цьому концепті, за визнанням Ю. Габермаса, демократичні громадянські кордони прокладаються практикою ворогів демократії. Відтак Чужий присутній в демократичній європейській ідентичності у вигляді периферії ЄС, яка має бути європеїзована шляхом соціалізації та соціального навчання. Гуманітарний вимір розширення ЄС з притаманним йому прагненням зробити „увесь світ копією ЄС”, але коли не всі країни є його членами, теж свідчить про збереження негативного способу формування демократичної європейської ідентичності. До того ж таке прагнення стосується не лише європеїзації в контексті периферії ЄС, а й „внутрішнього ісламу” та проблеми іммігрантів загалом, центральним для якої є питання, як вбудувати іммігрантів у свої демократії.

Оскільки вирішення проблеми іммігрантів все ж не передбачає справжнього залучення Іншого, тобто діалогу з ним щодо „найкращої інтерпретації одних і тих же основних прав і принципів” (тобто Інший все одно сприймається як Чужий, а не як ще один поряд з „нами”), оскільки європейські дослідники визнають, що демократична ідентичність ЄС надалі піддаватиметься сумніву, адже суспільство без кордонів перетворюється на фортецю, головною загрозою для якої лишатиметься homo islamicus

(термін запропонував французький політолог Ж.-Ф. Ревель). *Homo islamicus*, за Ж.-Ф. Ревелем, є узагальненим відображенням найбільш поширених рис пересічного мусульманина. Ці риси такі ж, якими, за визнанням Е. Саїда, оперує орієнталізм, а саме: нездатність до модернізації та демократичної еволюції, істотна нетолерантність, схильність до насильства, ворожість до західних цінностей. Рівноправне й толерантне владнання стосунків з *homo islamicus* неможливе, адже він не є і ніколи не стане частиною модерного світу [див.: 7, с. 347; 8, с. 389].

До речі, деякі дослідники визнають, що основним мотивом міграційної політики країн-членів ЄС лишається прагнення зробити менш комфортним режим поселення мігрантів та їх нащадків з тим, щоб скоротити тиск мігрантів ззовні. Політика створення „фортеці Європа” як реакція на іммігрантів призводить до реалізації ідеї європейської унікальності й, більше того, створює опозицію „ідеальний європеець” – „ідеальний несвропеець”, або „недобілий”. Ця опозиція може розцінюватися як новітній європейський расизм. Тому, на думку М. Вевійорки, завдання Європи полягає в тому, щоб не лише привести у відповідність ідеал і цінності демократії, з одного боку, та соціальну практику – з іншого, а й відкрити демократію культурним вимогам, навіть якщо вони виходять з нечисленних і нестабільних груп, звузивши відтак простір расизму й забезпечивши у такий спосіб більшу свободу для самовираження індивідів, груп і суспільства в цілому. В іншому випадку, зауважує Ю. Габермас, підозру, що будь-який універсалістський дискурс є лише прикриттям партикулярних інтересів, не можна вважати безпідставною.

На думку Р. Проді, ЄС має зробити своєю спільною спадщиною велику традицію гостинності, відкриваючи себе цілому світові і водночас нагадуючи йому про повагу „до наших цінностей, нашого вибору, наших проєктів”. При цьому згода з розмаїттям культур і суспільних норм інших континентів має стати одним з елементів європейської свідомості. Про ставлення до мусульманського світу Р. Проді висловлюється більш категорично: „У відносинах з ісламським світом визначатиметься якість нашого життя в майбутньому” [6, с. 99].

Саме уміння визнавати Іншого, вважає Ю. Габермас, може стати характерною рисою європейської ідентичності. Це означає, що невід’ємною її складовою має стати дискурс залучення (а не виключення), який передбачає участь в обговоренні усіх зацікавлених сторін і змушує учасників до взаємного прийняття перспектив, визначених кожною стороною, так що можливим є виважене зважування всіх представлених інтересів. „У цьому контексті етичне обґрунтування односторонніх дій посиланнями на нібито універсальні цінності власної політичної культури від самого початку є непродуктивним” [2, с. 177]. Адже в політичній спільноті, громадяни якої користуються однаковими правами, не може існувати авторитет, який використовує привілеї одноосібно для того, щоби встановлювати межі терпимого, виходячи з перспективи власного

цілепокладання. „Важливо відмовитися від переконання, згідно з яким терпимість у ставленні до інших життєвих форм, які визнаються менш цінними, ніж власні, є межею, яка проходить між розділеними світорозуміннями” [2, с. 27].

Зважаючи на це, Україні, мабуть, варто не стільки апелювати до традиційних критеріїв європейської ідентичності, скільки послідовно дотримуватися у своїй внутрішній і зовнішній політиці принципу демократичної ідентичності як його розуміють сьогодні країни - члени Європейського Союзу.

Література:

1. **Гнатюк О.** Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк; Авторизований переклад з польської. - К.: Критика, 2005. - 528 с.
2. **Хабермас Ю.** Расколотый Запад / Юрген Хабермас; [пер. с нем.]. - М.: Издательство „Весь Мир”, 2008. - 192 с.
3. Європейська інтеграція / [пер. з нім.]. - К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. - 394 с.
4. **Больман І.** Мовні війни в Європі / Івон Больман; [пер. з фр.] - К.: „К.І.С.”, 2007. - 280 с.
5. **Сміт Е.** Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт. - К., 2006. - 206 с.
6. **Проді Р.** Задум об'єднаної Європи / Романо Проді; [пер. з італ.]. - К., 2002. - 196 с.
7. **Ревель Ж.-Ф.** Відживлення демократії / Ж.-Ф. Ревель; [пер. з фр.]. - К.: Критика, 2004. - 589 с.
8. **Саїд Е.** Орієнталізм / Едвард Саїд; [пер. з англ. В. Шовкун]. - К.: „Основи”, 2001. - 511 с.

УДК 327.7

Міжнародна енергетична безпека: політичний концепт

Олена Селезньова,
докторант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Нині серед фахівців все більшої популярності набуває думка, що в сучасних умовах необхідно створити міжнародний політико-правовий документ, який має охоплювати багатогранні аспекти глобальної енергетичної співпраці, збалансовано відображати інтереси основних гравців енергетичного ринку та передбачати процедури подолання надзвичайних ситуацій у цій сфері.

Ключові слова: глобалізація, енергетичний ринок, енергетична безпека.

Nowadays there is a popular opinion among professionals that in present-day situation it is necessary to create international political legal document that must include many aspects of global energy collaboration, depict interests of main players of energy market and provide the procedures of overcoming extraordinary situations in this sphere.

Keywords: globalization, energy market, energy security.

Енергетика є ключовою галуззю господарювання для багатьох країн світу в економічному, соціальному та політичному відношенні. Наприкінці ХХ століття помітно посилилася взаємодія в енергетичній сфері, особливо після криз, що спричинили серйозні потрясіння у світовому господарстві. Прагнення вирішити ці проблеми призвело до суттєвої активізації міжнародної енергетичної політики в глобальному і регіональному масштабі.

Інтернаціоналізація та глобалізація енергетики як галузі, а також посилення енергетичної взаємозалежності більшості країн все більше підтверджує тезу про неможливість самостійно забезпечити національну

енергетичну безпеку, що призвело до розуміння необхідності забезпечення міжнародної енергетичної безпеки на регіональному та глобальному рівнях.

Енергетична безпека [1] багато в чому визначається станом світових енергетичних ринків, які все більше набувають глобального характеру. Нині спостерігається розвиток конкурентного середовища на цих ринках, що призводить до подальшої активізації діяльності міжнародних компаній та загострення боротьби між ними. Одночасно посилюється міждержавна взаємодія в енергетичній сфері з метою уникнути різких цінових коливань, запобігти руйнівній конкуренції, забезпечити стабільність та передбачуваність ситуації на ринках. Від розвитку цих процесів залежить економічне благополуччя і політична стабільність світової спільноти. Проблема енергетичної безпеки вийшла на перший план у дискусіях на багатосторонніх світових і регіональних форумах.

Енергетична безпека передбачає, у першу чергу, надійність постачання енергетичних ресурсів. Крім того, через нестабільність деяких основних нафтопереробних регіонів посилюється увага до диверсифікації джерел постачання енергоресурсів, шляхів їх транзиту, а також запобігання енергетичному шантажу. У зв'язку із загрозою терористичних актів підвищуються вимоги до систем захисту об'єктів енергетичної інфраструктури від фізичного впливу. Екологічні фактори теж стали важливим аспектом забезпечення енергетичної безпеки. Все більшого значення набуває і стан ресурсно-сировинної бази світової енергетики, потужностей для зберігання нафти, нафтопродуктів і газу.

В умовах корінних змін, що відбулися останнім часом на світовій енергетичній арені, постала необхідність кардинального вдосконалення нормативно-правової бази енергетичної співпраці [2].

Міжнародні енергетичні організації світового й регіонального рівня розвивають багатосторонню взаємодію країн, які є нетто-імпортерами, нетто-експортерами чи транзитними країнами. Тим часом, інтереси цих країни можуть бути дуже різними. Інтереси країн-імпортерів полягають в гарантуванні довгострокового й стабільного постачання енергетичних ресурсів із зовнішніх джерел за розумно низькими цінами. Інтереси країн-експортерів зводяться до забезпечення стабільних фінансових надходжень від продажу енергоресурсів за розумно високими цінами. Безпека транзиту пов'язана з інтересами третіх — транзитних країн. Вони полягають в отриманні максимального прибутку за надання відповідних послуг. Але і досі не існує правової бази, яка б регулювала багатосторонню взаємодію країн з врахуванням балансу їх інтересів.

На сьогодні міжнародна енергетика характеризується складною структурою, що включає в себе кілька рівнів та багатьох учасників (див. таблицю) [3].

Таблиця

Структура міжнародної енергетики

Глобальний рівень	
Спеціалізовані міжнародні організації	МЕА ОПЕК
Міжнародні організації загальної компетенції	СОТ, ООН, МАГАТЕ, Світовий Банк
Неформальні клуби	„Вісімка”, „двадцятка”
Міжнародні форуми	Міжнародний енергетичний форум, Форум країн-експортерів газу
Наднаціональний рівень	
Європейський Союз	внутрішня енергетична політика
	поширення рамок енергетичної політики на сусідні країни шляхом імплементації законодавства, створення регіональних організацій Енергетична хартія
Регіональний рівень	
Регіональні організації	Енергетичне співтовариство Південно-Східної Європи, Південноамериканська організація виробників та експортерів газу, Велика газова трійка
Рівень країн	
Міжнародна співпраця країн	провідні споживачі та нетто-імпортери енергоресурсів провідні виробники та нетто-експортери енергоресурсів країни транзиту
Національний рівень	підтримка державами власної національної енергетичної політики підтримка державами власних національних компаній
Корпоративний рівень	
Національні компанії	національні державні та приватні компанії
ТНК	ТНК країн Заходу компанії з країн-експортерів компанії з країн, що розвиваються компанії з Росії і країн СНД

Згідно з міжнародною практикою, міждержавні організації мають володіти такими ознаками, як наявність установчого міжнародного договору, постійних органів, а також поваги до суверенітету країн-членів. Крім того, існують наднаціональні організації: їх мета – інтеграція держав-

учасниць. Міжнародні організації можуть бути організаціями загальної і спеціальної компетенції. Серед організацій загальної компетенції, в яких велику увагу приділяють глобальним проблемам енергетики, виокремлюють ООН. В першу чергу це відносять до проблем довкілля планетарного масштабу [4].

1992 року за ініціативою ООН за участі 172 країн було проведено конференцію щодо змін клімату. Результатом стало підписання 150 країнами відповідної Рамкової конференції ООН. Це була перша спроба обмежити шкідливі викиди. Конвенція набрала чинності 21 березня 1994 року, однак невдовзі стало зрозуміло, що вона не може зарадити справі. Тоді 1997 року до цього документа включили Кіотський протокол, у якому вперше було визначено юридично зобов'язуючі цілі стосовно скорочення викидів промисловістю розвинених країн до 2012 року. 2007 року в Балі на XIII щорічній Конференції Сторін (КС-13) було ухвалено рішення про вироблення нової угоди, яка діятиме з 2012 року. В грудні 2009 року в Копенгагені відбулася XV Конференція Сторін (КС-15) [5], присвячена затвердженню Копенгагенської угоди, виробленої ще на саміті в травні 2009 року. Нова угода визначає шість кроків, необхідних для стійкого та довгострокового розвитку в умовах глобальних змін клімату: 1) створення міжнародної угоди, яка має базуватися на наукових заходах для стабілізації викидів парникових газів до 2020 року та їх скорочення до 2050 року; 2) ефективний контроль, звітність і перевірка об'ємів викидів компаніями; 3) збільшення фінансування технологій з низьким рівнем викидів; 4) поширення технологій з низьким рівнем викидів та розвиток нових технологій; 5) виділення коштів, щоб зробити спільноти більш гнучкими, адаптувати їх до мінливих кліматичних умов; 6) інноваційні заходи для захисту лісів та балансу вуглеводневого циклу.

Зазначимо, що діяльність ООН спрямовується переважно на захист довкілля, тоді як для енергетичної безпеки важливим є торговельне регулювання. Енергетичні та інші сировинні ресурси не входять до списку товарів, на які поширюються правила СОТ. Водночас в нормативних документах цієї організації є положення, які стосуються проблем енергетичної безпеки [6].

Із енергетичних організацій глобального рівня, що підпадають під категорію міждержавних організацій спеціальної компетенції чи галузевих організацій, слід виділити ОПЕК та МЕА. Вони впливають переважно на регулювання торгівлі нафтовими ресурсами, захищаючи абсолютно різні інтереси: ОПЕК – країн-експортерів, а МЕА – країн-імпортерів.

За організаційно-правовим статусом ОПЕК [8] є картелем: її країни-члени узгоджують розподіл ринків збуту, обсяги видобутку й експорту нафти, а також монополні ціни. Такий організаційно-правовий статус у поєднанні з потужними експортними можливостями дозволяє ОПЕК суттєво впливати на світовий нафтовий ринок і використовувати „нафтовий чинник” як засіб політичного тиску.

Нафта є одним з ключових товарів світової економіки (близько 37 % у структурі світового споживання). Значимість цього чинника можна оцінити за такими прикладами: збільшення середньорічної ціни одного бареля нафти на \$10 призводить до зниження ВВП США на 0,5 %, європейських країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – на 1 % ВВП.

Починаючи з середини XX століття, світ зазнав принаймні 18 значних нафтових криз, чотири з яких завдали світовій економіці збитків на трильйони доларів через зниження ВВП багатьох країн як через підвищення видатків на придбання нафти, так і через згортання виробництва.

Нафтові кризи стали викликом, на який розвинуті країни світу відповіли, зокрема, формуванням певних запасів нафти й нафтопродуктів на „чорний день”. Такі резерви формували як окремі країни, так і міждержавні об’єднання. Ідея країн-імпортерів нафти про необхідність створення стратегічних нафтових запасів сформувалася саме в ситуації посилення ролі ОПЕК на світовому нафтовому ринку та нафтових криз 1970-х років.

1968 року було започатковано створення нафтових резервів країн ЄС, 1973 року, після розгортання однієї з найгостріших нафтових криз, країни-члени ОЕСР заснували МЕА [8], на яке було покладено завдання формування єдиних підходів до створення й використання країнами-членами нафтових резервів. Створення МЕА стало найбільшим інституційним наслідком нафтової кризи 1973 року. Нафтові резерви, з одного боку, забезпечують безперебійність постачання нафти, а з іншого – зменшують можливість „енергетичного шантажу” з боку експортерів. Роль нафтових резервів як стабілізуючого елемента світового нафтового ринку неухильно зростає. Відтак створення нафтових резервів стало глобальною тенденцією. Сьогодні вони забезпечують понад 90 днів споживання нафти та нафтопродуктів майже в усіх країнах-членах ЄС і 90 днів імпорту нафти в усіх країнах ОЕСР.

У світі діють дві великі системи колективної енергетичної безпеки, сформовані в межах ЄС і МЕА. Незважаючи на дещо різні формулювання у їх нормативно-правових актах, призначення стратегічних нафтових резервів зводиться до: 1) мінімізації негативних наслідків обмеження поставок нафти та унеможливлення їх використання як засобу політичного тиску; 2) сприяння стабілізації ринку та зменшення волатильності цін на нафту; 3) надання країнами-членами колективних систем енергетичної безпеки взаємної допомоги у випадку перерви при постачанні нафти.

Формують нафтові резерви і країни-експортери – у вигляді вільних виробничих потужностей, які можуть бути негайно задіяні при виникненні кризової ситуації на нафтовому ринку (Саудівська Аравія, Ірак, Іран, ОАЕ, Кувейт, Нігерія, Росія, США, Венесуела, Катар, Лівія, Канада).

Досвід створення і функціонування стратегічних нафтових резервів

свідчить, що вони, попри певні вади, є, по-перше, ключовим елементом системи стабілізації світового ринку у випадку криз, спровокованих перебоями в постачанні; по-друге, такі резерви є важливим чинником забезпечення енергетичної безпеки окремої країни чи групи країн, гарантуючи істотний рівень енергетичної, а отже й економічної незалежності.

Якщо говорити про регулювання газового сектора, то спроби виробити ефективну модель співпраці спостерігаються лише в межах регіональних об'єднань [9]. Розглянемо деякі з них.

Енергетичне співтовариство Південно-Східної Європи створене 2005 року. До його складу увійшли в якості дійсних членів Євросоюз та сім держав колишньої Югославії. Крім того, його учасниками стали 14 країн ЄС, а Норвегія, Грузія, Молдова, Туреччина й Україна мають статус спостерігачів. Цілі співтовариства: формування інтегрованого ринку електроенергії і газу країн Південної Європи та поступова його інтеграція до внутрішнього енергетичного ринку ЄС; створення інфраструктури для забезпечення доступу країн-учасниць до джерел енергоносіїв у Каспійському регіоні, Північній Африці, Близькому Сході.

Південноамериканська організація виробників та експортерів газу створена 2007 року. Країни-учасниці: Аргентина, Болівія, Венесуела. Цілями організації є забезпечення функціонування інфраструктури для використання природного газу для розвитку і забезпечення в регіоні раціонального споживання енергоресурсів, що дозволить захистити права як виробників, так і споживачів газу.

До Форуму країн-експортерів газу входять: Алжир, Бруней, Болівія, Венесуела, Єгипет, Індонезія, Іран, Катар, Лівія, Малайзія, Нігерія, Оман, ОАЕ, Росія, Тринідад і Тобаго, Екваторіальна Гвінея; країни-спостерігачі — Норвегія, Туркменістан.

Велика газова трійка створена у жовтні 2008 року. Країни-учасниці: Росія, Іран, Катар. Їм належить близько 60 % світових запасів газу.

Проблема взаємовідносин між виробниками і споживачами енергетичних ресурсів перебуває в центрі уваги Міжнародного енергетичного форуму (МЕФ) як неформального міжнародного інституту, в межах якого один раз на два роки проводяться міністерські зустрічі.

Проблеми глобальної енергетичної безпеки регулярно обговорюються „групою восьми” і „групою двадцяти”, які є впливовими неформальними клубами провідних країн світу.

Багатостороння енергетична співпраця на регіональному рівні здійснюється відповідними організаціями на основі міжнародно-правової бази.

Європейський Союз став прикладом розробки наднаціонального регулювання енергетичної політики. При розвитку енергетичних відносин з ЄС потрібно враховувати, що історично інтеграція держав у цю міжнародну спільноту базувалося на об'єднанні енергетичних ринків

і зміщенні центру вироблення стратегічних рішень від національних органів державного управління до союзних. В ЄС розроблено комплекс галузевих законодавчих актів і правових норм, що дозволяє говорити про формування Європейського енергетичного права [10]. У ЄС створено інституціональну основу для реалізації єдиної енергетичної політики [11], однією з основних цілей якої є забезпечення безпеки постачання енергетичних ресурсів із зовнішніх джерел. Важливу роль у досягненні цієї мети відведено Договору до Енергетичної хартії (ДЕХ) [12], реалізація якого мала закласти організаційно-правові межі багатосторонньої енергетичної співпраці на євразійському просторі.

Для вигідної ЄС модернізації транскордонного енергетичного ринку його енергетичне право впроваджується в національні правові системи сусідніх держав через створення міжнародних організацій, центральне місце у яких належить Єврокомісії. Прикладом є Енергетичне співтовариство Південно-Східної Європи. Обов'язок його учасників – імплементувати правові акти ЄС у свої національні правові системи.

Крім Енергетичного співтовариства інструментом енергетичної політики ЄС є Договір до Енергетичної хартії та інститути Енергетичної хартії. Оскільки в цьому міжнародному об'єднанні не беруть участі основні світові постачальники та споживачі енергії, крім ЄС, то хартійний механізм призначений для взаємодії ЄС із зовнішніми постачальниками енергетичних матеріалів та продуктів і транзитерами. Причому, на умовах ЄС. Зрозуміло, що Росія не ратифікувала договір, який не відповідає її інтересам [13].

Важливо відзначити, що в Хартії та ДЕХ є положення, спрямовані на забезпечення безпеки транзиту, деталізація яких обговорюється на переговорах з вироблення Транзитного протоколу. Очевидно, що безперерійність функціонування сучасних міжнародних транзитних систем суттєво поліпшиться, якщо будуть розроблені чіткі міжнародні правові норми, що враховують інтереси споживачів, виробників і транзитерів.

Росія, тим часом, висунула пропозицію про створення „нового універсального міжнародного юридично зобов'язуючого документа, сторонами якого, на відміну від існуючої системи, побудованої навколо Енергетичної хартії, стануть всі основні країни-виробники (експортери), транзитери і споживачі (імпортери) енергоресурсів та який охоплюватиме всі аспекти глобальної енергетичної взаємодії... Чинні двосторонні та багатосторонні юридично зобов'язуючі норми в галузі міжнародних енергетичних відносин виявилися нездатними запобігати конфліктним ситуаціям, що ставить питання про необхідність радикального вдосконалення правової основи світової торгівлі енергетичними ресурсами” [14].

Підсумовуючи, можна сказати про існування кількох систем, які частково регулюють лише певні аспекти відносин між групами країн.

Тож нині виникла необхідність створення міжнародної правової системи регулювання енергетичних ринків, яка має базуватися на правилах міжнародної торгівлі. Цій системі повинні відповідати всі національні правові системи, включаючи систему, створену органами ЄС.

Література:

1. **Жизнин С. З.** Основы энергетической дипломатии. Учебник. В 2 т. Т. 1 - МГИМО(У) МИД России, Междунар. ин-т топливно-энергет. комплекса. – М. : МГИМО, 2003.
2. **Язев В. А.** Необходим новый подход. — „Независимая газета”, 10.11.2009.
3. **Жизнин С. З.** В поисках формулы сотрудничества. – „Независимая газета”, 10.11.2009.
4. <https://www.un.org/wcm/content/site/climatechange/lang/en/pages/gateway> - ООН „Проблеми змін клімату”.
5. <http://en.cop15.dk/> - UN Climate Change Conference 2009.
6. http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/energy_e/energy_e.htm - WTO, Energy services.
7. <http://www.opec.org> - The Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC).
8. <http://www.iea.org> - International Energy Agency (IEA).
9. http://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME - Енергетичного співтовариства Південно-Східної Європи.
10. **Селиверстов С. С.** Энергетическая безопасность Европейского Союза: (международно-правовые аспекты); МГИМО(У) МИД РФ. – М. : ИД „Финансовый контроль”, 2007;
11. http://europa.eu/legislation_summaries/energy/european_energy_policy/127067_en.htm - „An energy policy for Europe”, 10 January 2007.
12. <http://www.encharter.org> - The Energy Charter Treaty (ECT), December 1994.
13. **Гудков И. В.** Договор к Энергетической хартии в контексте отношений Россия – ЕС // Энергетика и право. Сборник статей. Вып.1. - М.: Юрист, 2008.
14. <http://tours.kremlin.ru/text/docs/2009/04/215303.shtml> - Офіційний сайт президента РФ „Концептуальний підхід до нової правової бази міжнародної співпраці в сфері енергетики”, 21 квітня, 2009 рік.

УДК 316.422

Геополітичні закономірності розвитку глобального світу

Євген Горбунов,

кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національної академії оборони України

Степан Возняк,

кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національної академії оборони України

Олексій Соловей,

старший науковий співробітник
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національної академії оборони України

Статтю присвячено оцінці закономірностей розвитку глобального світу, наявних і можливих викликів у ньому, культурологічним особливостям центрів світу на основі циклічного підходу і концепції великого історичного циклу. Прогнозуються можливі утворення воєнно-політичних союзів (коаліцій) на довгострокову перспективу. Визначаються також вихідні дані для вироблення прогностичних сценаріїв розвитку воєнно-політичної обстановки в глобальному масштабі.

Ключові слова: глобалізація, воєнно-політична обстановка, прогнозування воєнних загроз, оборонне планування.

The article is dedicated to assessing regularities of the development of global world, existing and possible challenges in it, culturological peculiarities of world centres on the base of cyclic approach and conception of a large historical cycle. The possibility of forming the long-term military and political unions (coalitions) is prognosticated. The initial data for creating prognosticative scenario of the development of military and political situation in global scale is also determined.

Keywords: *globalization, military and political situation, prognostication of military threats, defensive planning.*

Постановка проблеми

Методи прогнозування воєнно-політичної обстановки (ВПО), особливо на довгострокову перспективу, ще дуже недосконалі, а відтак знижується ефективність оборонного планування та військового будівництва. Одним із вад прогнозування воєнних загроз є те, що ця робота не зажди враховує (не має можливості враховувати) закономірності розвитку глобалізованого світу.

Метою статті є визначення геополітичних закономірностей розвитку глобальної світової історії, сучасних і майбутніх викликів, культурологічних особливостей центрів світу для подальшого їх врахування при прогнозуванні ВПО на довгострокову перспективу.

Актуальність статті обумовлюється підвищенням вимог до точності прогнозів, можливістю її підвищення при врахуванні глобальних геополітичних закономірностей в процесі прийняття адекватних рішень у сфері оборони на довгострокову перспективу.

Оцінка закономірностей розвитку глобального світу на довгострокову перспективу

Необхідність оцінки закономірностей розвитку світової історії продиктована тим, що такі закономірності визначають значною мірою зміни у розстановці воєнно-політичних сил у світі, створюють наукову картину стану дихотомій Захід — Схід, Південь — Північ, дозволяють використовувати прогностичний потенціал цих закономірностей у контексті розробки сценаріїв розвитку ВПО у світовому масштабі, а потім і в регіонах.

Для оцінки закономірностей будемо використовувати циклічний підхід і концепцію великого історичного циклу, представлену в літературі [4; 5].

Є два варіанти застосування концепції великого історичного циклу.

У першому варіанті розглядаються цивілізаційні фази, які циклічно чергуються, — східна і західна доміанти світової культури й історії [4]. За другим варіантом [5] аналізуються формаційні системи, які чергуються (соціальні системи). За першим підходом початковою цивілізаційною фазою була східна: саме на Сході зародилися перші великі цивілізації — шумерська, асирійсько-вавілонська, єгипетська, перська, індійська, китайська. Фаза східної доміанти в історії тривала близько тисячі років і приблизно в V столітті до н. е. змінилася західно-античною. Західна фаза тривала теж близько тисячі років — до кінця Римської імперії. Потім почалося Середньовіччя, яке вписується в нову східну фазу світового циклу. Це був реванш села над містом, громади над полісом, релігійного

містицизму над раціоналізмом Просвітництва.

Нова західна фаза розпочалася в XV столітті і триває й донині. Цей період спочатку був пов'язаний з епохою Відродження, розквітом культури, ремісництва, переведенням армії на нові засоби збройної боротьби, із зародженням і розвитком промисловості. Але вже з 1960 - 1970 років потенціал цієї фази, досягнувши максимуму, починає швидко знижуватися [4]. Це свідчить про те, що фаза західного модерну закінчується. Замість тисячі років (звичайний час фази великого циклу) він тривав половину цього строку. Виявилися глухі кути й „межі зростання” (термінологія Римського клубу футурологів 1970-х років), і не тільки економічні, екологічні, але й антропологічні: замість морально відповідальної, духовно орієнтованої людини виник суб'єкт низьких економічних і сексуальних інстинктів). Західна цивілізація вже не володіє духовними резервами для зміни сучасної парадигми існування. Марксизм, фрейдизм, лібератризм, вирощений з лібералізму, засвідчили свою неспроможність вивести людство з глухого кута, уберегти від економічної катастрофи. Відтак люди, яких не влаштовує хижацька модель світоустрою, звертаються до Сходу й, цілком імовірно, західна фаза поступово зміниться східною домінантою — протягом найближчих ста років (час зміни одного гегемона іншим - кілька століть) [7].

Криза кінця XX - початку XXI століття системна і порівнювати її необхідно з кризою XV - початку XVI століття, коли народжувалася капіталістична система, виникали її базові інститути — ринок, держава, політика тощо, тобто виникало те, що зараз слабшає й відмирає в умовах кризи кінця XX - початку XXI століття.

Наступна криза - криза пізньої античності, антично-рабовласницької системи. Вона стала крахом античної цивілізації. Тобто вона була ще й цивілізаційною кризою.

Третя криза - верхнепалеолітична (25 тис. - 10 тис. років до н. е.). Це була ресурсно-демографічна криза. Вона тривала 15 тисяч років. Виходом з неї стала так звана неолітична революція - виникнення землеробства, скотарства, міст, класів тощо, одне слово - цивілізації.

Отже маємо три різні кризи: системну формаційну, системну формаційно-цивілізаційну і системну соціобіосферну.

Нині, з 1970 років, помічаємо, що значно послаблюється нація-держава, погіршується становище середніх і робітничих верств, звужується громадянське суспільство, обмежуються його можливості впливати на владу як на національному, так, тим більше, на глобальному рівні. На ринку збільшуються панування монополій. Занепадають наука і освіта. Болонська система підриває університет як феномен епохи Модерну. Ці процеси частково носять стихійний характер, а частково - проектний, тобто є результатом свідомих дій.

Капіталізм - глобальна, планетарна система. Він привів біосферу в стан глобального екологічного занепаду, а людство - у стан ресурсної кризи. Ця

криза автоматично породжує низку інших криз: кризу західної цивілізації, кризу християнства (зростають тенденції до гедонізму, споживання), кризу білої раси.

Які ж висновки можна зробити?

1. Світ доживає останні відносно спокійні десятиліття структурної кризи, яка ропочалася 1973 року й закінчиться приблизно у 2030 – 2040 роках. Час з 2008 до 2012 року може розглядатися як перша апогейна фаза кризи, за якою підуть більш-менш значні інші стадії розвитку перехідної епохи (2015 – 2040 рр.) — від структурної кризи 1973 – 2030 років до системної кризи XXI століття.

2. Розглянутий період довгострокового й наддовгострокового прогнозування буде характеризуватися найбільш імовірною тенденцією поступової зміни західної домінанти розвитку на східну. При цьому треба мати на увазі, що події можуть розвиватися за двома сценаріями: ослаблення матеріального, соціального й морального потенціалу Заходу в порівнянні зі Сходом і відмови Заходу від концепції однополярного світу в результаті катастрофічних подій у самому „ядрі” „золотого мільярда” або агресивного наступу Заходу на Схід і Південь для збереження своїх переваг у воєнно-політичній сфері, що дозволить (чи змусить) Схід і Південь консолідуватися, підвищити свій сукупний воєнно-політичний і культурний потенціал, створити новий біполярний світ.

Оцінка тенденцій з позицій полівірогідного розвитку світу не виключає і можливості реалізації третього сценарію: перемоги прихильників і облаштувачів однополярного світу. На користь цього розвитку подій свідчать такі факти: вичерпання земних ресурсів, менш сприятливі природні умови, демографічні ефекти (зараз населення планети становить 6,6 млрд. чоловік, до 2030 року буде 8 млрд.); начинення планети атомними станціями, атомною й бактеріологічною зброєю не виключають подальшого наростання варваризації й архаїзації в різних частинах планети, що полегшить перемогу Заходу над Сходом і Півднем, забезпечить його домінування на планеті й гідне його існування за умови замкнення „зайвих людей” у резервації або їх знищення за допомогою соціал-дарвіністських механізмів (планета дозволяє забезпечити рівень життя населення розвинених країн 2 млрд. осіб).

3. Майбутнє світу у 2011 - 2030 роках – це не лінійне продовження епохи капіталізму, а складне й одночасно простіше утворення. Це не соціалізм, не комунізм, не капіталізм, а тим більш не феодалізм. Це дещо інше, що містить в різному поєднанні ознаки і першого, і другого, і третього, і четвертого.

Виклики глобалізації

При визначенні викликів глобалізації необхідно попередньо оцінити „виклики” з боку Заходу і Сходу і сформулювати можливі альтернативні „відповіді” держав, проти яких вони спрямовуються.

„Виклики” можна оцінити з історії планетарної конфронтації Сходу й Заходу Євразії, які наводяться в науковій літературі [5; 6]. Вони зводяться до дуалізму елементів: Землі й Води, Суші і Моря. Відповідно до геополітичної теорії, світ ділиться на морську й континентальну підсистеми і між ними точиться постійна боротьба — між Кораблем (метафора для позначення Моря) і Будинком (сушею, континентом). Континентальна система консервативна, вона втілює общинну солідарність. Корабель пов’язаний з постійним піратством. Корабель — це острівна Англія і протестантська Америка. Будинок, Суша, Континент — це Євразія, основа планети, зосередження її природних і культурних багатств, демографічного та економічного потенціалу. У центрі Євразії — хартленд, тобто Росія. Теза З. Бжезинського про те, що хто володіє серцевиною світу, той володіє світом, говорить про значення Росії як території, котра має бути включена в плани переоблаштування світу за принципом „поділяй і володарюй”, що ініціюється Морем. Континент і Море по-різному розуміють мораль, виплекали різні культури (цінності, традиції, вірування), різні демократії. Західна демократія характеризується терпимістю до політичного плюралізму, але виключає культурний плюралізм. Континентальна культура, навпаки, акцентує на культурній розмаїтості. Для Заходу головне не цінності і не віра, а інтереси, тобто прагматизм. Захід стурбований вестернізацією світу, в процесі якої відбувається дискримінація всіх культур. Атлантизм хотів би отримати доступ до контролю континентальних ресурсів, в тому числі й за допомогою глобалізації за американськими лекалами. Захід в особі США і Західної Європи кинув виклик всій Євразії задля встановлення однополярного світу, нацьковування країн одна проти одної під гаслом „війни цивілізацій”. Наступ Моря на Сушу зводиться до [4] відторгнення території з найбільшим потенціалом розвитку, або з комунікаційними, ресурсними чи кліматичними перевагами.

Отже, за цією геополітичною теорією, виклик сучасному світу полягає в наступі Заходу на Схід, в тому числі й з використанням військової сили.

Культурологічні особливості основних геостратегічних центрів світу

За правилами розробки сценаріїв, після визначення „викликів” сучасному світу необхідно отримати альтернативні відповіді на ці „виклики” з боку держав, на яких вони спрямовані, тобто відповісти на запитання, чи носитимуть ці „відповіді” індивідуальний характер і чи є можливості для консолідованих дій якоїсь спільноти суб’єктів і якими вони можуть бути. Такі відповіді можна отримати в результаті аналізу інтересів основних центрів Континенту, які, у свою чергу, визначаються культурою (цінностями, плюс віруваннями, плюс нормами життя) тієї чи іншої країни, яка формувалась тисячоліттями, а також психо-емоціональними особливостями центрів світу. До найдавніших світових цивілізацій

належать Китай, Європа, Росія плюс Україна, мусульманський світ, Індія. Молоду історію мають США. Отже „пам'ять про минуле” у всіх різна.

Як зазначає А. Панарін [4], чим ширший „крок пам'яті”, що охоплює минуле, тим ясніше свідомість того, що найблискупіші надії, підкріплені славою, багатством, потугою, як правило, не виправдовуються, і життя відкриває свій бентежний зворотний бік... Пам'ять про минуле вчить не зваблюватися успіхом, бути обачливішим, пам'ятати про минулий характер удач і досягнень”. Вік цивілізації, таким чином, дозволяє судити про ступінь її мудрості, зважено приймати рішення, мати на увазі, що самовпевненість часто приносить розчарування, викликає несподівані результати.

США нині кинули виклик Сходові й усьому світові загалом.

З огляду на молодий вік США, а також (або тому) високий ступінь впевненості, що сформульовані ними завдання будуть виконані, можна очікувати непередбачених результатів, які, швидше за все, можуть узгоджуватися з висновками, зробленими раніше про настання східної фази великого історичного циклу в ХХІ столітті. Це може статися тоді, коли Схід з його дуже давньою історією й поглибленою „пам'яттю” сформулює й реалізує свій проект-відповідь на виклик. У цьому випадку жодного парадоксу й „ефекту бумеранга” очікувати не слід, оскільки Схід (див. викладені вище зауваги) більш „тонкий” і мудрий.

Крім психолого-емоційних особливостей Сходу і Заходу існують, як вже зазначалося, й культурологічні ознаки центрів сили, що відрізняють їх одне від одного.

Створюючи сценарії майбутнього, тобто визначаючи „виклики” і „відповіді” на них, маємо знати можливу поведінку центрів сили, здатності й можливості їх об'єднання, роз'єднання, утворення відповідних коаліцій, альянсів тощо. У цьому можуть стати в нагоді знання про системи цінностей, традицій, вірувань, норм тих чи тих цивілізацій, які можуть у майбутньому забезпечити взаємні їх притягання чи відштовхування.

Кредо сучасної прогностичної методології: „Матерія йде за духом і підлягає йому”. Це не принижує ролі політичної складової глобального прогнозування. Неможливо ігнорувати те, що люди, які здобули владу, здатні змінювати вигляд суспільства й ламати звичний плін життя. В цілому майбутнє - це продукт політики. Але ламати суспільство, різко змінювати його течію за якимись планами, „схемами” політиків - це одне. А ось одержати адекватний первинним задумам результат - це інше. („Хотіли як краще, а вийшло, як завжди”).

Далі подаємо визначення рис деяких країн (реферативний огляд результатів наукових досліджень) [4 — 6; 9].

Отже, **США**. Більшість білих за походженням є англо-саксонськими протестантами. Протестантизм характеризується тим, що в основі його лежить принцип „мораль успіху”. Бог ніби сприяє тим людям на землі (саме вони потраплять у рай), які домоглися успіху в надбанні багатств,

матеріальних вигід, у професійній діяльності на основі „споживчої конкуренції”.

Мораль успіху утвердилася після великих географічних відкриттів; вона підтримує експансію, пов'язану з піратством, у незадовільно захищені простори. Вона підтримує прагнення до гедонізму, споживання, союзи із сильними проти слабких, формує „споживацьке суспільство”. У „споживацькому суспільстві” сповідується методологія соціоцентризму, яка обрубала зв'язки людини з природою. Соціоцентрична модель відводить людині роль збирача (або викрадача) скарбів природи.

Західноєвропейське суспільство, яке виросло із Середньовіччя в частині католицької віри, традицій і ентузіазму Просвіти, Ренесансу, виявилось „змішаним”, індивідуально-колективним. Це суспільство індивідуалістичного обміну за рахунок ослаблення надіндивідуалістичних цінностей. В ньому діє закон індивідуалістичної вигоди. Захід теж сповідує мораль успіху, а отже й „споживчу конкуренцію”. В силу характерної йому логіки завоювання світу має цілу низку вад: підступність, жорстокість, експансію, прагнення до гедонізму, споживання.

Росія з Україною. Східне християнство (православ'я) характеризується насамперед моральними критеріями. Воно вимагає стати на бік страждених і вигнаних, у якому б ступені споріднення Росія й Україна не перебували. Історичне покликання - месіанські амбіції: бути разом зі слабкими проти сильних. Православ'я проголошує христоцентричну общинність, що відображає і єдність християн зі світом, і єдність між собою. Воно, разом з Просвітництвом, краще зберегло вищі змісти буття: космоцентризм (на противагу соціоцентризму Заходу), етикоцентризм культури (споріднений з індобуддистською традицією).

Призначення християнства - перетворення не зовнішнього, а внутрішнього світу людини. Східне християнство примітивно моністичне. Для нього немає двох категорій добра. Все благе, святе вимірюється єдиним критерієм: Христом. Всі цінності - христоцентричні. Схід (зокрема й Росія) споруджував будинок монументальної державності за рахунок особистості за законом максимізації національного консенсусу. Не випадково, що Росія - багатонаціональна держава жодного разу після татарсько-монгольського ярма не відступала перед ворогом, що говорить про міцність її цивілізації. Російська культура сповідує принцип збереження природної ритміки життя, що поріднює її з принципом „у вей” конфуціанства. За гербом Росія уособлює двоголавість. Після Петра I вона метушилася між Сходом і Заходом: то ставала архиантиєвропейською, то архиантисхідною. Російське західництво підживлюється ностальгією за європейською Росією, відшукуючи її то в давньому Новгороді, то в діяльності „боярства” і „верховників” часів Анни Іоанівни та Олександра II. При західництві моральні основи губляться, починає превалювати „мораль успіху”. Це завжди виливалося в розгул корупції. Така політика приводила до панування дрібних державних діячів. З втратою моральної домінанти

губилися творчість, вольовий тонус. В Росії, власне, завжди існували дві Росії. Перша — Росія, що втілює чоловічий принцип даосизму „янь” — раціоналістичну ясність схем світоустрою, державно-бюрократичну волю, жорсткий адміністративний порядок, централізм. Друга Росія виступає в жертвній жіночій іпостасі „їнь”. Вона завжди була джерелом цивілізаційних трансформацій людства, далеким від *Rex Americana* з його „кінцем” історії й китайського ідеалу Піднебесної. У цьому її біосферне значення.

Китай. Культурна традиція цієї країни пов’язана з потенціалом конфуціанства, даосизму й „серединного шляху”.

Ключове поняття конфуціанства — „жень”, що означає людяність і передбачає постійне моральне самовдосконалення. Конфуціанство твердить, що морально нейтральних вчинків не буває. За його постулатами, Всесвіт упорядковується універсальним моральним законом, і цей закон живе у нас самих. Цивілізації — це не виклик антропології, це моральний космос. Конфуціанство захищає морально орієнтований соціоцентризм. Його культурна традиція ґрунтується на критеріях моральності, єдності людини з природою, небом, космосом, утриманні від насильства.

Індія. Буддизм, на відміну від християнства й ісламу, є єдиною світовою релігією, що утворилося поза біблійною традицією. Він показує, що джерелом наших страждань і помилкових рішень є жага володіння. Ключове поняття індійського соціуму — джати: це кастова професія, що передається від покоління до покоління. Професійна мораль, як і мораль взагалі, заснована на жертвовому принципі й станovo-професійній гідності. Чим більш масовою є професія, що не потребує дефіцитних знань, тим ширша його соціокультурна база. Буддизм розуміє людину, виходячи з космоцентричної моделі. Вона прямо пов’язує людину з природним світом, зобов’язує її дотримуватися законів і ритмів космосу. Елементи цього світу наскільки матеріальні, настільки й духовні — втілення вищого начала Брахмана, єдиної духовної основи. Таким же морально-релігійним монізмом пронизана й духовна традиція Індії. У моральному плані індуський монізм проявляється у вченні про Карму — універсальну відповідальність людини за все, що відбувається в суспільстві й природі.

Мусульманство, слідом за християнством, зверталось до моральних практик. Подібного морально-релігійного монізму послідовно дотримується східне християнство, православ’я. Мусульманству далекий дуалізм цінностей, світських і духовних: існують лише одні цінності — духовні.

З цього короткого екскурсу в культурологію випливає те, що: система цінностей США є унікальним зразком культури, в основу якої покладено соціоцентризм і „мораль успіху”; культура Західної Європи є „змішаною”, тут проявляється вплив як протестантизму, так і католицизму; традиційні цінності Росії більшою мірою корелюються з культурою Сходу, однак, через вплив „західників”, вона всотала й певні елементи культури Заходу.

Висновки

1. Основні закони розвитку глобалізованого світу свідчать, що людське суспільство вступило 2008 року в апогейну фазу структурної кризи, за котрою розпочнуться більш чи менш значні інші стадії розвитку перехідної епохи (приблизно до 2040 року) від структурної до системної кризи ХХІ століття. Історичний досвід вчить, що для виходу з такої перманентної кризи центри сил та інші держави можуть вдаватися до війн різної інтенсивності, включаючи й світові, з використанням як „гуманної” зброї до надруйнівних засобів збройної боротьби.

2. Основна планетарна конфронтація відбуватиметься між Заходом, включаючи США, та Сходом Євразії, її Північю і Півднем. Протиборство цих частин світу з великою вірогідністю може закінчитися перемогою Сходу.

3. Виклик сучасному стану миру у світі виходить від Заходу, від США. Він полягає в демонтажі великих держав, які не вписуються в однополярну систему і зберігають здатність захищати національний суверенітет, в організації такої інфраструктури влади, яка дозволила б на підставі пріоритетів „світового гегемона” визначати внутрішню політику всієї „світової периферії”. Для цього використовуються мирні (політичні, соціальні тощо) засоби боротьби, а у випадку їх неефективності – засоби збройної боротьби.

4. Наявність в культурах цінностях того чи іншого цивілізованого типу деяких основоположних загальних характеристик дозволяє вважати, що має бути не стільки конфлікт цивілізацій (за С. Гантінгтоном), скільки конфлікт Заходу з культурною цивілізованою спадщиною всього людства. В цих умовах об’єднання різних країн з різними цивілізаційними відмінностями цілком можливі, тим більше, якщо до цього підштовхуватимуть економічні й політичні інтереси. Виходячи з цього, у відповідь на „виклик” Заходу (насамперед США) можливе створення в довгостроковій перспективі коаліцій Росія — Схід, Росія — Південь, зокрема й Росія — Китай плюс середньоазійські держави, Росія — Індія, Росія — Індія плюс мусульманський світ.

5. Вище зазначене не принижує ролі політичної складової глобального прогнозування. Люди, які отримали владу, здатні міняти образ суспільства, ламати звичний устрій життя згідно зі своїми планами. Тому не виключається утворення коаліції Росія — Індія — ЄС на основі індоевропейської ідеї, спрямованої проти експансії Китаю.

На основі отриманих вихідних даних подальші дослідження можуть включати розробку сценаріїв розвитку воєнно-політичної обстановки у глобальному масштабі, а потім і в регіонах навколо України.

Література:

1. **Перепелиця Г. М.** Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи / Перепелиця Г. М. – К.: „Стилос”, 2003. – 256 с.
2. **Богданович В. Ю.** Конфликты и войны после распада СССР / Богданович В. Ю., Маначинский А. Я., Бутенко С. Г. – Житомир: Полісся, 2006. – 412 с.
3. **Горбунов Е. А.** Самоорганизация систем и прогнозирование военно-политических, экономических и социальных аспектов / Горбунов Е. А. – К.: Эльга – Центр, 2005. – 317 с.
4. **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности / Панарин А. С. – М.: Эдиториал, УРСЕ, 1999. – 270 с.
5. **Фурсов А. А.** Кризис - матрешка / Фурсов А. А. М.: Завтра № 11, 2009.
6. **Дугин А. М.** Основы геополитики / Дугин А. М. – М.: Эдиториал, УРСЕ, 1997. – 438 с.
7. **Василькова В. В.** Порядок и хаос в развитии социальных систем / Василькова В. В. – СПб.: Наука, 1999. – 350 с.
8. **Хайдеггер М.** Время и бытие / Хайдеггер М. – М.: Мысль, 1993. – 240 с.
9. **Пребыш Р. А.** Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Пребыш Р. А. – М.: Мысль, 1992. – 187 с.

УДК 321.01

Інститути судової влади України: дослідження вітчизняних науковців

Алла Сіленко,
доктор політичних наук,
проректор з навчальної та виховної роботи
Одеської національної академії зв'язку
ім. О. Попова

(Закінчення. Початок у №1 (40) 2010 р.).

2006 року під егідою Центру політико-правових реформ вийшли друком навчальні посібники „Основи адміністративного судочинства й адміністративного права” та „Основи адміністративного судочинства в Україні” [50]. У них розкриваються суть адміністративної юстиції як інституту судового захисту, завдання адміністративного судочинства, принципи адміністративного судочинства й особливості їх застосування, основи матеріального адміністративного права та основні положення адміністративного судочинства.

Серед дослідників, які започаткували дослідження інституту адміністративної юстиції в Україні, необхідно відзначити В. Авер'янова, В. Бринцева, Ю. Битяка, Ю. Димитрова, В. Кампо, І. Коліушка, А. Комзюка, Є. Кубка, Р. Куйбиду, Ю. Педька, А. Селіванова, В. Стефанюка, М. Тищенко, Г. Ткача, В. Шишкіна.

Теорія адміністративної юстиції одержала розвиток у монографії Ю. Педька „Становлення адміністративної юстиції в Україні” [51]. Це одне з перших комплексних досліджень, присвячених теоретичним і практичним проблемам становлення адміністративної юстиції в нашій країні. Безумовний науковий інтерес викликає запропоноване автором визначення адміністративної юстиції, згідно з яким адміністративна юстиція розглядається як особливий різновид правосуддя, що передбачає діяльність адміністративних судів з розгляду й вирішення адміністративних спорів, які ініціюються шляхом оскарження протиправних дій чи бездіяльності органів виконавчої влади.

Особливо слід відзначити наукові публікації В. Стефанюка, присвячені проблемам запровадження адміністративної юстиції в Україні [52]. Автор обґрунтовує необхідність та особливості формування системи адміністративної юстиції в Україні, аналізує причини упереджень щодо адміністративної юстиції, розглядає проблеми реалізації судами положень Конституції України про адміністративну юстицію, питання законодавчого

забезпечення адміністративної юстиції в Україні, підготовки кадрів для спеціалізованих адміністративних судів, організації полісистемного судового механізму, у якому адміністративна юстиція має посісти належне місце.

На думку А. Селіванова, адміністративно-процесуальна компетенція судової влади є сьогодні найважливішим інститутом узгодження особистих, суспільних і публічних інтересів й одночасно ефективним засобом обмеження „власного розсуду” будь-якої публічної влади. Адміністративне ж судочинство є гарантією забезпечення прав і свобод громадянина, законних інтересів юридичних осіб [53].

Необхідно відзначити неоднозначне ставлення дослідників до інституту адміністративної юстиції. В. Бринцев, наприклад, вважає, що створення цієї структури економічно недоцільне. На його думку, слід було б запровадити спеціалізації в судах і відповідно збільшити їх штатну чисельність [54].

Дослідження різних аспектів інституту адміністративної юстиції відображені в дисертаціях В. Стефанюка, Л. Анохіної, В. Скавроника, Ю. Педька, Ю. Георгіївського. Їх тематика: значення запровадження адміністративної юстиції, пов'язаної з реалізацією судово-правової та адміністративної реформи в Україні у сфері захисту прав і свобод громадян, законних інтересів підприємств, установ, організацій усіх форм власності у відносинах з органами державної влади, місцевого самоврядування, службовими особами [55]; визначення сутності, системи й правового статусу суб'єктів адміністративної юрисдикції, встановлення їх місця в системі адміністративної юстиції [56]; визначення місця та значення суду (суддів) у системі адміністративно-юрисдикційних органів [57]; визначення теоретичних положень і обґрунтування нормативно-правової та організаційної моделі адміністративної юстиції [58]; обґрунтування функцій інституту адміністративної юстиції в системі державно-правових інститутів [59].

Процес становлення й розвитку судової влади в Україні об'єктивно вимагає не лише відновлення відповідної матеріально-правової основи діяльності судових органів, але й модернізації та вдосконалення механізму управління судовою системою, створення необхідних організаційних передумов здійснення правосуддя. Питання концептуальних основ державного управління в органах судової влади поки що мало досліджені. Та все ж можна відзначити вклад у вивчення цієї проблематики В. Карабаня, В. Маляренка, П. Пилипчука, Д. Притики, В. Стефанюка, М. Селівона, В. Авер'янова, О. Андрійко, Д. Бахраха, Ю. Битяка, В. Гаращука, І. Голосиченка, Л. Ковалю, Ю. Козлова, А. Селіванова, А. Стрижака, С. Смородинського, Ю. Тихомирова, В. Цветкова, Ю. Шемшученка, Ц. Ямпольської.

Актуальним проблемам управлінських процесів у структурах судової влади присвячено монографію В. Бринцева „Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні: нормативна база,

проблеми та шляхи їх вирішення” [61]. Вчений розглядає проблемні питання менеджменту в структурах судової влади. Аналізуються, зокрема, конституційні основи підвищення ефективності судочинства в судах загальної юрисдикції — форми впливу Верховного Суду на стан правосуддя; управління судами на регіональному рівні; шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів, основні напрями подальшого вдосконалення законодавчих основ судової влади тощо.

Теоретичні проблеми організації і правового регулювання управлінських відносин, пов’язаних із забезпеченням функціонування суддівського корпусу судів загальної юрисдикції і персоналом, що його обслуговує, виявлення шляхів і засобів забезпечення ефективної реалізації завдань правосуддя розглядаються в дисертаційному дослідженні А. Стрижака. Його мета — комплексний аналіз функціонування системи державного управління у сфері забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції, вироблення пропозицій щодо її оптимізації, удосконалення правового регулювання судово-організаційної роботи в умовах побудови демократичної, правової держави [62].

Деякі автори відзначають тенденцію до гуманізації управління процесами реформування судово-правової системи. Так, В. Селиванов пише, що „стрижнем нової парадигми сучасного державного управління в Україні повинна реально виступати людина, а не ринок, який повинен розглядатися лише як один із засобів досягнення економічної ефективності” [63]. Тенденцію до гуманізації правосуддя відзначає й В. Маляренко: „Збільшується кількість осіб, яким присуджені штраф, суспільні роботи й інші покарання, не пов’язані з позбавленням волі. Тобто судова система України усе більше орієнтується на європейські стандарти” [64]. На думку цього ж автора, „саме людина є тим головним, ключовим елементом у системі правосуддя, заради блага інтересів якого воно здійснюється” [65].

Проблеми організації судової влади в Україні розкриваються в працях, І. Афанасьєва, В. Бабкова, В. Бринцева, А. Васильєва, В. Іванова, Л. Корчевської, І. Марочкина, Д. Притики, В. Стефанюка, Н. Сібільової [66].

Цінність збірника „Організація судової влади в Україні: перший аналіз нормативного змісту Закону України „Про судоустрій України” [67], підготовленого авторським колективом під керівництвом А. Селіванова, полягає в тому, що автори здійснили нормативний аналіз нового закону про судоустрій, розглянули організаційну структуру судової влади, проблеми функціонування суддівського самоврядування, кваліфікаційних комісій суддів.

Одним з нових концептуальних підходів до організаційних основ діяльності судів стало впровадження в судовій системі України модельних судів на основі досвіду роботи судової системи Канади. Модельні суди – поняття для України відносно нове. Однак, незважаючи на усю їх

важливість, теоретичного обґрунтування в юридичній літературі проблема доцільності діяльності цих суб'єктів судової влади не одержала. З'явилися лише нечисленні статті, присвячені деяким проблемам впровадження і подальшого їх розвитку [68]. Дослідники звертають увагу переважно на необхідність забезпечення діяльності модельних судів законодавчо-нормативною базою. С. Штогун підкреслює, що, організовуючи роботу модельного суду на трьох принципах: розподіл функцій між структурними підрозділами та посадовими особами за сферами діяльності, розподіл справ за категоріями (спеціалізація) між суддями і вивільнення їх від непроцесуальної діяльності, застосування сучасних інформаційних технологій, слід чітко розрізняти проблеми судоустрою та судово-процесуальні проблеми і проблеми організації роботи судів [69].

Поки що за межами дослідницького інтересу перебувають й питання форм і методів діяльності Державної судової адміністрації України. Це новий орган, на який покладаються функції організаційного забезпечення судів і здійснення внутрішнього „самоврядування” судовими органами, функціонування апарату судів.

З огляду на те, що вищим органом у системі органів державної влади, на який покладено функції не лише формування, але й підтримки на відповідному рівні діяльності суддівського корпусу України, є Вища рада юстиції, не дивно, що її статус і повноваження стали предметом наукових дискусій. Питання правового статусу цього органу, його місця в системі державної влади та деякі аспекти організації і функціонування висвітлювалися А. Авер'яновим, С. Василюком, В. Долежаном, М. Мельником, І. Назаровим, В. Погорілком, А. Селівановим, В. Шишкіним.

Так, В. Авер'янов [70] вважає, що для таких інституцій, як Вища рада юстиції, здійснення державного управління обмежується внутрішньоорганізаційними рамками, оскільки має допоміжне значення відносно їх основних завдань і функцій. На думку В. Молдована [71], Вища рада юстиції є контролюючим державним органом. А. Селіванов [72] обґрунтовує конституційно-правову природу цього органу в системі державних органів і визначає його як суб'єкт, що не належить до правосуддя, а функціонує в системі організації судового ладу.

У дисертаційному дослідженні „Правовий статус Вищої ради юстиції” та однойменній монографії І. Назарова [73] аналізується правовий статус Вищої ради юстиції, її природа, завдання і місце у механізмі державної влади. Досліджуються повноваження Вищої ради юстиції, порядок і форми її взаємодії з іншими державними органами й органами суддівського самоврядування у процесі формування суддівського корпусу.

Суспільство висуває все вищі вимоги до якості формування судової влади, що у значній мірі залежить від якості інституту суддів. Відтак назріла потреба переглянути ставлення до проблеми підготовки суддівського корпусу. Але не так уже й часто дослідники звертаються до проблем формування інституту суддів, статусу судді. Мета нечисленних

дисертацій, автори яких (Л. Москвич, С. Прилуцький, В. Гринюк, Л. Виноградова) розглядають ці питання, — визначення поняття, юридичної природи, структури й змісту правового статусу судді й на цій основі формулювання його оптимальної моделі [74]; виявлення основних закономірностей побудови механізму формування суддівського корпусу [75]; розробка концепції й механізму дії принципу незалежності суддів і підпорядкування їх тільки закону в кримінальному процесі; розкриття його організаційно-правових і процесуальних гарантій [76]; комплексний аналіз чинної нормативно-правової бази, що регулює юридичну відповідальність суддів [77].

Ефективність діяльності судової системи, зокрема підвищення якості та ефективності вирішення правових спорів залежить від її кадрів. Тому важливого значення набуває організація прозорої системи забезпечення органів судової влади високопрофесійними працівниками. Ця проблема трактується в працях В. Гринюка, С. Прилуцького, Д. Притики, Л. Москвич. Так, Д. Притика вказує на те, що стрижнем всієї державної політики у формуванні корпусу професійних суддів має стати професійна підготовка, отримана в спеціальному навчальному закладі суддівської освіти. У той же час створення Академії суддів України при Державній судовій адміністрації України поки не стало запорукою забезпечення судів кваліфікованими кадрами [78].

У статтях С. Прилуцького [80] відзначається, що питання призначення, обрання і звільнення суддів перебувають на перетині політичних, відомчих та інших інтересів, а тому правові регулятори у цій сфері потребують твердих гарантій, прямо пов'язаних з принципами суддівської незалежності, утвердження авторитету судової влади в суспільстві. Автор зазначає, що в організації поділу влади в Україні саме механізм формування корпусу професійних суддів є одним з центральних важелів стримувань і противаг. Аналізуючи чинний механізм наділення суддів повноваженнями, який включає активну роль законодавчої і виконавчої влади, дослідник робить висновок, що це створює умови для помітних політичних впливів.

У статтях Л. Москвич [81] досліджуються сутність і передумови закріплення в Конституції й законодавстві України заборони суддям брати участь у політичній діяльності. Авторка вважає, що назріла необхідність нормативного визначення переліку дій, які можуть бути визнаними політичною діяльністю, участь у якій несумісна зі статусом представника судової влади. На її думку, наявність у законодавстві цього обмеження пов'язане з необхідністю зміни сформованих стереотипів, підвищення авторитету суддів у сучасному суспільстві. Л. Москвич припускає, що в майбутньому, в умовах правової держави й громадянського суспільства, ця заборона не буде затребуваною.

В. Гринюк [82] класифікує гарантії незалежності суддів як загальні (ідеологічні та економічні) і спеціальні (організаційно-правові й

процесуальні). Особливу увагу він звертає на дослідження таких організаційно-правових гарантій, як порядок формування суддівського корпусу, недоторканність суддів, організаційне забезпечення судової системи, органи суддівського самоврядування.

Суддя як ключова фігура правосуддя зобов'язаний бути зразком поведінки для всіх громадян. Тому не випадково питання етики суддів стали об'єктом окремих досліджень. Цій тематиці присвячені публікації Л. Москвич, С. Подкопаєва, С. Прилуцького. Особливо варто відзначити монографію цих авторів „Статус судді: питання теорії та практики” і монографію С. Подкопаєва „Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації” [83]. У них аналізуються норми Кодексу професійної етики суддів, які мають рекомендаційний характер. На думку ж науковців, ці норми необхідно застосовувати як підстави дисциплінарної відповідальності суддів.

Розвитку органів суддівського самоврядування, визначенню їх ролі в становленні незалежної судової влади в Україні присвячені праці М. Бородіна, В. Косарева, Д. Луспеника, С. Штогуна [84]. Як вважають ці автори, поки ще роль органів суддівського самоврядування в зміцненні незалежності судової влади незначна. Звертаючи увагу на законодавче неврегулювання деяких питань, дослідники відзначають нерішучість органів суддівського самоврядування у захисті інтересів судів і суддів.

Все ще недостатньо розробленою в науковому плані лишається низка важливих проблем, як, наприклад:

- обґрунтування владної природи судової системи, визначення її місця в системі поділу влади; створення наукової моделі судової влади, впровадження якої забезпечить функціонування й розвиток сильної, незалежної судової системи;
- визначення співвідношення інституту конституційного контролю й інших гілок влади, місця Конституційного Суду в державному механізмі, соціального призначення діяльності Конституційного Суду, уточнення понять „конституційний контроль”, „конституційна юрисдикція”, „конституційне правосуддя”;
- організація, функціонування й адміністративно-правове забезпечення діяльності місцевих загальних судів, функціонування управлінських відносин у сфері організації діяльності судів загальної юрисдикції;
- відносини апеляційних судів з іншими ланками судової системи й органами Державної судової адміністрації України;
- визначення місця і ролі військової юстиції в системі судової влади;
- дослідження системного характеру діяльності органів господарської юрисдикції, трансформації їх функцій у ринкових умовах;
- обґрунтування нормативно-правової й організаційної моделі адміністративної юстиції, механізму правового регулювання впровадження адміністративної юстиції в Україні;
- визначення механізму судового контролю, судового захисту, судового

обмеження дій публічної влади;

- дослідження юридичної природи і змісту незалежності суддів як правового інституту.

Література:

1. Організація судових та правоохоронних органів: Навчальний посібник / За ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сібільової. – Харків: Право, 2000. – 272 с.; **Грошевой Ю. М.** Судебная реформа в Украине: современное состояние и перспективы развития // Зб. „Судова реформа в Україні. Проблеми і перспективи”. – Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2002. – 286 с.; **Сібільова Н. В.** Про деякі тенденції розвитку законодавства, що регулює організацію судової влади // Проблеми законності: Респуб. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 54. – С. 212; **Сібільова Н. В.** Чинники, які впливають на побудову судової системи, та їх реалізація в законодавстві // Проблеми законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 57. – С. 168 - 175; **Сібільова Н. В.** Судова влада в системі поділу влад // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – 2002. – № 6.

2. Всеукраинская ассоциация судей (ВНСА), Общественная организация „За профессиональную помощь”. Авторитет правосудия. Отчет по результатам мониторинга в Украине. Проект „Права человека и свобода слова” // http://www.uajudges.org/files/materials/created/m_59_ros.html.

3. www.svidomo.org.ua

4. **Амджадін Л., Гончарук О., Кравченко О.** Судова система та суди в Україні в оцінках громадськості (комплексне соціологічне дослідження) / За наук. ред. Ю. Привалова, Ю. Сасенко. – К.: Прецедент, 2005. – 234 с.

5. **Шишкін В.** Концепція судової реформи (Концепція та додаткові матеріали). – К.: Українська правнича фундація, 1994; **Шишкін В.** Судова влада // Демократичні зошити. – Вип. 6. – К.: Право, 1997.

6. **Брынцев В. Д.** Судебная власть (правосудие). Пути реформирования в Украине. – Х.: Информ-правовой центр „Ксиклон”, 1998. – 182 с.

7. **Стефанюк В.** Судова система України та судова реформа. – К., Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

8. **Бойко В. Ф.** Конституція України і становлення незалежної судової влади // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 3. – С. 2 - 6; **Бойко В. Ф.** Справедливий, незалежний і неупереджений. Європейські стандарти демократичного судочинства та судово-правова реформа в Україні // Політика і час. – 2001. – № 1. – С. 21 - 27; **Бойко В. Ф.** Проблеми правосуддя в Україні і шляхи їх вирішення // Право України. – 2002. – № 3. – С. 3 - 7; **Бойко В. Ф.** „Мала” судова реформа в Україні: необхідність, сутність, проблеми та перспективи: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 76 с.; **Бойко В. Ф.** Судова реформа в Україні: стан і перспективи: Навч. посіб. – К.:

МАУП, 2004. – 176 с.

9. **Бойко В., Євдокимов В., Юлдашев О.** Право людини на правосуддя (Судове право України): Навч. посіб. – К.: Варта; МАУП, 2003.

10. **Куйбіда Р.** Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи. – К.: Атика, 2004. – 288 с.

11. **Француз Т. І.** Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2001. – С. 4.

12. **Сморозинський В. С.** Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми). – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 1.

13. **Рекецька І. Р.** Судова влада в контексті демократичної трансформації українського суспільства. – Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – О., 2003. – С. 1.

14. **Бабенко К. А.** Принцип поділу державної влади та сучасні проблеми його реалізації в Україні (конституційно-правовий аналіз): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 2.

15. **Кондратьєв О. В.** Організаційно-правові проблеми судового контролю. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2005. – С. 2.

16. **Сіда Ю. С.** Судова влада в умовах трансформації українського суспільства. – Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Х., 2005. – С. 2.

17. **Тодика Ю. М., Марцеляка О. В.** Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян. – Харків, 1998. – 108 с.

18. **Селіванов А. О.** Верховенство права в конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції. – К., Х.: Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с.

19. **Тесленко М. В.** Судебный конституционный контроль в Украине. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 344 с.; **Тесленко М. В.** Конституційна юрисдикція в Україні. Навч. пос. – К.: Школа, 2003. – 256 с.

20. Див.: **Скомороха В.** До першої річниці запровадження конституційної юрисдикції // Право України. – 1997. – № 11. – С. 3 - 8; **Скомороха В.** Окремі питання поділу влади і юрисдикція Конституційного Суду України. – Право України. – 1998. – № 5. – С. 8 - 17; **Скомороха В.** Конституційний Суд України в системі органів державної влади // Проблеми законності. – 1998. – Вип. 96. – С. 67 - 76; **Скомороха В.** Конституційний Суд України: досвід і проблеми. – Право України. – 1999. – № 1. – С. 8 - 14; **Скомороха В.** Окремі питання діяльності конституційної юстиції в Україні // Право України. – 1999. – № 12. – С. 4 - 10; **Скомороха В.** З питання набуття Конституційним Судом України статусу повноправного члена конференції Європейських Конституційних Судів // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 5. – С. 53 - 56; **Скомороха В.** Вплив конституційної юстиції на розвиток українського конституціоналізму // Право України. – 2000. – № 12. – С. 3 - 8 та ін.

21. **Шаповал В. М.** Проблеми розвитку конституційної юрисдикції в Україні // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 45; **Шаповал В. М.** Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії / Право України. – 1998. – № 5. – С. 29; **Шаповал В. М.** Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України // ВКСУ. – 1999. – № 3. – С. 54; **Шаповал В. М.** Сутнісні характеристики конституційного контролю // Право України. – 2005. – № 3. – С. 23 – 27.

22. **Гергелійник В. О.** Правові проблеми становлення і функціонування конституційної юстиції України. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2000. – С. 2.

23. **Тесленко М. В.** Конституційна юрисдикція в Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – С. 2.

24. **Скомороха В. Є.** Конституційний Суд України в механізмі державної влади. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 2.

25. **Кельман М. С.** Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001. – С. 2.

26. **Савенко М. Д.** Правовий статус Конституційного Суду України. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 2.

27. **Савчин М. В.** Конституційний суд України як гарант конституційного ладу. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 1 – 2.

28. **Туркіна І. Є.** Місце та роль конституційно-судової гілки влади в демократичному політичному процесі. – Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – О., 2005. – С. 1.

29. **Бринцев В. Д.** Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні: нормативна база, проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: ТОВ „Юстиніан”, 2003. – С. 14.

30. Верховний Суд України: історія і сьогодення, портрети й події / За заг. ред. В. Ф. Бойка. – К.: Вид. Дім „Ін Юре”, 2001. – 320 с.; Верховний Суд України: витоки, становлення, персоналії / За заг. ред. В. Т. Маляренка. – К.: Істина, 2005. – 208 с.

31. **Сердюк В.** Організація та діяльність найвищого судового органу України: історичний аспект // Право України. – 2006. – № 9. – С. 123 – 129.

32. **Штогун С. Г.** Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – С. 2.

33. **Запорожець М. П.** Адміністративно-правове забезпечення діяльності місцевих загальних судів України. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2004. – С. 1.

34. **Коваль В. М.** Апеляційні суди в Україні: становлення і розвиток. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2004. – С. 2.

35. **Русанова І. О.** Проблеми організації суду присяжних в Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – 19 с.; **Русанова І. О.** Суд

присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку: Монографія. – Х., Інжек, 2005. – 184 с.

36. **Бринцев В.** Нормативне і організаційне забезпечення участі представників народу у здійсненні правосуддя // Право України. – 2004. – № 5. – С. 28 – 32.

37. **Бринцев В.** Нормативне і організаційне забезпечення участі представників народу у здійсненні правосуддя // Право України. – 2004. – № 5. – С. 28 – 32.

38. **Сердюк В. В.** Деякі аспекти порівняння спеціалізації судових систем України та Франції // Збірник наукових праць Національної академії Прикордонних військ імені Б. Хмельницького. Частина 2. – 2000. – № 10. – С. 372 – 376; **Сердюк В. В.** Військові суди України – органи правосуддя в Збройних Силах та інших військових формуваннях України // Вісник Верховного Суду України. – Київ. – 2000. – № 6. – С. 41 – 44; **Сердюк В. В.** До питання розширення підсудності військових судів України // Вісник Верховного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 41 – 45; **Сердюк В. В.** Реформування військових судів – порівняльні аспекти і пропозиції // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 28 – 31; **Шевченко В. П.** Становлення військового правосуддя в судовій системі України // Держава і право. Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: Юридична книга, 2000. – С. 150 – 156; **Шевченко В. П.** Конституційні гарантії незалежності військового правосуддя // Держава і право. Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К.: Юридична книга, 2000. – С. 160 – 165; **Шевченко В. П.** Розбудова військової юстиції в Україні та зарубіжний досвід законодавчого врегулювання діяльності спеціалізованих судів // Парламентська реформа: теорія та практика. Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України 2001. – С. 276 – 287; **Шишкін В.** Військові суди через призму правової держави // Право України. – 2004. – № 4; **Яцина В.** Військові суди: бути чи не бути? // Юридичний вісник України. – 2004. – № 21 (465). – 22 – 28 травня.

39. **Шевченко В. П.** Військові суди України – К.: Козаки, 2006. – 320 с.

40. **Шевченко В. П.** Конституційно-правові основи військового правосуддя в Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 2.

41. **Сердюк В. В.** Юрисдикція судів України за спеціалізацією. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 2.

42. **Притика Д. М.** Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України. – Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Х., 2003. – 26 с.; **Притика Д. М.** Арбітражний суд: проблеми організації та діяльності. – К.: Оріяни, 2000. – 320 с.; **Притика Д. М.** Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – 328 с.

43. **Притика Д.** Роль арбітражних судів у забезпеченні законності в економічних правовідносинах і протидії економічним правопорушенням

// Право України. – 2001. – № 1. – С. 8 - 15; **Притика Д. М.** Арбітражні суди в Україні: історія, сьогодення, перспективи розвитку // Право України. – 2001. – № 2. – С. 19 - 27; **Притика Д. М.** Методологічні проблеми організації господарських судів України // Право України. – 2003. – № 1; **Притика Д. М.** Сучасний стан та перспективи розвитку господарського судочинства // Право України. – 2005. – № 9. – С. 3 - 10; **Притика Д. М.** Про стан здійснення судочинства господарськими судами // Право України. – 2006. – № 1. – С. 5 - 9 та ін.

44. **Осетинський А. Й.** Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України). – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – 20 с.

45. **Осетинський А.** Реформування системи судів господарської юрисдикції в аспекті реалізації конституційного статусу касаційної інстанції // Право України. – 2005. – № 6. – С. 3 - 10; **Осетинський А. Й.** Організація та функціональні засади діяльності суду касаційної інстанції господарської юрисдикції. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 192 с.; **Осетинський А.** Деякі питання судової централізації в аспекті реформування системи правосуддя // Право України. – 2006. – № 8. – С. 9 - 16.

46. **Куйбіда Р. Л.** До питання про самостійність господарської юрисдикції // Право України. – 2005. – № 10. – С. 120.

47. **Бринцев О.** Щодо критеріїв спеціалізації судів у аспекті реформування судової системи України // Право України. – 2006. – № 7. – С. 7 - 9.

48. **Амджадін Л., Гончарук О., Павличенко П.** Розбудова системи адміністративного судочинства в Україні: проблеми та потреби розвитку (за даними соціологічного дослідження). – К.: Прецедент, 2006. – 260 с.

49. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України // Автори-упорядники І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда. – К.: Факт, 2003. – 535 с.

50. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права / Навч. посібник / За заг. ред. Куйбіди Р. О., Шишкіна В. І. – К.: Старий світ, 2006. – 576 с.; Основи адміністративного судочинства в Україні (Навч. посібник для юридичних факультетів та юридичних клінік) / За заг. ред. Александрової Н. В., Куйбіди Р. О. – К.: Конус-Ю, 2006. – 256 с.

51. **Педько Ю. С.** Становлення адміністративної юстиції в Україні: Монографія. – К.: Інститут держави та права ім. В. М. Корецького, 2003. – 208 с.

52. **Стефанюк В. С.** Питання організації та юрисдикції адміністративних судів в Україні // Державне управління: теорія і практика. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 274 - 282; **Стефанюк В. С.** Запровадження адміністративної юстиції в Україні. – Право України. – 1999. – № 7; Систематизація законодавства та суди адміністративної юстиції. – Право України. – 1999. – № 11; **Стефанюк В.** Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.; **Стефанюк В.** Адміністративна юстиція як

провідна форма судового захисту прав громадян. – Виконавча влада і адміністративне право (За заг. ред. проф. В. Б. Авер'янова). – К., 2002. – С. 217 – 228; **Стефанюк В.** Проблеми конституційного та адміністративного правосуддя при застосуванні норм Конституції України та інших законів // Право України. – 2002. – № 2. – С. 3 – 8 та ін.

53. **Селіванов А.** Публічна влада і громадянин в умовах застосування судової адміністративної юрисдикції (проблеми теорії і практики // Право України. – 2006. – № 9. – С. 29.

54. **Бринцев В. Д.** Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні: нормативна база, проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: ТОВ „Юстиніан”, 2003. – С. 14.

55. **Стефанюк В. С.** Правова обумовленість запровадження адміністративної юстиції в Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2000. – С. 2.

56. **Анохіна Л. С.** Суб'єкти адміністративної юрисдикції в Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 1.

57. **Скавронік В. М.** Адміністративно-юрисдикційна діяльність суду. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О., 2002. – С. 2.

58. **Педько Ю. С.** Становлення та правове регулювання адміністративної юстиції в Україні. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 2.

59. **Георгієвський Ю. В.** Адміністративна юстиція. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – С. 2.

60. **Сердюк В. В.** Юрисдикція судів України за спеціалізацією. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 2.

61. **Бринцев В. Д.** Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні: нормативна база, проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: ТОВ „Юстиніан”, 2003. – 400 с.

62. **Стрижак А. А.** Державне управління забезпеченням діяльності судів загальної юрисдикції. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – С. 2.

63. **Селіванов В.** Ціннісно-правовий вимір вітчизняного державного управління // Право України. – 2004. – № 4. – С. 30.

64. **Маляренко В. Т.** Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 5. – С. 40.

65. **Маляренко В. Т.** Суддя – визначальний фактор існування демократичного суспільства // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – С. 6.

66. Організація судових і правоохоронних органів. Навч. пос. / Марочкін І. Є., Афанасьєв І. В., Бабкова В. С. – Х.: Право, 2000. – 270 с.; **Стефанюк В.** Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.; Судебные и правоохранительные органы Украины. Уч. пос. / Васильев А. С., Иванов В. В., Корчевская Л. А. и др. – Х.: Одиссей, 2002. – 320 с.; **Притика Д. М.** Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення. – К.: Ін Юре, 2003.

– 326 с.; **Бринцев В. Д.** Організаційне забезпечення діяльності судів на регіональному рівні: нормативна база, проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: ТОВ „Юстиніан”, 2003. – 400 с.

67. Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормативного змісту Закону України „Про судоустрій України” / За наук. ред. А. О. Селіванова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 112 с.

68. **Городовенко В. В.** Створення та діяльність модельних судів в Україні // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 3 (13). – С. 45 - 48; **Городовенко В. В.** Європейські стандарти незалежності судової влади // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 1 (65). – С. 40; **Лукашова Н. П., Потапенко В. П.** Значення канадського досвіду для становлення незалежного судочинства в Україні // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3 (31). – С. 52 - 58; **Карабань В.** Від експерименту до системного реформування // Право України. – 2004. – № 12. – С. 3; **Кононенко О.** Створення модельного суду – вимога часу // Право України. – 2005. – № 4. – С. 29 - 32; **Штогун С.** Модельні суди: завдання, проблеми та перспективи // Право України. – 2006. – № 11. – С. 62 - 65.

69. **Штогун С.** Модельні суди: завдання, проблеми та перспективи // Право України. – 2006. – № 11. – С. 63.

70. Адміністративне право України: Акад. курс / Гол. ред. В. Б. Авер'янов. – К., 2004. – С. 60.

71. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України. – К., 2002. – С. 138.

72. Організація судової влади в Україні / За наук. ред. А. О. Селіванова. – К., 2002. – С. 16.

73. **Назаров І. В.** Правовий статус Вищої ради юстиції. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2005. – 20 с.; **Назаров І. В.** Правовий статус Вищої ради юстиції: Монографія. – Х.: Право. – 2006. – 208 с.

74. **Москвич Л. М.** Організаційно-правові проблеми статусу суддів. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – С. 2.

75. **Прилуцький С. В.** Формування корпусу професійних суддів України. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 2.

76. **Гринюк В. О.** Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 2.

77. **Виноградова Л. Є.** Юридична відповідальність суддів загальних судів України. – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2004. – С. 2.

78. **Притика Д. М.** Сучасний стан та перспективи розвитку господарського судочинства // Право України. – 2005. – № 9. – С. 3 - 10; Про стан здійснення судочинства господарськими судами // Право України. – 2006. – № 1. – С. 5 - 9 та ін.

79. **Осетинський А. Й.** Концептуальні аспекти подальшої судової реформи. Деякі питання вдосконалення організації системи судів // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 1. – С. 106 - 116; **Притика Д. М.** Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції

та шляхи їх вдосконалення. – К., 2003. – С. 328; **Тітов М. І.** До питання про необхідність прийняття господарського процесуального кодексу України / Роздуми, пошуки, сподівання (з власного архіву голови суду). – Х., 2001. – 368 с.

80. **Прилуцький С. В.** Деякі аспекти процедури формування суддівського корпусу України // Держава і право: Збірник наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 8. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2000. – С. 395 - 403; **Прилуцький С. В.** Актуальні питання статусу незалежного судді // Держава і право: Збірник наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 9. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2001. – С. 159 - 167; **Прилуцький С. В.** Формування судового корпусу: національний та світовий досвід // Актуальні проблеми політики. Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2002. – Вип. 13 - 14. – С. 558 - 564; **Прилуцький С. В.** Формування корпусу професійних суддів України в аспекті реалізації поділу влади // Право України. – 2003. - № 2. – С. 12 -16 та ін.

81. **Москвич Л. М.** Проблеми підбору суддівських кадрів в Україні // Актуал. пробл. держави та права. Зб. наук. пр. – Одеса: Одеськ. нац. юрид. акад., 2001. – Вип. 10. – С. 275 - 283; **Москвич Л. М.** Деякі проблеми формування професійного суддівського корпусу // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 54. – С. 194 - 200; **Москвич Л. М.** Деякі проблеми добору кандидатів на посаду судді // Держава і право. Зб. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2002. – Вип. 15. – С. 156 - 161 та ін.

82. **Гринюк В. О.** Способи формування суддівського корпусу та їх вплив на реалізацію принципу незалежності суддів // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – С. 183 - 186; **Гринюк В. О.** Питання правових гарантій незалежності суддів в Україні // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. - № 1. – С. 179 - 186 та ін.

83. **Москвич Л. М., Подкопаєв С. В., Прилуцький С. В.** Статус судді: питання теорії та практики. – Харків: ВД „ІНЖЕК”, 2004. – 360 с.; **Подкопаєв С. В.** Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації. – Харків: ВД „ІНЖЕК”, 2003. – 192 с.

84. **Бородін М., Луспенник Д.** Роль і значення органів суддівського самоврядування у становленні незалежної судової влади в Україні // Право України. – 2005. - № 3. – С. 19 -22; **Косарєв В.** Суддівське самоврядування: становлення і перспективи // Вісник Верховного Суду України. – 2004. - № 6; **Штогун С.** Суддівське самоврядування як конституційна гарантія незалежності та недоторканності суддів // Право України. – 2004. - № 6.

УДК 321.172.3

Розвиток ідей терпимості/толерантності в добу Середньовіччя

Віталій Ханстантинов,
кандидат філософських наук,
докторант Чорноморського державного університету
ім. П. Могили

Стаття присвячена проблемі формування ідей терпимості/толерантності в суспільній думці Середньовіччя. Висвітлюються їх засадничі принципи, сформульовані в християнських канонічних текстах та в працях тогочасних видатних мислителів. Обґрунтовується погляд на Середньовіччя як на добу визрівання соціокультурних засад сучасної європейської толерантності.

Ключові слова: цивілізація, Середньовіччя, толерантність, терпимість.

The article is dedicated to the problem of forming the ideas of tolerability/tolerance in social opinion in the Middle Ages. The author outlines their basic principles formed in Christian canonic texts and works of outstanding thinkers of that time. The Middle Ages are reasoned to be the age of ripening of socio-cultural base of modern European tolerance.

Keywords: civilization, the Middle Ages, tolerability, tolerance.

В умовах гострих політичних баталій в українському суспільстві вкрай цікаво, а іноді й повчально час від часу приглядатися до ідей щодо пошуку шляхів примирення, поваги до опонента і його точки зору, необхідності толерантності до інакшості іншого, які були напрацьовані мислителями минулого. Особливий інтерес становить суперечлива доба Середньовіччя, в духовному житті якого панівне місце належало християнству. Отже доречно розпочати аналіз із визначення деяких засадничих принципів терпимості/толерантності, сформульованих у Новому Заповіті.

Поширеним є погляд на християнство як основу терпимості. Ця

світоглядна настанова, на думку В. Бушанського, проявляється у будь-якому політичному режимі. Терпимим може бути і монархічний, і республіканській устрій. Інша справа, що за демократії християнська увага до „маленьких” громадян проявляється найавтентичніше. Якщо і злидар, і митар мають право увійти в Царство Боже, то непослідовністю було б не допускати їх до стерня царства земного [1, с. 236].

Саме християнська онтологія, відкриття нею „індивідуума”, на думку Л. Зідентопа, заклали основи того, що прийнято розглядати як ліберальні цінності: утвердження рівності, свободи, взаємності. „Ці цінності мають первинне або базове значення, тоді як західна терпимість, плюралізм і навіть скептицизм є вихідними і вторинними” [2, с. 262]. Послугуючись цими цінностями, ми не можемо не визнавати того, що у жодного суспільного суб’єкта немає права на визначення остаточної істини.

На відміну від Старого Заповіту, де Бог і його народ зображувались у стані перманентної війни з язичниками та їх ідолами, у Євангелії на перший план виходить питання миру. Мир, що приніс з собою Христос зі словами „Мир вам”, став надбанням всесвітньої християнської спільноти [3]. Драма віруючого християнина полягає в необхідності вибору того чи іншого способу пошуку миру.

Закон Мойсея „Не вбивай” через Христа поширюється на всі народи, так само, як і моральна настанова „не противитися злому” [4]. Це не просто заклик до терпіння і терпимості, не просто хвала цим якостям, це похідні від наданого Богом морального закону – закону любові. В Нагірній проповіді Христа блаженними названі лагідні, милостиві, миротворці [5]. „Норми Нагірної проповіді, – зазначає П. Сорокін, – зазвичай інтерпретуються як заклик до бездіяльності і пасивності; насправді ж вони передбачають метод активної толерантності – через любов до своїх ворогів, підставляння іншої щоки і неспротив ненависті й ворожнечі” [6, с.195].

Важливо відзначити, що християнство уперше вказало на роль свідомого спрямування людиною себе за допомогою власної волі на вектор терпимості у ставленні до іншого, до чужого і навіть до ворога. „Коли бо ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду маєте?.. І коли ви вітаєте тільки братів своїх, то що ж особливого робите?” [7]. Християнство пов’язало прийняття віри з вільним вибором самої людини і показало безглуздя духовного примусу, а також закріпило право на індивідуальний спосіб та несхожість в акті співпричастя вірі: Ісус дозволив людині, яка не приєдналася до його учнів і котру вони фактично відлучили від себе, творити дива, сказавши: „Адже той, хто не проти вас, той за вас” [8].

Християнство вустами Бога розчиняє моральну основу, що виправдовує нетерпимість, – уявлення людини про її власну безгрішність, правильність, на підставі якої вона начебто набуває права бути суворим суддею до інших. Пригадаємо у зв’язку з цим нарікання Христа стовно тих, хто бачить в оці брата свого скалку і не відчуває колоди у власному [9], або його звернення до натовпу: хто з вас без гріха, нехай першим кине камінь на жінку, що

вчинила перелюб [10].

Вчення Августина про людину як передовсім волю, збагачуючись і доповнюючись, пройшло крізь усю середньовічну думку; без впливу Августина, на нашу думку, не зародилась би і віротерпимість Нового часу (як перша історична форма толерантності). Адже релігійна терпимість, принципи якої були закріплені низкою актів державної влади Європи кінця XVI – XVII століть, не означала, що її суб'єкти змінили своє віросповідання і прийняли щось інше. Вони лише **усвідомили** необхідність за допомогою **волі** регулювати (приборкуючи крайнощі) своє ставлення до **нових** конфесійних течій.

У Августина є багато ідей стосовно визначення ставлення до тих, хто віддалився від істини. Він застерігає, що не кожен, хто сходить на манівці, скоює гріх: таку людину слід вчити, а не карати. Але це правило не має стосуватися тих, хто виправдовує скоєне вбивство або блюзнірство тим, що не відчував у душі мерзенності наміру свого вчинку [11, с. 78]. Августин радить до помилок ближніх ставитися з розумінням, бути стриманим у словах, адже стриманість завжди виявляється плідною, тоді як гнівливистість має своїм наслідком „ніщо” [11, с. 93]. Проте це не означає бути байдужим до чужих пороків – жодного з них не можна залишати без уваги. Вселенська Церква стосовно тих, хто відхиляється від віри, має закликати до виправлення різними шляхами: і виключати зі своїх лав, і залишати у спілкуванні з собою, і перемагати інтелектуально й духовно [11, с. 400]. Адже хибність чогось, на думку Августина, цілком вписується у порядок. Так само, як і кат, і повія мають в ньому своє місце [11, с. 150]. Мислитель продовжує античну традицію розуміння поміркованості як найвищої чесноти і необхідності дотримання правила взаємності – не чинити іншому того, чого не бажаєш собі, називаючи його в одному місці „законом моральності”, а в іншому – „народним прислів'ям”.

Природним вважав розмаїття звичаїв та установлень у різних народів Боецій. Через це може виникнути парадоксальна, на перший погляд, ситуація, коли те саме одні вважають гідним слави, а інші – осуду [12, с. 220]. Не можна лише зі своїми мірками оцінювати, чи справедливим є перебіг певних подій. Не слід забувати, що сприймання цього перебігу як не „нормального” (тому що неочікуваного) існує лише в уявленні людини [12, с. 268]. Боецій глибоко вірить в силу людськості – милосердям можуть очищатися порочні люди, так само, як для інших порочних засобом морального оздоровлення будуть страждання у зв'язку з покаранням їх [12, с. 261].

Еріугена у „Книзі про Божественне призначення” зазначає, що людина є воля, і реалізується це тому, що вона є **розумна** воля, без якої людина втратить свою сутність. Від свого Творця людина волю отримує як дар, тому її воля **вільна** у явах. Вільним вибором є те, що завдяки притаманній нами владі „ми можемо на власний розсуд спрямовувати його правильним шляхом, а можемо й утримуватись від цього” [13, с. 167]. Отже Еріугена

стверджує принципову залежність вибору лінії поведінки людини від її вільного вибору, можливість визначатись на основі розуму і спрямовувати себе своєю волею.

Альберт Великий, інший середньовічний мислитель, наголошував, що саме розумна душа робить людину людиною. Будучи субстанцією людини, така душа характеризується наявністю в ній потенцій всіх природних форм – буття, життя, чуття, руху, мислення [14, с. 175]. Відтак тут формулюється одне з положень щодо принципової можливості для людини бути толерантною – всеохоплююча широта людського розуму є фундаментом її природної здатності бути терпимою до незвичного, до інакшості іншого.

Фома Аквінський розглядав проблему терпимості крізь призму цілісного аналізу категорій „благо”, „гріх”, „щастя” тощо. Він називає чотири види блага в людських діях: те, що впливає з роду дії; те, яке дія отримує від об'єкта, на який вона спрямовується; те, що дія отримує внаслідок обставин, у яких вона відбувається; те, що певна дія отримує від мети, заради якої здійснюється. Тому й оцінка будь-яких людських дій має бути виваженою, не однобічною [15, с. 224]. Визначеннями того, що в наших діях міститься бажання нести іншому благо, виступають любов, приязнь, дружба [15, с. 325].

Людина має докладати вольових зусиль, щоб дійти згоди, адже згода передбачає скоріше активне, аніж пасивне визначення людського бажання. Об'єктом згоди у такому випадку стає не мета, а засоби, що застосовуються заради її досягнення. Виявлена згода є результатом дії вищого розуму, який містить у собі волю, і це забезпечує можливість нам продовжувати свій вибір вже після досягнення згоди [15, с. 189 – 192]. Тому людськими діями у власному сенсі є лише ті, які спрямовуються осмисленою волею.

Фома Аквінський пов'язує акт індивідуальної поведінки із загальним суспільним контекстом. Тому будь-яке заподіяне людині добро чи зло стосуватиметься всього суспільства. Так само, оцінюючи вчинок людини щодо іншої, нам треба в першу чергу передбачати суспільні наслідки вчиненого. Тому й міра винагороди чи покарання за це впливає із загального принципу справедливості, а не з індивідуальних уявлень чи намірів [15, с. 281].

Вкрай важливою для теорії толерантності є думка Фоми Аквінського стосовно необхідності керуватись категоріями загального, одиничного й особливого у визначенні ставлення до об'єкта нашої уваги. Він зазначає, що гнів може зумовлюватися чимось одиничним, а спрямовується він на весь клас певних об'єктів. І, розвиваючи цю ідею, мислитель наголошує на необхідності для адекватного розуміння людини поставити себе на її місце, спробувати зрозуміти як певну природність особливості її тілесної чи духовної організації, які, однак, визнаються загалом як неприродні [15, с. 381]. Більше того, філософ закликає до визнання внутрішньої, суб'єктивної логіки, яка вочевидь не може збігатися із загальною логікою:

„Те, що протилежне за природою, не є таким відповідно до умов, у яких воно існує в розумі” [15, с. 431].

Англійський мислитель Дунс Скот висловлював думку про діяльнісно-активний характер людського мислення. Людина, сприймаючи в акті пізнання якийсь окремий об'єкт, пізнає в ньому і щось актуально загальне [16, с. 182]. Отже якщо перед людиною якась незвична одинична якість, то за нею приховується дещо загальне, вже відоме їй, наявне в бутті. І це можна розглядати як один з гносеологічних принципів плюралістичного світосприйняття, що, у свою чергу, є передумовою толерантного ставлення до індивідуально-неповторного, яке може бути одним із станів (модусів) легітимного загального.

Середньовіччя ми розглядаємо не лише в ролі інтелектуальної предтечі процесу зародження толерантності як однієї з важливих новоєвропейських універсалій, але і як чинник формування її соціокультурних основ. Церква, посиляючись на своє вчення, виступала проти феодалної міжусобиці, а відтак встановила у X – XI століттях обов'язкові періоди перемир'я. Зрозуміло, що церква не була в змозі вилучити насилля з людської природи й історії. Але вона привчала приборкувати сплески ненависті й регламентувати як ведення війн, так і їх наслідки. „Було закладено основи для такої етики і такого права, котрі, не скасовуючи війни, ставали перешкодою і засуджували насилля над слабким, беззбройним, підпорядковували саму війну завданням вищого духовного порядку” [17, с. 224].

Церква започаткувала опіку над слабкими і хворими, сприяла шанобливому ставленню до жінки, що згодом сформувало кодекс честі лицаря. Той, хто готувався до лицарства, перед своєю посвятою повинен був перед вівтарем помолитись, причаститись, отримати благословення своїй зброї і дати клятву захищати бідних, удовиць, мандрівників. Тому можна погодитися з висновком богослова В. Рожкова, що, відкриваючи в часи Середньовіччя людям Бога, християнство „відкрило й невичерпні джерела справжньої людяності” [18, с. 67].

Окремої уваги заслуговує розвиток лицарської культури і ментальності, в основі якої цінності свободи і рівності між усіма, хто належав до цього стану. В особі лицаря помітний був комплекс рис, які сплавлялись у духовне братерство, у співчуття, взаємну довіру. Ці риси були успадковані від культури *comitatus*, під чим розуміють „горизонтальну зв'язаність відносин між бойовими друзями, групову солідарність рівних” [19, с. 106]. Спорідненість старослов'янського слова „дружина” і давньонімецького *druht* не лише свідчить про походження їх від спільного індоєвропейського *deru*, але й, на думку італійського дослідника Ф. Кардіні, насамперед символізує собою якість стосунків між членами комітату [19, с. 140, 141]. Цим і скористався єпископ Ульфіла – перший християнський ієрарх поміж готів – при перекладі Біблії з латинської мови. Для позначення ключового поняття „любов до ближнього” він застосував слово *Gefolgschaft*, що

асоціюється з соціальною любов'ю – любов'ю до своїх товаришів [19, с. 184].

В часи Середньовіччя в містах Європи сформувалось особливе соціокультурне середовище, яке згодом стало запорукою терпимого ставлення, межі якого хоча іноді й звужувались, але все ж залишались достатніми для розвитку і зміцнення на його базі вже нових норм і правил толерантності. Середньовічне європейське місто було доволі замкненим територіальним утворенням з майже незмінним складом населення, з усталеним архітектурним планом його побудови, з спільними проблемами й інтересами, які доводилось виборювати у феодалних сеньйорів. На обмеженій території доводилось щодня зустрічатись багатому з бідним, мирянину і священику, виробнику і споживачу, високоморальній людині і запеклому грішнику. Всі вони при звичаювались більш-менш терпимо сприймати вади одне одного.

Середньовічні міста – це насамперед самоврядні господарські і торгівельні центри, зміст діяльності яких був цілком прагматичним і тому сприяв суспільній терпимості. Починаючи з XII століття, виник рух городян за самоврядування, який поступово призвів до інститутів Дортмунського, Госларського і Магдебургського права. Частина міст згодом перетворилась на республіки з усіма атрибутами самостійної державності і демократичними правами городян [20, с. 437 – 439]. Система міського самоврядування викликала до життя юридичні практики, через які права і вольності фіксувались належним чином і набували публічної легітимності. „Поступове зміцнення терпимості у зв'язку з розвитком міського життя у XIII столітті спонукало деяких фахівців з канонічного права на певних умовах узаконити проституцію” [21, с. 167].

На відміну від європейських азійські міста не становили суб'єктів самоврядування. Вчені виокремлюють такі головні ознаки тогочасних міст Китаю: „Розташування на державній землі; повна відсутність міської громади і самоврядування; поділ міст на адміністративні райони і квартали із суворим підкоренням владі; контроль держави над всіма формами торговельно-ремісничої діяльності” [22, с. 94]. Аналогічною була ситуація і в інших країнах Азії. „На Близькому, Середньому Сході, в Середній Азії не було загальноміського самоврядування, влада в містах... залишалась в руках феодалів” [23, с. 216]. В ісламському світі центрами суспільного життя були релігійні громади. Як відзначають французькі дослідники, сам термін „буржуа” у прийнятому для кінця доби Середньовіччя значенні активної самодіяльної участі городян у справах міста був „цілковито чужим для ісламського порядку” [24, с. 415].

В Європі XII – XIII століть у містах виникають перші університетські центри, які не просто сприяли розвитку загальної освіти, але й поширенню в суспільстві диспутів, ознайомленню юнацтва з античною класикою, впровадженню академічної автономії і самоврядування, а також такої колективної форми їх захисту, як страйк. Країнами Європи постійно

мандрували і студенти, і професори, стати якими, до речі, могли і вихідці з селян, а не лише з вищих верств. У XIII столітті зароджується куртуазність як мистецтво поводитися чемно.

Досить поширеною є думка, що в Середньовіччі панувала тотальна релігійна нетерпимість. Посилаються при цьому на дискримінацію на релігійному ґрунті євреїв, походи хрестоносців, боротьбу з єресями і криваву практику інквізиції. Це справедливо, але не цілком. На нашу думку, режим терпимості існував і в часи Середньовіччя, але це був режим своєсвідний, селективний у темпоральному і просторовому вимірах. Він зумовлювався, насамперед, характером дій суб'єкта влади. Відомо, що за сприяння владців у XI — XII століттях в Іспанії з'явилося так багато єврейських вчених і поетів, що цю епоху справедливо назвали золотою добою єврейської літератури. А ще режим релігійної свободи залежав від того, наскільки збігалися інтереси церкви і світської влади у переслідуванні інакодумців. І коли держава і церква сприймали конкретний прояв релігійного вільнодумства як спільну для себе небезпеку, тоді й „відкривався простір для жорстоких утисків” [25, с. 62]. Коли ж світські правителі (як це сталося після публічних звинувачень Мартіна Лютера на адресу католицької церкви) вбачали свій інтерес у підтримці вільнодумця, то можливості церкви, як правило, обмежувались відлученням та моральним осудом його. Впливало на режим терпимості в той час і догматичне положення, розвинуте у двох судженнях Папи Інокентія III (1198 – 1216 рр.), яке згодом увійшло до середньовічного корпусу канонічного права: „Краще бути відлученим від Церкви, аніж скоїти гріх... Ніхто не повинен іти проти власного сумління, а тому слід більше прислухатися до голосу сумління, якщо ти впевнений в ньому, ніж до суджень Церкви... Краще зазнати найгірших страждань, ніж згрішити проти сумління” [25, с. 63].

Помітним чинником розгортання ступенів свободи думки і розширення кола допустимого були проповіді перед загалом представників різних чернечих орденів. Детальний аналіз проповідей францисканця Бертольда Регенсбурзького наводить вчений-медіавіст А. Гуревич. На першому плані в них – тема особистості [26, с. 200]. Хоча особистість ще не є носієм тієї міри суверенності, як у подальшому, але важливіше інше. Бертольд вказує на соціальну зумовленість якостей особистості, на те, що її структура у представників різних станів не однакова. Ідеалом для проповідника є людина самодостатня, активна у служінні й у праці, у моральній відповідальності за власні вчинки.

Ще одним чинником зародження у надрах Середньовіччя свободи були карнавали у містах, які, на думку М. Бахтіна, на певний час вивільняли людей від релігійно-церковного догматизму, захоплювали дійством усіх без винятку городян, формуючи у них відчуття схожості переживань. Карнавали сформували особливу мову та світовідчуття, яке заперечувало будь-які претензії на усталеність. Якщо офіційні свята освячували

нерівність, то карнавал створював атмосферу рівності, свободи [27, с. 14].

Оцінюючи в цілому розвиток ідеї терпимості/толерантності в добу Середньовіччя, слід зважити на особливий характер його культури, ментальності, відчуття життя, у якому помітні впливи як античності, дохристиянських елементів, так і панівної в той історичний період християнської ідеології та церкви. Духовна сфера вирізняється амбівалентністю: панують дві крайнощі – жорстокі покарання і милосердя. Загострене відчуття справедливості, про що писав Й. Хьойзинга у праці „Осінь Середньовіччя”, скеровувало на пошуки в християнському вченні та в античній спадщині необхідних аргументів для легітимації свого права бути – у розумінні бути індивідуальністю. Помножене на давні традиції общинної рівності і свободи, на прагматичне акцентування необхідності та значимості автономії в умовах зародження буржуазних відносин, воно стало джерелом новоевропейських ідеалів рівності, природних прав, свободи і заснованої на них ідеї віротерпимості, а згодом і толерантності як такої.

Література:

1. **Бушанський В.** Естетика демократії // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2008. – С. 226 – 238.
2. **Зидентоп Л.** Демократия в Европе / Пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2001. – 360 с.
3. **Іван.** 14: 27
4. **Матвій.** 5: 39
5. **Матвій.** 5 : 5 – 9
6. **Сорокин П. А.** Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Сомогонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
7. **Матвій.** 5 : 46, 47
8. **Марк.** 9 : 40
9. **Матвій.** 7: 3
10. **Іван.** 8 : 5 – 7
11. **Августин.** Творения: В 4 т. (том первый) – СПб.: „Алетейя”, К.: УЦИММ-Пресс, 1997. – 743 с.
12. **Бозций.** „Утешение философией” и другие трактаты. – М.: Наука, 1990. – 415 с.
13. **Эриугена.** Книга о Божественном предопределении // Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / Редкол.: И. Т. Фролов и др. Сост. П. С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991. – 463 с.
14. **Альберт Великий.** Книга о природе и происхождении души // Там же.
15. **Фома Аквинский.** Сумма теологии. Часть II – I. Вопросы 1 – 48. – К.:

Эльга, Ника-Центр, 2006. – 576 с.

16. **Дунс Скотт.** Оксфордское сочинение // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / Редкол.: И. Т. Фролов и др.; Сост. П. С. Гуревич. – М.: Политиздат, 1991. – 463 с.

17. **Кардини Ф.** Истоки средневекового рыцарства: Пер. с ит. / Вступ. ст. В. И. Уколовой. Общ. ред. В. И. Уколовой и Л. А. Котельниковой. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.

18. **Рожков В.** Очерки по истории Римско-католической церкви. – Краматорск: ЗАО „Тираж-51”, 2000. – 320 с.

19. **Кардини Ф.** Истоки средневекового рыцарства...

20. История средних веков: Европа / Авт. А. Н. Бадак, М. Е. Войнич, Н. М. Волчѣк и др. – Мн.: Харвест, 2000. – 736 с.

21. **Ле Гоф Жак.** Рождение Европы / Серия „Становление Европы”. / Пер. с фр. А. И. Поповой. Предисл. А. О. Чубарьяна. – СПб.: „Алексадрия”, 2008. – 398 с.

22. **Стужина Э. П.** Китайский город XI – XIII вв.: экономическая и социальная жизнь. – М.: Наука, 1979. – 408 с.

23. История средних веков: Европа и Азия / Авт. А. Н. Бадак, М. Е. Войнич, Н. М. Волчѣк и др. – Мн.: Харвест, 2000. – 656 с.

24. **Сурдель Д., Сурдель Ж.** Цивилизация классического ислама / Пер. с фр. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 544 с.

25. **Тірні Б.** Релігійні права: історичний досвід // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2 т. Т. 1. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 55 – 84.

26. **Гуревич А. Я.** Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.

27. **Бахтин М. М.** Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М. : Художественная литература, 1990. – 543 с.

Стан і перспективи розвитку порівняльного правознавства

Олексій Кресін,

кандидат юридичних наук,

вчений секретар

Української асоціації порівняльного правознавства

Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку. Збірник статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, Л. В. Губерського, Г. С. Гриценка; упор. О. В. Кресін. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Українська асоціація порівняльного правознавства, видавництво „Логос”, 2009. – 712 с.

Кінець 2009 року ознаменувався важливою подією для української юридичної науки – виходом у світ фундаментального збірника „Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку”. Це найбільша за обсягом і найширша за охопленою тематикою книга з порівняльного правознавства з тих, що будь-коли видавалися в Україні. Збірник видано спільно Інститутом держави і права ім. В. Корецького НАН України, Київським національним університетом ім. Т. Шевченка та Українською асоціацією порівняльного правознавства за підтримки Координатора проєктів Організації з Безпеки і Співробітництва в Європі в Україні та Американської асоціації юристів/Ініціативи з верховенства права.

У збірнику розміщено матеріали міжнародного наукового симпозіуму „Дні порівняльного правознавства”, який відбувся в Києві у квітні 2009 року. Це понад 200 статей авторів з Австрії, Азербайджану, Білорусі, Великої Британії, Казахстану, Молдови, Росії, України і Чехії, а також матеріали дискусії, проведеної на симпозіумі. Статті присвячено методології порівняльного правознавства, типології й класифікації правових систем сучасності, їх трансформації та взаємодії, проблемам викладання порівняльно-правових дисциплін у вищих навчальних закладах, наднаціональним тенденціям у розвитку права, порівняльним аспектам вивчення міжнародного та європейського права.

У презентації збірника/„круглому столі” взяли участь науковці Національної академії наук України та викладачі київських ВНЗ,

керівники асоціацій юристів та юридичних компаній, представники міжнародних організацій, що здійснюють проекти у юридичній сфері, журналісти юридичних ЗМІ.

Відкриваючи зібрання науковців, директор Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України, академік НАН України Ю. Шемшученко відзначив, що порівняльно-правові дослідження є одним з провідних напрямів наукової діяльності Інституту з часу його заснування. Завдяки діяльності засновника Інституту академіка В. Корецького в Інституті вперше в Україні сформувалася наукова школа з дослідження права практично всіх регіонів світу. Нині вчені гідно продовжують і примножують ці традиції, прагнучи створити основу для подальшого становлення правової системи України, її гармонійної інтеграції з європейським та міжнародним правом, ефективної відповіді на глобальні виклики сучасності.

Проректор Київського національного університету ім. Т. Шевченка В. Бугров зазначив, що міжнародний науковий симпозіум „Дні порівняльного правознавства” та вихід у світ презентованого збірника є непересічною подією, оскільки вона слугує розвитку методології гуманітарного пізнання загалом і порівняльно-правової методології зокрема; остання ж має не лише гносеологічне, але й аксіологічне значення, сприяє плідному діалогу народів і цивілізацій.

Професор Київського національного університету внутрішніх справ О. Тихомиров висловив думку, що вихід у світ цієї колективної праці свідчить, що сучасне українське порівняльне правознавство переймається не лише проблемами власного розвитку, а й сприяє активізації галузевих та прикладних порівняльно-правових досліджень, запровадженню результатів наукового осмислення правового простору світу в юридичну практику і навчальний процес з метою формування у студентів сучасного правового світогляду. Слід підтримати послідовність та наполегливість діяльності Інституту держави і права та Української асоціації порівняльного правознавства щодо наукового, організаційного, методичного забезпечення розвитку порівняльного правознавства в Україні, аналогів якій немає в пострадянських країнах.

Учасники презентації/„круглого столу” визначили коло першочергових заходів, спрямованих на підтримку розвитку порівняльного правознавства в Україні.

Книжкова полиця

Белая книга о нарушениях прав человека в Украине. - К.: Феникс, 2010. - 168 с.

Бартенев С. А. Европейский Союз и государства-члены: разграничение компетенции. - М.: „Юрлитинформ”, 2009. - 200 с.

Бойко І. Г. Приватизована правда. Як українців інформують про НАТО. - К.: ТОВ „Друкарня „Бізнесполіграф”, 2009. - 80 с.

Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов; Ін-т історії України НАН України. - К., 2009. - 376 с.

Горбулін В. П. Проблеми захисту інформаційного простору України: Монографія / В. П. Горбулін, М. М. Биченок; Ін-т проблем національної безпеки; Рада нац. безпеки і оборони України. - К.: „Інтертехнологія”, 2009. - 136 с.

Денісова О. С. Структурні механізми правового інформування населення в Україні / О. С. Денісова, М. М. Денісова, Б. В. Бабін. - Донецьк, 2009. - 170 с.

Коваленко В. В. Основи державного управління / [Коваленко В. В.]. - Х.: ТД „Золота миля”, 2009. - 320 с.

Конституція Пилипа Орлика: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2010.

Корж В. Т. Не по словах, по справах пізнаєте їх: спостереження досвідченого парламентарія. - К.: Фенікс, 2010. - 272 с.

Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посіб. / [Кравченко В. В.]. - 6-те вид., випр. та доп. - К.: Атіка, 2009. - 608 с.

Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. — Вид. переробл. — К.: Грамота, 2010. — 576 с.

Крючков Г. К. Украина перед судьбоносным выбором. - Х.: Фолио, 2010. - 474 с.

Лазар І. Г. Механізми забезпечення паритетної демократії в органах публічної влади: Монографія. - Л.: 2009. - 232 с.

Лизанчук В. Творімо разом Україну!: Монографія. - Л.: ПАІС, 2009. - 452 с.

Максименко С. В. Миграционная политика современного государства (концептуально-правовой анализ). - О.: „Астропринт”, 2009. - 464 с.

Місце та роль громадянського суспільства в конституційному процесі: Збірник матеріалів „круглого столу” / За ред. Н. В. Грицяк, Нац. ін-т

стратегічних досліджень. - К.: НІСД, 2009. - 64 с.

Подорожна Т. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: Монографія. - Л.: 2009. - 196 с.

Права людини в Україні - 2008. Доповідь правозахисних організацій / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського; Українська Гельсінська спілка з прав людини. - Х.: „Права людини”, 2009. - 304 с.

Право Київської Русі: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2009.

Протоирей М. Д. Восток - Запад: выбор пути в поисках единства / М. Д. Протоирей, С. Н. Протоирей. - К.: Духовное слово, 2009.- 198 с.

Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони як джерело права: доповідь. Вип. 15 / М. В. Костицький. - К., 2010. - 23 с.

Реформа публічного управління в Україні: виклики, стратегії, майбутнє: монографія / [Ред. Грицяк І. А.]. - К.: К.І.С., 2009. - 240 с.

Северинюк В. М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології: монографія. - Київ - Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2009. - 432 с.

Словник термінів і понять, що вживаються в законах України: Станом на 1 жовтня 2009 р. / Ред. кол. М. В. Оніщук, В. В. Богатир, І. І. Смельянова. - К.: Фенікс, 2009. - 987 с.

Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : монографія / М. В. Томенко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2010. — 299 с.

Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову / Упоряд. Є. Жеребецький; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - 2-ге вид. - К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2009. - 496 с.

Філософія: ідеї, ідеології, персоналії: Ілюстр. енциклопед. довід. / [Уклад. Омельченко Ю. В.]. - К.: Ракша М. О., 2009. - 296 с.

Шаповалов І. Полтавская битва: слобожанский пролог великой виктории / [Шаповалов И.]. - Х.: Факт, 2009. - 112 с.

Шнипко О. С. Інноваційний дефолт України: економіко-технологічний контекст: Монографія / [Шнипко О. С.]. - К.: Генеза, 2009. - 248 с.

Україна в 2009 році: конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. - К.: НІСД, 2009. - 224 с.

Ющенко В. До нації. Вибрані промови / [Ющенко В.]. - К.: НІСД, 2010. - 464 с.

Яневський Д. Проект „Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського. - Х.: Фоліо, 2010. - 315 с.

Політичний режим і народовладдя в Україні: проблема взаємовідносин

Засідання „круглого столу” на таку тему в середині травня 2010 року проведуть Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України і Український центр політичного менеджменту – співзасновники журналу „Політичний менеджмент”.

Зібрання відбудеться в залі засідань Вченої ради Інституту.

В роботі „круглого столу” візьмуть участь науковці Інституту, вчені інших наукових установ, які працюють над цією проблематикою.

Передбачається розглянути широкий комплекс актуальних теоретичних і практичних питань. Зокрема: політичний режим і народовладдя: методологічний контекст, взаємовідносини політичних режимів і форм правління та форм державного устрою, політичний режим і народовладдя в постсоціалістичних країнах СНД, Балтії, Центральної і Східної Європи.

Доповіді і повідомлення учасників „круглого столу” будуть оприлюднені в спеціальному випуску журналу „Політичний менеджмент”. (Матеріали слід подавати в електронному вигляді. Обсяг – не більше 30 тисяч знаків).

До речі, в цьому номері журналу вміщено статтю члена редколегії „Політичного менеджменту”, доктора філософських наук, завідуючого відділом теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України Фелікса Рудича „Політичний режим і народовладдя в Україні: спроба політологічного аналізу”.

Оргкомітет

Вийшов у світ №2 (40) журналу „Соціальна психологія”

Черговий номер журналу відкривається теоретичною статтею кандидата психологічних наук В. Медінцева „Інтелектуальні та рефлексивні процеси в культурному просторі особи”.

Деякі проблеми методології висвітлюють у статті „Психологічні аспекти подолання стресу” доктор медичних наук О. Макаренко і кандидат педагогічних наук М. Голубева.

У розділі „Політична психологія” публікуються наукові розвідки кандидата психологічних наук Т. Поснової „Конструювання образу політичного лідера у свідомості виборця”, кандидата психологічних наук О. Горбанюка і магістрів психології В. Біалонос і Ю. Аксьонової „Імідж України і держав колишнього СРСР в уявленнях поляків”, а також доктора психологічних наук Н. Хазратової і кандидата психологічних наук М. Гнатка „Страх зради як чинник деkonsолідації”.

У розділі „Психологія особистості” вміщено статті доктора психологічних наук Е. Помиткіна „Духовне подвижництво як вершинний соціально-психологічний феномен життєвого шляху особистості”, кандидата психологічних наук Я. Зелінської „Соціально-психологічна поведінка особистості в умовах безробіття”, аспіранта Інституту соціальної та політичної психології НАПН України Н. Уніат „Феномен соціально-психологічної зрілості особистості в психологічній науці” та асистента кафедри психології Вінницького державного педагогічного університету Ж. Сидоренко „Соціально-психологічні передумови постановки життєвих завдань стосовно психологічного здоров’я”.

„Соціальна ідентифікація підлітків: групова спільність і особистісне самовизначення” – така проблема розглядається в публікації доктора політичних наук Ю. Шайгородського (розділ „Вікова психологія”).

Цікаві факти з історії нейролігвістичного програмування наводяться у статті доцента Київської православної богословської академії УПЦ Київського патріархату В. Петрика і старшого викладача кафедри соціальних технологій Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій К. Прокоф’євої.

В журналі представлено також рубрики „Гендерні дослідження”, „Соціологія”, „Практична психологія”, „Професійна компетентність”, „Методика”.

Публікується рецензія кандидата педагогічних наук Т. Кравченко на підручник „Політична психологія” доктора політичних наук М. Головатого.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у травні 2010 року.

70

**30 березня 2010 року виповнилося
70 літ від дня народження
Олексія Васильовича КАРТУНОВА —**

**члена редколегії наукового журналу
„Політичний менеджмент”, доктора
політичних наук, академіка Української академії
політичних наук, завідуючого кафедрою соціальних
наук Університету економіки і права „КРОК”.**

Вельмишановний Олексію Васильовичу!

Прийміть сердечні вітання у зв'язку з Вашим славним ювілеєм, а також побажання щастя, благополуччя, доброго настрою та успіхів у Вашій плідній науковій і викладацькій діяльності.

Ми високо цінуємо Ваш вклад у творення журналу „Політичний менеджмент” — Вашу кваліфіковану й доброзичливу підтримку відчуваємо з першого дня його випуску. Впевнені, що наша співтворчість триватиме й у подальші роки.

Бажаємо ж Вам, Олексію Васильовичу, козацького здоров'я і високої творчої наснаги.

Хай Бог подарує Вам радість топтати ряст ще багато-багато весен!

**Колектив редакції журналу
„Політичний менеджмент”**